

valóság

A TARTALOMBÓL

Karikó Sándor: A család mint a jóság „sűrűsége”? Röpke nevelésfilozófiai és szépirodalmi kitekintés

Prof. dr. Simon Tamás: Egyszerűen az egészségről és az azt meghatározó egyéni és társadalmi tényezőkről

Erős Vilmos: A „populus” bűvöletében (Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években) II.

Balázs Géza: Zoomorfizmus: az állatalakú ember

Egedy Gergely: Konzervatív szemmel az egyetemekről: Russell Kirk az amerikai felsőoktatásról

Csajághy György: Az „Iszfaháni kódex”, avagy a történelemhamisítás egy magyar példája

N. Szabó József: Az oktatásügy irányítása a politikai átalakulások idején (1945–1948)

Kun Tibor: Ember, Isten, isten-ember – és a történelem

Kapronczay Károly: Tisza István eszméi és politikai arculata

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
9

4

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2019. április LXII. évfolyam 4. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Tehetség Program,
Emberi Erőforrások Minisztériuma, Emberi Erőforrás
Támogatáskezelő, Magyar Művészeti Akadémia

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Nemzeti
Tehetség Program

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tellér Gyula

Főszerkesztő
Kucsera Tamás Gergely
Tőkéczki László (1994–2018)

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető
Deme Lívía

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu, eshop.posta.hu,
vagy megvásárolható a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-1-327-8950, titlap@titnet.hu.
Árusításban kapható a Lapker Zrt. árusítóhelyein.

A család mint a jóság „sűrűsége”?

Röpke nevelésfilozófiai és szépirodalmi kitekintés*

*Mottó: „Szomjúhozzuk a jóságot,
amely lenyűgöz és felmagasztal”*

2018-at a magyar szociál- és családpolitika a „Családok Évé”-nek nyilvánította, amelynek nyomán számos intézkedés, rendelet történt, és új, kedvező folyamatok indultak be. A politika megkülönböztetett figyelme önmagában is általános közérdeklődést váltott ki a családdal kapcsolatos kérdések iránt. Ugyanakkor az is szembetűnő jelenség, hogy a család-témával foglalkozó szaktudományok (mindenekelőtt a szociológia, a pszichológia, demográfia) a legutóbbi időszakban súlyos gondokra, aggasztó fejleményekre hívják fel figyelmünket. Se szeri, se száma azon kutatási adatoknak, amelyek arról vallanak, hogy a család mai helyzete megroppan, jelentősége látványosan megcsappan, különféle válság-jelenségekkel küszködik.

Hadd emeljünk ki – úgyszólván találomra – két markáns figyelmeztetést. Manapság az anyagias életszemlélet eluralkodása nyomán, írja *Hódi Sándor*, „azok a kapcsolatok nyernek társadalmi megerősítést, amelyek anyagi haszonnal kecsegtetnek, (...) a személyi kapcsolatok felszínessé válnak, érzelmileg elsekélyesednek, a korábbi közösségi formák, (...) mint például a család, vagy a nemzet, kiüresednek, céljukat és értelmüket veszítik, (...) sem a család, sem a nemzet nem képviselnek értéket.”¹ Mit lehet erre mondani? Nem éppen szívderítő végkövetkeztetés! És hasonlóképpen szomorú megállapításra jut *Bertók Rózsa*: az úgynevezett digitális bennszülöttek világában a család (gyakran a csonka család) kötelékében szemtelően hiányzik az „együttműködés, szeretet, alkalmazkodás, (...) a belső harmónia, intimitás, (...) nincs minta, a gyerekek ellenőrizhetetlen és befolyásolhatatlan kapcsolatokba kerülnek idegenekkel. (...) A gyermekek egymás közötti kommunikációja lerövidül, infantilis és selypítő lesz.”² Mint látható, az első szövegrész inkább a társadalmi folyamatok negatív hatásaira, az utóbbi pedig a tudományos és technikai vívmányok („okoskütyük”, „okosmobilok”, internet, közösségi média stb.) árnyoldalaira fókuszál. Am mindkettő tanulsága egybevág: arra int minden, a család sorsáért aggódó és felelős személyt, szervezetet, intézményt, hogy maga a család roppant nagy kihívások előtt áll. Olyan horderejű problémák halmozódnak fel, amelyek világos megértése, még inkább hatékony feldolgozása alighanem szélesebb körű és mélyebb szintű társadalmi összefogást, egész történelmi távlatot igényel, mintsem azt az első pillanatra gondolnánk, illetőleg feltételeznénk.

Ha a család működésével és helyzetével kapcsolatos gondok (amelyek felsorolását folytathatnánk, de itt most tekintsünk el ettől) mellé hozzátesszük a történeti alakzatváltozások, az objektív eredetű szerkezeti átalakulások dilemmáit, akkor könnyen juthatunk olyan megállapításokhoz, hogy tudniillik a *monogám* család mint a család intézményének „klasszikus” formája ma végnapjait éli. Vagy legalábbis fokozatosan elveszíti hagyományos értékrendjét, mintaadó szerepét, és ami a legfájóbb: eredendő közösségalkotó erejét.

Nyilvánvalóan nem tagadhatjuk az ilyen és hasonló természetű problémák létét. Még azt is készséggel elfogadjuk, hogy a családdal kapcsolatos mai-holnapai gondokkal sokkal komolyabban és hatékonyabban kívánatos szembesülnünk, mint eddig

tettük. Mégis minden reálisan létező probléma mellett (és ellenére!) hadd kérdezzük: alapvetően fölradható-e a családba vetett hitünk? Az ilyen, nem éppen rózsás társadalmi közegben, körülmények közepette lemondhatunk-e a családról és annak fontosságáról? Eshetünk-e valamilyen végzetes apátiába, amikor a család értékképző feladatáról, egyáltalában a család jövőjéről beszélünk és ítélkezünk? Számúzhatjuk-e a család közösségképző és -alkotó szerepét és jelentőségét? És igaz-e, hogy manapság és a jövőben még inkább a család helyébe az egyén, az individualizmus lép?

Somlai Péter családszociológus egy 2013-as vizsgálódásában joggal veti fel, hogy minden valós nehézség, káros társadalmi folyamatok dacára „*a család továbbra is nagyon erős intézmény* [kiemelés a szerzőtől!], (...) az értékskálák csúcán áll, (...) és a család nemcsak devianciák, tragédiák forrása, hanem az önfeláldozás és a meghitt emberi kapcsolatoké is.”²³ Egyetértve a fenti kijelentéssel, úgy véljük, a család pozitív jelentőségének, fontosságának felismeréséhez és elfogadásához változatlanul szükséges és kívánatos ragaszkodnunk. Az ilyen meggyőződés csak erősödhet, ha kitekintünk a család *léttével* kapcsolatos *filozófiai*, illetőleg *alkalmazott filozófiai* jellegű összefüggések – akárcsak vázlatos – érzékeltetésére.

Brenda Almond, az alkalmazott filozófia jeles angol képviselője, külön könyvet szentel a család-téma bölcséleti leírására. Abból a magától értetődő kérdésből indul ki, hogy végül is miért jön létre a család az emberiség történetében. Szerinte az emberben ott rejlik egy ősrégi, eredendő, immanens szükséglet arra, hogy „mély köteléket alakítson ki egy másik személlyel, nem azért, hogy elmeneküljön az emberi lét magányosságától, hanem azért, hogy a másik személlyel közösen részese legyen valaminek, ami meghaladja az egyéni lét múlt természetét. (...) A család misztikus genetikai entitás, amely egyéni létezésünk rövid szakaszában összeköt bennünket az őseinkkel és az utódainkkal.”²⁴ Világos és egyértelmű beszéd, ennél tömörebben nem is tudnánk utalni arra, hogy maga a család mint intézmény miért maradandó, időtálló és nélkülözhetetlen együttélési forma.

Megjegyezzük, a fenti meghatározás már korábban megjelent egy magyar filozófus, *Tőkei Ferenc* munkájában. A család – írta – „a férfi és nő, valamint a szülők és gyermekek empirikus viszonyának absztrakciója, amely viszony (...) a fajfenntartás és utódgondozás biológiai funkciójából fejlődött társadalmi viszony.”²⁵ A két idézet, egymástól függetlenül, azt állítja tehát, hogy a *család* végső soron a *társadalom mikro-strukturális alapegysége*, „*face to face*” *közössége*, a *férfi*, a *nő* és a *gyermek közötti természetes együttműködése*, az ember egész korokon (korszakokon) és társadalmi formákon átívelő szükségletének kifejezője. Mint ilyen, élni sem tudnánk nélküle. Vagyis nem az a kérdés, hogy a különféle aggasztó tünetek hatására lemondhatunk-e a családról (mert ez valójában szükségszerű képződménye az emberi együttműködésnek), hanem az, hogy konkrétan milyen tartalommal, az emberi lényezet (felfogásunk szerint ez maga a *társadalmiság*) erősítő vagy torzító jegyekkel tudjuk-e megtölteni azt. Ne féljünk a család mai helyzetével kapcsolatos borúlátó kritikáktól, a nehézségek örökös hangsúlyozásától, miközben természetesen egy pillanatra sem hagyhatjuk figyelmen kívül a reális problémákat. Azokat kellő átgondolással és végtelen türelemmel próbáljuk megoldani! Vagy legalább folyamatosan törekedjünk azok feloldására. Továbbá egyáltalán nem indokolt elfogadnunk a család (akár a monogám család) jövőjével kapcsolatos riadalmakat. A család jövőjéről olvashatunk *Engelstől* egy fölöttébb megszívlelendő, ám mindmáig mellőzött gondolatot, amely a legteoretikusabb munkájában található. Hogy mi lép a jövőben a monogám család helyébe, „Ez majd eldől, amikor felnött egy új nemzedék: olyan férfiaké, akik soha életükben nem kerültek abba a helyzetbe, hogy a nő odaadását pénzzel vagy más társadalmi hatalmi eszközökkel megvásárolják, és olyan nőké, akik

soha nem kerültek sem abba a helyzetbe, hogy a valódi szerelmen kívül bármiféle más szempontból odaadják magukat egy férfinak, sem abba, hogy a gazdasági következményektől való félelmükben visszautasítják azt, akit szeretnek.”⁶ Nos, Engels halála óta már több nemzedék élt egymás után, de – sajnálatos módon – ma sem látható még ez az új nemzedék.

Ha másért nem, hát ezért a keserű tapasztalat miatt is célszerű feltennünk azt az alapkérdést: valójában mi a család belső mozgató rugója, az együttműködés lényegi tartama, mondhatnánk „szent” küldetése?

Vitathatatlan állítás, hogy a család tartós és szilárd kötelékben működhet, ám hogy mi tartja össze e köteléket, abban viszont már erősen megoszlanak a szakvélemények. Például *Emil Durkheim*, a neves francia szociológus majd másfél évszázaddal ezelőtt, új fogalmat bevezetve, az úgynevezett „sűrűség” kifejezést ajánlja. A család „sűrűsége” lényegében az „integráltság fokával”⁷ azonos. A klasszikus szociológus nyomán *Kiss Endre*, kortárs magyar filozófus a családkutatás elméleti-filozófiai alapjait vizsgálva leszögezi, hogy a „család a társadalmi *sűrűség* mértéke, (...) az »erkölcsi« sűrűségé, a kristályosodási pontok alap-mintázata.”⁸ *Cseh-Szombati László* pedig azt hangsúlyozza, hogy a család működésében, amelyben tulajdonképpen állandó konfliktusok és érdekellettek dűlnak, a központi összetartó erő a kooperációs hajlandóság és képesség.⁹ Némileg hasonló álláspont tükröződik abban a közismert felfogásban, hogy a család az egzisztenciális feltételek létrehozása körül bonyolódik. És ennyiben a család egyfajta, *gazdálkodási együttműködésen* alapuló közösség.¹⁰ Végül felidéznénk *Varga Csaba* markáns felvetését, hogy tudniillik a *szeretet* lesz a vezérlő elv, a motor, amely összetartja-szabályozza a család mindennapos életét, amely egyúttal a „lélekozthon” kellemes közérzetét is biztosítja.

Nem tagadva a fenti kísérletek, magyarázatok jogosultságát és valóságartamát, az alábbiakban mi mégis egy másik, megalapozó jellegű fogalmat szeretnénk bevezetni, illetőleg megfontolásra ajánlani. Ez pedig nem más, mint a *jóság*, a *jóravalóság* erénye. Azt próbáljuk bizonyítani a továbbiakban, hogy valójában a jóság magasztos elve, erénye, értéke tölti ki a „sűrűség” tartamát, ez járja át és szervezi (legalábbis kell, hogy vezérelje!) a család közösségi világát és értékrendjét. A javaslatot annak tudatában tesszük, hogy a családkutatásban és általánosságban az egész pedagógia tudományában – számunkra teljesen érthetetlen és elfogadhatatlan módon – nagyon mostoha sorsra jutott e kategória s annak vizsgálata. Holott a jóság leginkább magával ragadó, szívet-lelket átjáró, humánus (alighanem a legemberibb) vonása az embernek.

A kérdés immár az, hogy mennyiben jogos a család fókuszába állítani a jóságot? Egyáltalában mi a jó, és hogyan függ az össze a család világával?

Abból a „klasszikus” pedagógiai jellegű felismerésből indulnánk ki, hogy a gyermek számára (ami majd végigkíséri őt egész életében) a legmaghatározóbb nevelési élménye, mely a legelső természetes közegében, tehát éppen a családi kötelékében éri. Alapvető fontosságúvá válik, hogy a gyermek legelső és korai életszakaszában milyen szülői hatások érik: érzí-e a gyermek a szülei felől órá irányuló jóság, semmi mással össze nem téveszthető, különleges hatását, illetőleg a későbbi életszakaszában tapasztalja-e a szülei részéről a jóravalóságra nevelés szándékát és képességét. Felfogásunk szerint a nevelés és a jóság nemcsak természetszerűleg függ össze, hanem a jóravalóság ráadásul a nevelés legmélyebb tartamává, „szent” küldetésévé válik.

Szerencsére nem állunk egyedül a jóság piedesztálra való emelésével. A pedagógia-történetben és a nevelésfilozófiában már korábban is megfogalmazódtak ilyen vagy hasonló kezdemények. Más kérdés, hogy nem váltak uralkodó felismeréssé. Anélkül,

hogyan belemélyednénk itt szaktudományos mélyelemzésbe, csak utalnánk néhány, nélkülözhetetlen elvi jellegű fogódzóra. Ha elfogadjuk *André Comte-Sponville* etikakutató gondolatát, hogy tudniillik „az erény maga a jó”¹¹, akkor már érthető *Herbert* korábbi meghatározása: a nevelésben „minden erénynek összefoglalva kell lennie”.¹² Vagyis a nevelés nem más, szerinte, mint minden erény összefoglalója. S az is világos, hogy a nevelés, az erény és a jóság együvé tartozó részek. *Richard Pring*, kortárs angol nevelésfilozófus egyértelműen fogalmaz: a nevelés éppenséggel arra irányul, hogy „az ember teljesebbé váljon, (...) hogy miként formálódhat jó emberré vagy még jobb emberré.”¹³ Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a nevelés és a jóra való hajlandóság fogalmainak funkcionális megfeleltetése az esszéiről is ismert és becsült *Németh László* írásában is megjelenik. Pedagógiai tanulmányában például arról értekezik, hogy az igazi tanárt az a hit vezérelti, hogy „az emberek az eddigieknél különbbé nevelhetők”.¹⁴ Tehát: jobbá!

És ha már felmerült a magyar író neve, tegyük itt egy kissé részletesebb irodalmi utalást a jó megjelenítéséről. Az ezzel kapcsolatos alapkérdésünk (tehát: végül is: mi a jó fogalma?), mint látni fogjuk, nem egyszerű dilemma, régóta küzd vele egy sor szaktudomány és maga a bölcsélet. Sokan vélik úgy, hogy egyáltalán ne féljünk e fogalomtól, bátran bocsátkozzunk vizsgálataiba. Mások arra az álláspontra helyezkednek, hogy valójában képtelenség meghatározni ezt a fogalmat. Mi úgy látjuk, segítségül először forduljunk a szépirodalomhoz. Ugyanis egy-egy klasszikus író, mint a „lélek mérnöke”, az emberi lélek olyan mélybugyraiba is le tud hatolni, ahová a tudós és/vagy filozófus már nem. Legalábbis kijelenthető, hogy a szépirodalom (és általában a művészet) közelebb tud vinni a kimondhatatlanhoz, a megfejtetetlenhez.

A szépirodalom gazdag lehetőséget kínál fel a jóra való hajlandóság eszméjének és erényének érzékletes megjelenítéséhez. Remélhetőleg tanulságos lesz az általunk – igaz, önkényesen – választott példatárunk, amelyet csak futólagosan tudunk itt bemutatni.

A Németh László-i gondolat mintegy előlegeződik *Lev Tolsztoj*, ugyancsak esszéisztikus szövegrészletében. A nevelés egyik (ha nem legfontosabb) elve: a „gyermeket nem az emberi nem jelenlegi állapota szerint kellene nevelni, hanem a jövőben lehetséges jobb állapota szerint. (...) A szülők rendszeren úgy nevelik gyermekeiket, hogy a mai, bármily romlott korbá beilleszkedhessenek. De jobbra [értsd: jóra való hajlandóira – K. S.] kellene őket nevelni, hogy a jövőben ezáltal jobb állapotok keletkezessenek.”¹⁵ Azaz a jobba tétel megadja az egész nevelés értelmét, lényegét, felfogásunk szerint, „szent” küldetését.

Gogol, a 19. századi klasszikus orosz író, a *Holt lelkek*-ben plasztikusan írja le a jó, a jóság erejét. A regény főhőse, Csicsikov, hajmeresztő és bizarr ötlettel áll elő: a már meghaltak lelkével köt üzleteket. Csicsikov – ez nyilvánvaló – csaló, svihák, rossz ember. Azonban a történet végén ritka önkritikai készséggel és képességgel szent elhatározásra jut: gyökerében szakít addigi bűnös életével, és 180 fokos fordulattal teljesen új emberként tűnik fel a világban. Vagyis a „jó” oldalára áll. Ahogy mondja: „nincs bennem elég szeretet a jó iránt, az istennek tetsző cselekedetekre való hajlam nem vált természetemmé, szokásommá, nem olyan erős bennem a kívánság, hogy jót cselekedjek, [majd megfogalmazza új életprogramját – K. S.] de (...) igyekezni fogok másokat jóra serkenteni, becsületesen fogok dolgozni, hogy jó hatással legyek másokra.”¹⁶ *Gogol* nyomán költői kérdést tehetünk fel: akad-e nemesebb célkitűzés, magával ragadóbb nevelési program (pedagógiai hitvallás) önmagunk és mások jóra való serkentésénél? Nincs annál magasztosabb dolog, mint hogy az embert jobbá, a világot pedig humánusabbá alakítsuk. Témánk szempontjából az orosz szépirodalom másik klasszikusára, a 20. századi *Bulgakovra* is érdemes hivatkoznunk. *A Mester és Margarita* című nagysikerű regényében (amelyről tv-film és színpadi változat is készült) Woland, a varázsló és Lévi Máté

találkozásakor a vitában a következő érv hangzik el: „légy szíves egy pillanattig eltűnődni a kérdésen: mivé lenne az általad [Lévi Máté – K. S.] képviselt jó, ha nem volna gonosz, és hogyan festene a föld, ha eltűnne róla az árnyék? Hiszen árnyékot vet minden tárgy, minden ember, kivétel nélkül. (...) Csak nem akarsz megkopasztani a földgolyót, hogy eltávolítsál róla minden fát, minden élőlényt, csak azért, hogy fantáziádat kielégítsd, és elgyönyörködhess a kopár fényben?”¹⁷ Az író itt fontos új szempontra hívja fel figyelmünket. Arra tudniillik, amikor a jóról, a jóra valószínűségről elmélkedünk, bizony, az ellentétpárját, azaz a rosszat is vizsgálunk szükséges, mivel hogy ez a két képződmény csak egymás relációjában érvényes.

Az utóbbi tanulság juttathat el bennünket például *Lázár Ervin* egyik novellájához, A keserűfű című remekművéhez. A történetben lényegileg a „rossz” szépirodalmi leírását kapjuk. A cselekmény kis dunántúli falucskában játszódik a svábok kitelepítése idején. Egy idős sváb család (Lizi és Konrád) menekül, majd a bujkálás során eljut Rácpáceszre. A falu befogadja a két öreget, oltalmat, szállást, ideiglenes otthont és táplálékot ad nekik. Sokáig azonban nem örülhetnek a segítőkésznek és nyugalmnak, mert akad egy ember, a Bederik Gyuri, aki elárulja őket, majd megjelennek a fegyveresek. A meghurcolás igazán drámai: Bederik, mintegy indokolva súlyos tettét, még rá is rivall a szerencsétlenekre, amennyiben megpróbálja megszégyeníteni őket (valójában ő fog megszégyenülni!): „Eleget szívták a levegőt a magyar emberek elől. Menjenek a testvérek közé, az imádott Németországba. – Lizi előre lép, elhúzza a száját. Kivillan az aranyfoga. – Te vagy magyar? Szar vagy te, nem magyar, mondja.”¹⁸ Ezt a szövegrészt olvasva, talán elfogultság nélkül kijelenthetjük, az emberi gonosz-ságot ennél érzékletesebb módon aligha találunk meg másutt. Bederik emberi alávalósága nyilvánvaló, továbbá újabb, megszívlelendő tanulságként adódhat a nagyszerű gondolat: nem az számít, hogy milyennek tartod magad, milyen a bőrszíned, vallásod, nemzeti hovatartozásod, családi származásod, foglalkozásod, nemed és életkorod. Ugyanis a döntő mérce éppen az, hogy valóságosan milyen ember vagy? Tehát hogyan élsz? Jó vagy rossz emberként?

Végezetül egy másik magyar író esszéjére hivatkozunk. *Füst Milán* Naplójában rábukkanhatunk egy olyan szövegrészletre, amely páratlan éleslátással ragadja meg a jóság mint erény lényegének és fontosságának tartamát. Kis túlzással azt mondhatnánk, az író kiváló pedagógiai érzékkel írja le, mit jelent valójában a jó, és miért kell makacsul mindig arról beszélni? Miért nem lehet kiiktatni ezt a témát a közbeszédből, a kutatásból és a politikából? (Csak zárójelben jegyezzük meg, Füst Milán szövegrészlete, sajnálatos módon, eddig elkerülte az irodalmárok, a pedagógiai kutatók és a filozófusok figyelmét.) Az alábbiakban célszerű lesz – mintegy kivételként – hosszabban is idézni sorait. „Hiába prédikálják nektek az iskolában, hiába mondja a pap, anyátok, apátok, hogy legyetek jók, (...) hiába határozottok el gyermekkorotokban, hogy jók lesztek, önzetlenek, tiszták. (...) Jön az élet – s ti (...) elfeleditek csakhamar, – csaltok, loptok, érzéki életet éltek. (...) Ravaszok vagytok, kishitűek. (...) S a nevelés, amit én anyámtól kaptam, (...) az életet nem ismerő idealizmust szittam magamba az anyatejjel. (...) De az élet – sajnos – nem ilyen. (...) *Mert te nem vagy ilyen!* (...) S azt hiszed, anyád nem ismerte az életet? Ismerte, – de mégis a jobbik énjét (...) akarta átadni neked, (...) feltört belőle a hit, hogy az ő gyermekének szabad, lehet tisztának lenni, – annak *kell* lennie. (...) S mihelyt gyermeked lesz: – te is (...) óvakodni fogsz (...) felfedezni a borzalmasat, (...) s úgy mutatsz majd az életre, mint ahogy Mózes az ígéret földjét mutatta a reménykedőknek.”¹⁹ A szövegrészlet önmagáért beszél, mégis hadd fűzzünk hozzá három „apró”

gondolatot. 1. Látnunk kell a nevelés három fő képviselőjét: a szülő (anya, apa), a tanító és a pap. Ők azok, akik mintegy „hivatalból” is foglalkoznak a nevelés gyakorlati kérdéseivel. 2. Megkülönböztetett szerep hárul az anyára: bár a realitások talaján áll, ismeri az élet sötét oldalait, átesik már jó néhány keserű tapasztalaton, ennek ellenére a saját gyermekének mégis a jóság ideálját, erényét próbálja átplántálni. Legalább ő váljék majd tiszta, őszinte egyenes gerincű személyé. Nem vitás, az anya már sokszor megtapasztalhatta, hogy a való élet, bizony nagyon teli van gyarlósággal, bűnnel, rossz emberrel, ugyanakkor a saját gyermekét nagyon is a jóra valósság szellemében neveli, pontosan ez a nemes eszme, erény, érték vezérli nevelő munkájában, és ennek nyomán gyermeke valóban ezt az ideált – ahogyan Füst fogalmaz: ideálmust – szívja magába – az anyatejjel együtt. És ha már legalább egy konkrét példa (személy – tudniillik az anya) akad, akkor már nincs jogunk végső kétségbe esni a valóság szörnyűségei miatt, és nem merülhetünk alá az emberi gyarlóságokba. Igenis, ha találkozunk a jóra valósság ideáljával és törekvésével, személyes megjelenítőjével, akkor ebből erőt és hitet meríthetünk. (Ha másért nem, hát azért, hogy valahogy kibírjuk vagy/és felülemelkedjünk a rossz élményeken, tapasztalatokon.) Igenis van értelme és jelentősége a jóra valósságnak, *nem pusztán idea vagy utópia az*, amivel szokták megvádolni, néha lesajnálni magát a pedagógiai törekvést, azon belül is leginkább a jóság által vezérelt magatartást és cselekvést. *A jóság* – és ebben ne kételkedjünk – *a valóság szerves része*, amely egyidejűleg létezik életünk zajlásával, mi több, *mozgósít a reáliák tényleges alakítására*, vagy éppen *az emberek személyiségformálására*. 3. Füst Milán talán legszebb gondolata, felismerése a fenti szövegrész utolsó mondatában rejlik. Ha felnő a gyermek, és – tegyük fel – gyarló felnőtté, kimondottan rossz emberré is válik, az ő gyermekét ugyanúgy a jóra próbálja majd nevelni, mint amilyen útravalót ő kapott gyermekkorában. Lehet, hogy ő emberileg megbukott az életben, egész sor szégyellni való tett fűződik hozzá, mégis mint minden épeszű, józan egészségesen gondolkodó felnőtt abból indul ki, ha ő nem is, de legalább a *saját gyereke* váljék majd tiszta, őszinte, egyenes gerincű jóemberré. Ilyen vágy, elhatározás, hajlandóság minden emberben, tehát a rossz emberben is, benne rejlik. Ha pedig így áll a dolog, abból rendkívül fontos és megszívlelendő következtetés, nevelésfilozófiai tanulság vonható le. Jelestül, hogy magát a *jóra valósságot*, a *jóság eszméjét*, *ideálját*, lehet ugyan szapulni vagy vádolni, kritizálni, kisebbiteni, utópiának vagy tömény naivitásnak feltüntetni, azonban alapjában véve *kiiktatni az emberiség történetéből nem lehet*. Amíg ugyanis létezik emberi történelem, addig a jóság, a jóra valósság, a jóember színre lépését nem lehet kitörölni – természetesen a megannyi bűn, gyarlóság és rosszember megnyilvánulása mellett.

Remélhetőleg kiderült a fenti, röpké szépirodalmi kitekintésünkben, hogy a „jó” valóságosan is létezik, nemcsak a mesék világához tartozó dolog az. Sőt: tovább is vihetjük a fenti állítást: nemcsak megnyilvánul életünkben a jóság, hanem nagyon fontossá, végső soron nélkülözhetetlenné, olykor pedig meghatározó jelenséggé, alapélménnyé magasztosulhat.

Ezek után tegyük fel azt a végső kérdést, hogy valójában mi is az a „jó”? A válasz megadása roppant nehéz, talán lehetetlen is. Bár mindenkit izgathat a dilemma, hogy tudniillik miképpen lehet meghatározni a „jó” fogalmát? Egyáltalában képes-e a tudomány és a filozófia megragadni a jóság mint erény tényleges tartamát?

Ha például az antik görög kultúrát faggatjuk, legalább háromféle értelmezésre bukkanhatunk. Közismert volt a vallási alapú megközelítés: jó az, ami az isteneknek tetszik. Azután sokáig nagy becsben tartották az evilági felfogást: mely szerint jó az, ami megfelel a polisz érdekeinek (és törvényeinek). Végül megfontolásra érdemes

Szókratész etikai természetű gondolata: jó az, amit az úgynevezett daimoniununk, vagyis a lelkiismeretünk sugall.²⁰ És nyilván, tovább kísérhetjük a bölcelettörténet ezzel kapcsolatos elmékedéseit (ám ez túl messzire vezetne!). Mindenesetre hangsúlyozni kívánjuk, hogy legalább adjunk egy ideiglenesnek szánt általános meghatározást a jó fogalmára, amely bizonyos értelemben függetlenül is funkcionálhat a konkrét társadalmi tértől-időtől. De legalább tegyünk rá kísérletet! Saját – filozofikus – meghatározásunk szerint a „jó” végső soron *olyan hatóerőt és értéket jelent, amely az emberi lényeg valódi elsajátítását segíti elő*. Ez (és csak ez) lehet méltó az emberi humánushoz, az ember közösségi mivoltához. És fordítva: a „rossz” minden *olyan törekvés, magatartás, cselekedet, viszony, amely lefokozza az emberi lényegét*, amely következményeként az ember csupán egy lealacsonyított, leigázott és megalázott részlénységként degradálódik. Talán első olvasatra túl elvontnak tűnhet ez az összegző szándékú s jellegű ajánlat. Ám az az igazság, hogy ennél konkrétabb fogalmazást nem tudunk javasolni a definícióra. Könnyen előfordulhat, hogy képtelenség a fenti két fogalmat (tudniillik a jó és a rossz) precízen és mindenki által elfogadottan meghatározni. És ha így áll a dolog, még az is fölmerülhet, hogy tulajdonképpen posztulátumról van szó, amelyet semmi másból levezetni, konkrét tartalommal megtölteni már nem lehet. Csak pusztán használni, valamilyen vezérlő elvként alkalmazni tudjuk. Viszont azt egyszerre szükséges és kívánatos megtenni.

Befejezésül röviden arról, hogy a jó ideáljának és erényének a fölvetése, illetőleg fontosságának hangsúlyozása miként függhet össze a család világával?

Az, hogy a család, mármint a normális, egészséges működésű család fontos, nélkülözhetetlen köteléke – a vér szerinti köteléken túl – a feltétlen szeretet mindent átható fénye, melegsége – nos, ezt senki nem vitatja. A szeretetet adni és kapni egyaránt csodálatos érzés, valamennyien szomjúhozzuk azt. Mondhatnánk: szeretet nélkül élni sem érdemes. Akkor miért kínálunk fel meggondolásra egy másik kategóriát, ideált: jelesül a jóságot, a jóra való törekvést? Távol áll tőlünk, hogy szembeállítsuk a szeretet és a jóság erényét. De hadd kérdezzük: nem kívánatos-e némi differenciával nézni-értékelni a két fogalmat? Gondoljunk arra, hogy a családtagok (itt most az anya és az apa) szerethetik egymást akkor is, ha a mindennapokban rossz emberként, felnőttként élnek, dolgoznak, gondolkodnak. Ha különböző gyarlóságokba, bűnökbe esnek, kisebb-nagyobb gonoszságokat művelnek. Vagy azt is felvethetnénk, hogy szeretetük egymás és gyermekeik iránt nem tiszta, hanem önző, és ezzel másokat alárendelt helyzetbe hoznak. Vagyis ettől még nem biztos, hogy a jóra való törekvés, elve, hite mozgatja cselekvéseiket, döntéseiket. Számunkra világos, a családoknak valahogy élni kell, kötelezően és rutinszerűen folytatják a család különféle funkcióit (gazdálkodási-fogyasztási, fajfenntartási, szocializációs, kommunikációs és szexuális működés). Ám a jóság, a jóra való törekvés – ezt ismerjük fel és el – *nem kötelező!* Anélkül is le lehet élni egy életet, hogy nem vagyunk jóemberek, hanem éppenséggel rossz felnőtteknek minősülünk, vagy egyszerűen csak se ilyen, se olyan személyekként sodortatjuk magunkat. A *jóság* tehát egy választott, tudatosan felvállalt, magas rendű (ha nem a legmagasabb fokú) érték, magával ragadó és az egész életet szervező hatóerő tud lenni. S mint ilyen, a sors különleges ajándéka, *az ember legragyogóbb kincse*, amit valaha is fel tudott mutatni.

A jóság kérdése, egyéb iránt, érdekes módon, a családon belül még a gyermek szempontjából is felmerül. A szülők – mint korábban Füst Milántól láttuk – természetesen arra törekednek, hogy gyermeküket a jóra neveljék. Miközben a gyermek életében is már megjelenik a „rossz” – noha még nem megváltoztathatatlan és végzetes formájában, „csupán” kisebb-nagyobb csínytevések, füllentések, visszafelelések szintjén.

Ebből a szempontból felfigyelhetünk *Janikovszky Éva* szellemes meglátására: „Minden gyerek tudja, még a legkisebb is, hogy rossznak lenni sokkal mulatságosabb, mint jónak lenni.”²¹ Ez a „rossz”, nyilvánvalóan, még kevésbé komoly, afféle ártatlan dolog, amely viszonylag könnyen meg is bocsájtható: tehát nem azonos a felnőttek világát befolyásoló gyarlósággal, jellembeli fogyatékosággal. Viszont arra elegendő, hogy megerősödjék bennünk a korábbi felismerés: a jó és a rossz csakis együtt, egymás összefüggésében nyilvánulhat meg.

Azonban ez utóbbi összefüggés semmiképpen ne tántorítson el bennünket attól, hogy igen is megkülönböztetett becsben nézzük, értékeljük és műveljük magát a „jó”-t. Akarjuk és folyamatosan törekedjünk rá. Ha a jóság iránti vágyunk, cselekvésünk és magatartásunk szervezi-vezeti hétköznapijainkat, az egyáltalán nem délibábos ábránd. Benne van a köztudatban és -életben, hogy a „jó” keresése, illetőleg létrehozása a valóság része, vagyis valóságosan is létezik. Ezt gondolhatjuk, amikor az ismeretlen jóembernek emléktáblát állítanak (Veszprémben), amikor nézzük a színházban Brecht darabját (Jóembert keresünk), amikor olvassuk az úgynevezett Good Country Index (Jó Ország) felhívását.²² Az ilyen irányú, célú és/vagy hasonló kísérletek már nem tekinthetők pusztá véletlen, netán jelentéktelen folyamatoknak: bennük az emberiség régi és természetes igénye, szükséglete testesül meg.

Ha belátjuk és elfogadjuk a jóra valószínűség létezését és fontosságát, innen már csak egy lépésre vagyunk a családra vonatkoztatás lehetőségétől. Költői kérdéseknek szánjuk: a jóság művelésének nem kiváló terepe-e a család közege? Nem a családban nyilvánulhat-e meg a gyermek számára elsőként és mély nyomot hagyva, talán az egész további életére kihatva a jóság ideálja? És nem tudjuk-e megoldani könnyebben, gyorsabban, valamint kisebb lelki megrázkódtatással a családi élet problémáit, ha a jóság erénye vezérel bennünket? Ennek birtokában nem kaphatunk-e nagyobb esélyt arra, hogy sikerüljön leküzdeni a családdal kapcsolatos válság tüneteket? Hadd zárjuk tanulmányunkat egy személyes élményünkkel. A Szegedi Tudományegyetem hallgatóit kérdeztük az egyik kurzusunk során: van-e értelme és jelentősége ma a családnak? Az egyikőjük így fogalmazott: „Amit két ember egymás iránt érzett szeretete teremt, annak nemhogy értelme van, hanem az maga a csoda.” Mélyen azonosulva ezzel a megállapítással, szeretnénk hozzáfűzni – vizsgálatunk végső tanulságával – *az egész családot átjáró jóságnak nemhogy értelme van, hanem az maga a csoda*. És csoda nélkül lehet ugyan élni, csak – közismert kijelentéssel élve – nem érdemes.

JEGYZETEK

- * Az SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, az MTA–SZTE Vallási Kutatócsoport és az OR–ZSE Kaufmann Dávid Zsidó Kultúrakutató Csoport által szervezett konferencián (Szeged, 2018. dec. 10–11.) elhangzott előadás alapján.
- 1 Hódi Sándor: Lelki sérülések hatása a családra. In: *Család – érték – nevelés*. (szerk. Karikó Sándor) Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2018, 141–143. A szerző még részletesebben fejti ki álláspontját egy korábbi könyvében: *Életpsychológia*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2010, 85–97.
- 2 Bertók Rózsa: Család a digitális korban. In: *Család – érték – nevelés*. i. m. 89–90. és 98.
- 3 Somlai Péter: *Család 2.0. Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*. Nagyvilág, 2013. 207. Szerinte a család nem pusztá „termelési egység”, hanem életforma, a személyiség alapvető struktúráit kialakító alapegység. A család az értékškála csúcsán áll.
- 4 Brenda Almond: *The Fragmenting Family*. OUP Oxford, 2006, 171. Illetőleg az Introduction, szá-

- moztalan oldal. A szerző egyébiránt tartott előadást Budapesten 1998-ban az Alkalmazott Filozófiai Társaság (honlapja: <http://www.jgyph.hu/alkfil>) alakuló ülésén.
- 5 Tókei Ferenc: A család. In: *A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977, 441. A tanulmányt külön is közli az *Eszmélet*, 2017. tavasz, 113. sz. 143–149.
 - 6 Engels: *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982, 93. A kijelentés érvényességét nehezen lehetne elvitatni.
 - 7 Durkheim, E.: *Az öngyilkosság*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 9. A „sűrűség” (densité) az effektív kapcsolatban élő személyek közössége. Némedi Dénes úgy értelmezi a „sűrűség” kategóriáját, mint a társadalmi érintkezés és kommunikáció gyakorisága és integrációja. Lásd *Durkheim* című könyvét. Aron Kiadó, Budapest, 1996, 105.
 - 8 Kiss Endre: Szélsőséges relativitás, parttalan komplexitás. (Elméleti megfontolások a családról) In: *A család egykor és ma*. (szerk. Barna Gábor és Kiss Endre) MTA–SZTE, Szeged–Budapest, 2014, 87. A szerző hangsúlyozza, a családban ott rejlik a „társadalmi komolyság eleme”.
 - 9 Cseh-Szombathy László: *A házastársi konfliktusok szociológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985, 57. Szerinte a család a társadalom alapegysége.
 - 10 Kulcsár Kálmán: A család – ma. In: *A változó család*. (szerk. Cseh-Szombathy László) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978, 165. Kulcsár tanulmánya eredetileg az Új Írás 1970. X. évf. 6. számában jelent meg. Leszámítva a szerző akkori ideológiai szemléletét és kategória-használatát, szakmailag ma is helytállóan véljük azt a gondolatát, hogy a család gazdasági-termelési funkciója jelentős mértékben átalakul.
 - 11 André Comte-Sponville: *Kis könyv a nagy erélyekről*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998, 15. Az erényben az ember kiválósága fejeződik ki. Lásd: Hársing László: *Bevezetés az etikába*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1977, 31. Új kiadásban Bíbor Kiadó, Miskolc, 1999, 95.
 - 12 Herbart: Pedagógiai előadások vázlata. In: *Neveléstörténet*. (szerk. Mészáros István és mtsai.) Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 178.
 - 13 Pring, R.: *Philosophy of Education*. Continuum, London, New York, 2004, 22.
 - 14 Németh László: *Pedagógiai írások*. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1980, 66.
 - 15 Tolsztoj, L.: *Mindennapra. I. kötet*. Gutenberg Könyvkiadó, Budapest, évszám nélkül, 33. Tolsztoj szövege abból a szempontból is fontos, hogy arra készlet bennünket, hogy tegyünk különbséget a szocializáció és a nevelés fogalmi között.
 - 16 Gogol: *Holt lelkek*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982, 531.
 - 17 Bulgakov: *A Mester és Margarita*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1969, 435.
 - 18 Lázár Ervin: A keserűfű. In: *Csillagmajor*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 72. A novellából Porcelánbaba címmel filmváltozat is készült.
 - 19 Füst Milán: *Napló*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1976, I. köt. 178–179. A szövegrészre több korábbi tanulmányunkban is rámutattunk. Lásd például *A nevelésfilozófia alapjairól*. SZEK JGYF Kiadó, Szeged, 2010, 5–65.
 - 20 Karikó Sándor: A 'jó', a 'rossz' és a nevelés. In: *Tudományos Mozaik*. (szerk.: Tompáné dr. Daubner Katalin és mtsai.), 4. köt. Tomori Pál Főiskola, Kalocsa, 2007, 145–151. A szerző a jóság nevelésfilozófiai fogalmát vizsgálja.
 - 21 Janikovszky Éva: *Ha én felnőttné volnék*. Móra Könyvkiadó, Budapest, 1999, 213.
 - 22 <https://www.goodcountryindex.org/results>. Mind a közösségi hálón, mind a hagyományos médiában óriási az érdeklődés a kezdeményezés iránt.

Egyszerűen az egészségről és az azt meghatározó egyéni és társadalmi tényezőkről

Ha megkérdezzük embereket, hogy mi az ő három kívánságuk, akkor az általuk felsorolt kívánságok között minden életkori csoportban, minden társadalmi, foglalkozási csoportban az első három között az egészség biztosan szerepel, tehát az emberek gondolkozásában az egészség, mint kívánatos dolog ott él; de ha megkérdezzük, hogy mit kell tenni azért, hogy az egészség megmaradjon, kialakuljon, fejlődjön, akkor már nagyon különböző válaszokat kapunk.

Az egészséget meghatározó tényezők:

- Öröklés 20%
- Életmód 35%
- Környezet 30%
- Egészségügyi ellátás 15%

A fenti százalékos megoszlás a tudomány jelenlegi álláspontját tükrözi, ha elemezzük a fenti négy meghatározót befolyásoló általános kockázati tényezőket, akkor kiemelten kell foglalkoznunk hárommal: a szegénységgel, a tudatlansággal és a felelőtlenséggel.

Mennyiben befolyásolják a fentiek az öröklés meghatározó hatását? Az öröklött hatásokról jó, ha tudunk, ha *nem tudjuk, hogy ezek a hatások vannak*, akkor, aki veszélyeztetett, nem tesz semmit ezek elkerüléséért, időbeni felismeréséért. Ezért a felelős a *tudatlanság*. Számos védőoltással megelőzhető betegségre való hajlammal születünk, ez a hajlam védőoltásokkal megszüntethető. Ha nem veszünk részt a védőoltási programban, az részben a tudatlanság, részben a felelőtlenség káros hatásai lehetnek.

Ha nincs megfelelő anyagi lehetőség arra, hogy a lakossághoz közel vigyük a genetikai tanácsadást, a magzati szűrővizsgálatokat (labor, ultrahang stb.), egyes védőoltásokat, akkor azok a *szegénység* miatt nem lesznek elérhetőek. Ezt a kockázatot a megfelelő anyagi ráfordításokkal lehetővé tevő intézkedésekkel lehet kiküszöbölni, ha csak a szegénység nem akadályoz. De probléma lehet, ha az ellátók első vonala nem tudja, hogy vannak ilyen lehetőségek az egészségügyi hálózatban, illetve, ha nem úgy és abban az időben, amikor szükséges, veteti igénybe ezeket az érintettekkel – és ez már *felelőtlenség*.

Az életmód közismerten veszélyeztető, vagy védő hatását főleg a tudatlanság és a felelőtlenség akadályozhatja. Az egészséges életmódnak 12 pontja van, ezek:

• egészséges táplálkozás	• időben orvoshoz fordulás
• több mozgás	• személyi higiéné
• stressztűrés	• balesetvédelem
• nemdohányzás	• környezetszisztelet
• kevesebb alkoholfogyasztás	• együttműködés az egészségügy-
gyel
• drogtagadás	
• kiegyensúlyozott szexualitás	

Számos vizsgálat bizonyítja, hogy az egészséges életmód 12 pontjából csak általában 4-5-öt ismernek az emberek. Ezek:

• egészséges táplálkozás 85%	• nemdohányzás 65%
• több mozgás 85%	• kevesebb alkoholfogyasztás 57%
• stressztűrés 65%	

A többi 7 szabály ismertségi szintje nem éri el az 50%-ot, de van közöttük olyan is, ami még a 10%-ot sem. Így e szabályok említése, említési gyakorisága:

- drogtagadás 40%
- kiegyensúlyozott szexualitás 30%
- időben orvoshoz fordulás 27%
- személyi higiéné 12%
- környezettisztaság 6%
- balesetvédelem 3%
- együttműködés az egészségüggyel 3%

Ha ezek közül a szabályok közül valamit nem élnek meg tudatosan, ez tudatlanság. (Ha nincs tudomásom róla, nem védekezem, miért védekeznek?) Van viszont, amit ismernek, de nem követik, ez már az ismeretek birtokában felelőtlenség.

A környezet egyre inkább az ember ellen fordul. Miért? Mert folyamatosan károsítjuk, romboljuk. Sajnos azt mondhatjuk, hogy a XX. század második felétől a *Homo sapiens sapiens*, a gondolkodó ember *kihalóban van*. A ma élő emberiséget egy új ön- és közveszélyes alfaj, a *Homo naturam destruens*, a természetet (környezetet) károsító emberek alkotják. Ezt az embert részben a tudatlanság, de legfőképp a felelőtlenség hozta létre. E kettő tényező hatásáért mind az egyén, mind a társadalom együttesen felelős. A környezet tudatos védelmét viszont a szegénység is akadályozhatja, mivel a védelmi berendezkedések, beruházások nem olcsók, ezért néha elmaradnak, ezt vissza kell szorítani, mert ez már társadalmi felelősség.

Az egészségügyi ellátás egészséget meghatározó hatásait a *szegénység* annyiban gátolhatja, hogy kevés pénzből nem lehet minden igényt, de még minden szükségletet sem kielégíteni, és ez nem 100%-ban hatásos egészségügyi szolgáltatást eredményez, ami akadályozhatja a felismerést és a gyógyítást egyaránt.

A *tudatlanság* az egészségügyi ellátás eredményességét annyiban és akkor befolyásolhatja, ha a lakosság nem tudja, hogy hogyan kell élni az egészségügyi ellátás lehetőségeivel. Nagyon fontos, hogy az ember azt is tudja, hogy az ő aktív közreműködése nélkül az esetleg megromlott egészségi állapota nehezebben javul. Ez esetben a rendszer azt a hatékonyságot, amire már ma is képes az adott egészségügyi ellátás, nem képes elérni.

A *felelőtlenségről* szólva az egészségügyi ellátásban, az egészségügyi ellátás befolyásoló kockázati tényezői lehetnek egyrészt az általános döntéshozói pozitív hozzáállás hiánya, másrészt intézetben és hálózaton belül a szakmai szabályok negligálása és a lakossági compliance hiánya.

Összefoglalva, ez a három fentiekben tárgyalt kockázati tényező így együtt eddig nem került sem említésre, sem elemzésre. Számos, hozzáállással pozitív irányba befolyásoló aktivitásra van már mai is lehetőségünk a fent említett negatív hatások ellen. Csak gondolkodni kell, csak következetesnek kell lenni és tudomásul venni, hogy ezek a nagyon egyszerű életmódszabályok igen könnyen negatív hatással lehetnek az egészségre, és e negatív hatások ellen lehet és kell is következetesen tenni mind az egyéneknek, mind a közösségeknek, mind az ellátóhelyeknek és a döntéshozóknak is, mert az idő ellenünk dolgozik.

Zárásként csak annyit, hogy kövessük Széchenyi István tanítását, miszerint: „AZ IDŐ TÖBB MINT PÉNZ, MERT A PÉNZ PÓTOLHATÓ, DE AZ ELFECSÉRELT IDŐ ÖRÖKRE ELVÉSZ.”

A „populus” bűvöletében (Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években) II.¹

(„*A magyarság életrajza*”) Szabó István „*A magyarság életrajza*” című könyve 1941-ben jelent meg², s kétségtávol Szabó népiségtörténeti tanulmányainak (sőt általában a népiségtörténeti kutatások) egyfajta szintézisének tekinthető.

A kötet már a címében is kifejezi, hogy tudatosan Szekfü Gyula „*A magyarság életrajza*” című könyvének (1917)³ egyfajta ellenkönyvének/elleníratának tekinthető, jóllehet – amint a későbbiekből kiderül – néhány ismertető (pl. Jakó Zsigmond) inkább az egymást kiegészítő momentumokra mutatott rá. (A könyv megítéléséhez hozzátartozik, hogy Mályusz Elemér igazából nem tartotta a népiségtörténeti kutatások összefoglalásának, s alapvető kifogásokat fogalmazott meg Szabóval szemben.)⁴

Amint a korábbiakban elhangzott, a könyv értelmezéséhez/értékeléséhez az is hozzátartozik, hogy számos részlete francia és angol nyelven is megjelent, illetve 1944-ben a Történettudományi Intézet teljes egészében németül is kiadta. (Némi változtatásokkal, amelyekre még a későbbiekben visszatérek.)⁵

Melyek Szabó szintézisének fő gondolatai?

Munkáját időrendben haladva, a honfoglalás körüli időszak történetével kezdi, s csak röviden tér ki az azt megelőző fejleményekre (tulajdonképpen őstörténeti kérdésekkel, vagy az eredettel kevésbé foglalkozik).⁶

Alapvetően elfogadja a finnugor eredet tézisé, kiegészítve mindezt a nagymértékű török hatás hangsúlyozásával, s Szabó szerint mindezt elvéve más népek, rasszok hatása egészíti ki. Bevezető fejtegetéseiből fontosnak tartom kiemelni, hogy mindezek kapcsán Szabó a nép és a népiség fogalmát elhatárolja a faj, a rassz fogalmától⁷. Utóbbi ugyanis biológiai közösség, míg a nép (bár eredetileg azonos lehetett a „faj”-jal) a különböző fajok elvegyülésével, keveredésével konstituálódik, s ugyanez megfigyelhető a magyarság etnikai alkatában is a keletbalti (finnugor) és a turanoid (török) elemek vegyülésével.

„A fajbeliség és a népiség, a faj és a nép fogalma nem egyértelmű – írja Szabó –: a faj biológiai közösség, a testi alkatban kifejezésre jutó faji jegyek örökletesek; ezzel szemben a népiséget elsősorban lelki tényezők⁸ határozzák meg. Feltehető ugyan, hogy a faj és a nép fogalma valamikor pontosan fedte egymást s a népi egység egyúttal faji egység is volt, azonban ez a történelemnek csak távoli hajnalán lehetett így. A faj és a nép tartalma már a legrégebb emberi közösségekben sem volt azonos, melyek a történelempirkadó világánál először jelennek meg előttünk. Fajbelileg már ezek a népek is keverték voltak, miként más volt a keveredés mértéke is. Minden népnek más a fajjegylenlege, így minden nép a keveredéseken keresztül fejezi ki a maga külön fajtabeli egyéniségét. A Duna medencéjét birtokba vevő magyarság faji elemei világosan mutatnak azokra a népi tényezőkre, amelyekből a honfoglaló magyar népiség előállott. A keletbalti faji elem ugyanis általában a magyar népiség alapelemének, a finnugorságnak, a turanoid faji elem pedig főleg a török népi hatásnak felel meg.”⁹

Megjegyzendő azután, hogy Szabó szerint ez a török elem a magyarság, a magyar népi egyéniség formálásában meglehetősen aktív, cselekvő szerepet is játszott, egyenesen „rátelepedett a magyar törzsnépre”, s mindezzel egy lényegileg új népi egyéniséget formált ki.¹⁰ Összességében immár a rokon kabar törzsszel is kiegészülve a magyarság

egy vérségileg kiegyenlített népként hajtotta végre a honfoglalást, népi egyéniségében az ösztönös politikai érzéket, diplomáciai készséget és rugalmas harci tulajdonságokat ötvözve.¹¹

Úgy tűnik, Szabó egyetért Hóman Bálint számításaival¹², aki szerint a honfoglaló magyarság létszáma mintegy félmilliós lehetett. Szabó szemszögéből mindennek azért is nagy jelentősége van, mert itt is megerősíti több helyütt (azaz később részben megismételt¹³) nézetét, miszerint a honfoglaló magyarság létszámában biztosan felülmúlta az itt talált népeket, hiszen etnikuma (pl. a bolgárokkal ellentétben) a honfoglalást követően nem változott meg, nyelvet nem kellett cserélnie, sőt ő maga asszimilálta az itt talált népeket.

A Kárpát-medence birtokbavétele kapcsán írja Szabó:

„A birtokbavétel a magyarságot etnikai tekintetben sem állította nagy feladat elé. A multban gyakran lehetett találkozni azzal történeti felfogással, hogy a magyarság ezen a területen nagytömegű, sőt saját népi tömegét is felülmúló – esetleg messze felülmúló – idegen, főként szláv lakosságra telepedett rá, s ezt teljesen elkeveredve vele, felszívta magába. Ez a felszívás természetesen etnikuma teljes átalakulásával járt volna. Ha azonban a magyarság hozzá képest nagy tömegű népre telepedett volna rá, nem kerülhette volna el a szintén lovasnomád dunai bolgárok sorsát, akik valóban jelentékeny tömegű szlávokra szállottak rá s ezt asszimilálni nem tudván, maguk veszítették el nyelvüket és népiségüket. A magyarságot ilyen veszély egyáltalán nem fenyegette, legalábbis nem tudunk arról, hogy a honfoglalók és ivadékaik az ország valamely vidékén más néppel szemben számottevő tömegben elveszítették volna népiségüket és ahhoz hasonlultak volna, viszont megállapítható, hogy a magyarság települési területén az itt talált nem magyar elemek korán nyom nélkül eltűntek a magyarságban.”¹⁴

Kiemeli még mindezekon kívül Szabó, hogy a dunántúli részekon, így például a Balaton környékén is, a magyarokat megelőzően német telepek nyomai is kimutathatók, ezek azonban szerinte még a magyarok bejövetele előtt sorra elpusztultak.¹⁵ Hogy pedig jelentős számban szlávok sem élhettek itt, arra (a korábbiak mellett) az is bizonyíték, hogy minderről a későbbi oklevelek sem tesznek említést, holott a honfoglalás után megtelepedett népekről különféle alkalmakból gyakran szólnak, még akkor is, ha e népelemek nem voltak kiváltságos társadalmi helyzetűek.¹⁶

Mindezekon felül fontos eleme Szabó honfoglalás kori magyarságról alkotott képének (s ez is lényeges körülmény a honfoglaló magyarok és az itt talált népelemek viszonya szemszögéből), hogy szerinte a magyar társadalom ekkor tagolt, önmagában egész és kifejlett volt, nem igaz tehát az a későbbi nemesi szemlélet, amely szerint csak a nemesség a honfoglalók maradéka.¹⁷

„A honfoglaló magyar nép és az itt talált népelemek viszonya szempontjából – olvashatjuk Szabó könyvében – tekintetbe kell venni azt a körülményt is, hogy a honfoglaló magyarság társadalmilag önmagában is egész, vagyis önálló kifejlett társadalom volt. Nem hasonlítható tehát az angol szigeteket meghódító s az angol társadalom felső rétegévé lett normann harcosok csoportjához s nem vethető össze az orosz törzsek felett uralmat szerző s nekik uralkodó családokat adó varégokkal sem. Jóllehet a magyar nemesi szemlélet hatása alatt nemesi rendünket sokáig úgy tekintették, mint a honfoglalók egyedüli maradékát, s ezzel szemben a parasztságban a honfoglalók által szolgálásra vetett idegenek ivadékait látták, ez a szemlélet már csak azért sem volt igazolható, mert a nemesség-parasztság társadalmi rendszere nem nyúlik a XIV. századnál messzebb s már az a társadalmi rend is, amelyet felváltott, a honfoglalók társadalmi rendjének romjain épült fel. Viszont már a honfoglalók társadalmi is erősen tagolt volt, felső fokain a

nemzetséggel és a gazdagokkal, alsó fokain pedig a szolgáló szegény magyarokkal. A magyarság a Duna-medencéjében társadalmilag egészével telepedett rá a hozzá képest jelentéktelen számú s éppen ezért korán felszívott néptörmelékre.²¹⁸

Rámutat még Szabó arra is, hogy a Kárpát-medence persze csak a nomád-félnomád életmód feladásával, az állandó települések lerakásával s a községi keretek kialakulásával vált a magyarság hazájává.

A magyar népi határ gondos megrajzolása közben Szabó kitér egyebek mellett a székelység eredetének problémájára is, akiket egyesek a hunok itt maradt utódjának tartanak¹⁹. Szabó szerint a székelység a magyar népiség szerves része, s a hunok maradványának akkor tekinthető, ha feltételezzük: a magyar honfoglalókhöz sodort székely népet századokkal korábban a nyugatra tartó hun áramlás még a sztyeppén szakította le a magyar népi törzsről.²⁰

Összességében Szabó úgy summázza a honfoglalás- és államalapítás kori (X–XI. századi) magyarság népi képét, hogy ehhez kevés idegen népelem járult, s bár beszélhetünk még latin, német, mohamedán, zsidó stb. beszivárgásról, ez a magyarság népi összességében nem változtatott, románoknak, szerbeknek pedig még nyomuk sem volt található ekkor.²¹

„Ezek a jövevények – írja Szabó – azonban a magyarsághoz képest egyelőre nem igen jöttek számba, a nyugat felől felkelő középkori telepes hullámok áramlása és a keleti rokon népelemek lassú beszüremlése – olykor menekülő költözése – Szent István századában még alig volt megindulóban. A románoknak, szerbeknek sem volt még nyomuk az országban, amelynek határai – ha a hatalom háborítatlan sugárzásának körét határnak foghatjuk fel – északon és keleten a Kárpátok gerincén futottak ugyan, de mögöttük egész vidékek álltak még néptelenül. Az országban Szent István korában csak az északnyugati hegyvidéken lakó szlávok alkottak idegen népi testet, az ország népi összességében tehát az állandó megtelepedés korában a magyarság színe jóformán egyedül uralkodott.”²²

Szabó nagy népiségtörténeti összefoglalásának következő fejezete a középkori Magyarország „települési területé”-nek²³ kialakulásával foglalkozik. Eredményei/megállapításai több vonatkozásban támaszkodnak a népiségtörténeti iskola egyéb munkáira, így a már említett doktori értekezésekre, illetve magának Mályusznak a műveire, például „A Turóc megye kialakulása” című könyvére.²⁴

A fejezet első felében Szabó a magyarság szétterjedését, a Kárpát-medencének a magyarság általi birtokba vételét írja le, míg a második részben a beköltöző, illetve az itt talált népek további sorsával foglalkozik.²⁵ A különböző irányokban, főként Nyugat-, de elsősorban Kelet- és Észak-Magyarország, valamint Erdély irányában folyó betelepülési folyamatban megállapítja például, hogy a magyarság „terjeszkedési feszültsége” a kezdetben sűrűbben benépesített nyugati országrészben előbb jutott a csúcspontjához, mint a keletiben, Erdély közepében például mindez csak a XIV. században érte el a tetőpontot, míg Nyitra megyében mindez már a X–XII. században kimerült.²⁶

A belső szállásterület fokozatos benépesítésével párhuzamosan fokozatosan haladt a terület szélein is „a szaporodó magyarság hullámainak előregördülése”, azaz a széleken folyó térfoglalás. Ebben nagy szerepe volt a különböző katonaelemeknek, így a várjobbágyoknak, jobbágyfiúknak, lándzsásoknak, valamint a székelyeknek és besenyőknek is.²⁷ A szélső területek közül különösen Liptó és Máramaros megyét emeli ki, ahol a magyarság a XIV. század első felében, tehát a honfoglalás után csaknem fél évezreddel később vert gyökeret, olyan helyekre érkezve, amelyek akkor jobbadán még néptelenek voltak. Rámutat még a folyamatban egyebek mellett a szepesi lándzsás kisharcosok szerepére, illetve elődeikre, az ún. gómörörökre, akik a Hernád völgyét először vették

birtokba, s csak utánuk jelentek meg itt a németek és a szlávok.²⁸ A folyamat fő eredményeit regisztrálva így jellemzi mindezt Szabó, rámutatva még arra is, hogy a tatárjárás pusztítása nem volt olyan nagymértékű a magyarság körében, mint ahogy azt a krónikák állítják, azt a magyarság meglehetősen gyorsan kiheverte:

„Így terjedt és áradt szét a magyar népiség a középkor századaiban eredeti szállásterületén és ennek kitáguló szélein. A növekedést egyes részeken helyi tényezők – hadvonalatok, ellenséges dúlások, belső egyenetlenségek, járványok – hátravethették s országos viszonylatban is súlyos népi veszteség volt a következménye a tatárjárásnak. Bár a csapások és katasztrófák népi veszteségét ma már nehéz volna felmérni, kétségtelenül megállapítható, hogy a magyar népterület²⁹ a középkorban helyrehozhatatlan veszteségeket nem szenvedett, a magyar népiség hanyatló útra nem jutott. Ha tekintetbe vesszük, hogy a kezdettől tót lakosságú Trencsén megyében a magyar elem térfoglalása éppen 1241 után kezdett erősödni s hogy a magyar települések – miként láthattuk – Turóc, Liptó, Máramaros és Kolozs megyében a XIII–XIV. században keletkeztek vagy gyarapodtak nagyobb mértékben, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a tatárjárás súlyos – ámbar a krónikákban és az élő hagyományban valószínűleg túlfokozott – népi veszteségét a magyarság hamar kiheverte.”³⁰

Fontos kijelentése/megállapítása Szabónak itt az is, hogy a népi elhelyezkedés elemzése során a társadalmi körülményeket is számba veszi. Ebben különösen a falunak, a középkorvégi pusztásodásnak a folyamata foglalkoztatja³¹, de leszögezi: a parasztpuszták számának a növekedése nem jelentette a magyar „népi erő” hanyatlását, mivel a falvakban megüresedett parasztházak ellensúlyra találtak a népterületen belül a városokban és a kiváltságos parasztközségekből. Mindezt számszerűen is alátámasztja, hogy a régi települési vidékeken a XV. században általában 20-30-40-50 ház állott a falvakban, addig Nagyszőlősen 1450-ben 378 lakott jobbágytelek volt, Szegeden pedig 1522-ben 1493-an fizettek dézsmát.³² Sőt Szabó szerint ekkor már némely német eredetű városba is jelentékeny számban nyomult a magyarság (alapvető példaként Eperjest említi), illetve szerinte a magyarság a középkorban egyes csoportjainak önkéntesen vagy erőszakos úton idegenbe (pl. Moldvába) történő szakadása során sem szenvedett számottevő veszteséget népi szemszögből.³³

A magyarság népi kiterjeszkedése és pl. a népterület megsűrűsödése mellett alapvető tényezői a magyar népiségtörténetnek a különböző módon beköltöző etnikumok. Szabó szerint mindezek történetének bemutatása már csak azért is indokolt, mert később, a nemzetiségi mozgalmak megszületése idején e tömegek a magyarság létére is veszélyes politikai és hatalmi törekvéseket tápláltak/képviselek.

„Ezek története ugyan látszólag kívül esik a magyar népiség történetén – írja Szabó –, azonban ennek köréből mégsem ejthető ki. Nemcsak azért, mivel a magyarság politikai hatalma, amely alá e népelemek helyezkedtek, maga is közösséget jelentett az ország minden népének, hanem azért is, mivel a politikai közösség boltívei alatt sok helyen valóságos együttélés alakult ki magyar és nem magyar elem között, ez pedig a népi művelődési javak kölcsönös kicserélődésének valamint a kölcsönös vérségi felszívódásnak és keveredésnek számos lehetőségét teremtette meg. Az idegen népterületek kialakulása a magyar népiség sorsa szempontjából, főképpen pedig azért lett nagy horderejű, mert a magyarság nagy vérvesztése után az ország idegen népi tömegeinek jelentősége akaratlanul is megnövekedett, a nemzetiségi mozgalmak megszületése óta pedig e tömegek a magyarságnak olykor létére is veszélyes politikai és hatalmi törekvéseket tápláltak.”³⁴

Mindezek előrebocsátása után Szabó sorra veszi, hogy tulajdonképpen mely népelemek telepedtek meg az országban ekkor. Részletesen beszél a kun, úz, besenyő, latin, zsidó, német, tót, rutén, román, szerb megtelepedés körülményeiről, egyáltalán

a letelepülés helyéről, e népek számáról, esetenként társadalmáról és életformájáról is. A németek kapcsán például azt fejtegeti, hogy jelentős részben a városi lakosságot gyarapították, kezdetben az ország északi és nyugati részén, később azonban az ország más területein is behatoltak a városi falak közé, de az ország középkori települései között 35 Németi is található, ami azt bizonyítja, hogy számos községben is gyökeret vertek.³⁵ „Otthon van” Szabó a rutén betelepülők bemutatásában (vö. A korábban idézett „Ruténföld”, de az Ugocsával kapcsolatos egyéb írások is³⁶), s részben a románokéban is, hiszen Ugocsa megyei vizsgálatai erre is kiterjedtek bizonyos mértékig³⁷. Nyilvánvalóan Kniezsa István³⁸ kutatásaira és publikációira hivatkozva mutat rá arra, miután cáfolja a dákoromán kontinuitás tézisét, hogy a románok Erdélyben a magyarságnál csak jóval későbbi jövevények, amit bizonyít, hogy Erdély minden jelentékenyebb folyóvizének neve magyar, német vagy szláv eredetű, s a románok lényegében Erdély román nevét (Ardeal) is a magyar nyelvből vették át.³⁹

A román bevándorlás kapcsán azt is megjegyzi Szabó, hogy mindez a román települési vidékek kialakulása után is tovább tartott, azonban az ekkori jövevények már nem újonnan alapított községekben helyezkedtek el, hanem már meglévőket duzzasztottak fel vagy a török pusztítás után az elpusztult helységeket népesítették be újra.⁴⁰

„A honfoglalás óta tehát a különböző népelemeknek egész sora települt meg Magyarországon – vonja meg a mérleget Szabó. A honfoglaláskor itt talált idegen népelemek közül a középkor végén ugyan csak a tótokat leljük fel, felgyarapodva és kiterjedve, az ország népi képét a tótság mellett azonban más népek fiai teszik tarkává. »Az egész Magyarország« – írta Oláh Miklós az 1530-as években a külföld tájékoztatására »Hungaria«-jában – a mi időnkben különböző népeket foglal magában: magyarokat, németeket, cseheket, tótokat, horvátokat, szászokat, székelyeket, oláhokat, rácokat, kunokat, jászokat, ruténeket és végül törököket.«⁴¹

Szabó mindezek után a középkori viszonyokról szólva egy külön alfejezetben a középkori/középkorvégi magyarság számarányáról, a Szekfű Gyula és Mályusz Elemér között a középkori magyar nemzetiségi politika kapcsán kibontakozott vitáról, a különböző nemzetiségek egymás közötti érintkezéseiről, az asszimilációról, a nemzetiségek egymásról alkotott képéről, s a magyarság idegenellenességének problémáiról beszél.⁴²

A középkorvégi magyarság számarányával összefüggésben elfogadja Mályusz Elemérnek főként a Magyar Művelődéstörténetben kifejtett számításait (vö. 51. o.), eszerint Erdéllyel együtt a magyarság a népesség 80-82%-át tette ki.⁴³

A Szekfű–Mályusz vitát hosszú oldalakon keresztül ismerteti és elemzi.⁴⁴ Az álláspontok ismertetése után leszögezi: bár szemben állnak egymással, alapvetően mindkét felfogásnak az az előfeltevése, hogy tudatos állami magatartást, egyenesen nemzetiségi politikát tételez fel a nemzetiségekkel szemben.

„A két álláspont merőben ellentétes egymással, de közös alapjuk van – írja Szabó –: azt, ami az ország nem magyar népeivel történt, vagy nem történt, egyformán tudatosan kitűzött és megformált állami akaratnak, tehát »nemzetiségi politiká«-nak tulajdonítják. A tudományos részletkutatások fogják megvilágítani, hogy a közös szemléleti alapon nyugvó, de eltérő eredményekre jutó két álláspont között lehetséges-e a kiegyenlítés, e helyen csupán rendszerezni kívánjuk azokat a főbb jelenségeket, amelyek a magyarság és a nem magyar népelemek viszonyában a magyarság életfolyama szempontjából szerepet játszottak.«⁴⁵ (Uo. 54. o.)

Szabó az utóbb említett tényezőket mérlegre téve arra a következtetésre jut ezután, hogy bár az állami hatalom nem közömbös a beköltöző nemzetiségekkel szemben, sőt alapvetően ő e beköltözésnek legfőbb szorgalmazója és ágense, például a kiváltságok adományozása nem nemzetiségi, hanem társadalmi célzatú volt, tehát alapvető szempont

itt a társadalmi háttér és a társadalmi megfontolás⁴⁶. Világosan bizonyítják ezt a városoknak adományozott önkormányzati jogok, illetve privilégiumok, amelyeket (bár a városokat főként német származású polgárok lakják) ugyanazon időben kapnak meg, mint a nemesi vármegyék (amelyekben viszont a magyar nemesség a vezető társadalmi erő).⁴⁷

„A társadalmi tartalom a legvilágosabban a városi önkormányzatban szemlélhető – írja Szabó. Városaink legtöbbszörében – jóllehet a középkor folyamán egyre több városban ver gyökeret a magyarság – német polgárság lakik, nyilvánvaló azonban, hogy városi kiváltságokat nem azért adnak, hogy a polgárok közösségei nemzetiségi célt szolgáló önkormányzathoz jussanak. A városi önkormányzat merőben társadalmi fejlődés terméke⁴⁸; a város nem nemzetiségi, hanem társadalmi szervezet s a kiváltságokban csupán a polgárok részesednek, kiknek a közös eredet következtében esetleg egynépű társadalmi rétege alatt a város kebelében az önkormányzati jogban való minden részesedés nélkül élnek hasonló vagy más népiségű személyek. A polgárság rendi kiváltságával szemben nemesi kiváltságok állanak s azok az önkormányzatok és kiváltságok, amelyeket az ország nem magyar népelemek elnyertek, a polgári és nemesi önkormányzatot s a polgár és nemesi jogait tükrözik. E közösségek önkormányzatainak fejlődése párhuzamos volt a nemesi vármegyék önkormányzatának fejlődésével s a kiváltságokban biztosított előjogok is többé-kevésbé a magyar társadalmi szervezet előjogainak jellegét öltötték fel. A nemesi vármegyében a nem nemesek csekély kezdeti szerepe a XIV. században megszűnt, ezután a megyei önkormányzat már teljesen a nemesség birtokában volt s a nem magyar népelemek kiváltságai is elsősorban e népelemek előkelőbb tagjainak társadalmi kiváltságai voltak, miközben a felső réteg és az alsó zöm között a földesúr és a jobbágy viszonyának szálai kezdtek szövődni.”⁴⁹ (Uo. 62–63. o.)

Szabó azután (s a továbbiakban ezt a gondolatot szövi tovább) arra is kitér, hogy az állam bár bizonyos esetekben népi alapokon nyugvó privilégiumokat is ad, ezt elsősorban katonai és gazdasági (tehát végső soron társadalmi) érdekből teszi, magát a népiséget az állam kifejezetten nem figyeli és nem befolyásolja, annak pályáját így nem mesterséges, hanem természetes erők szabják meg.^{50, 51}

E természetes momentumok közül Szabó főként a tömeg, valamint a hagyományok szerepét emeli ki és elemzi, majd így summázza véleményét a kérdésben:

„Azok a jelenségek tehát, amelyek a középkori magyar államalakulatnak a nem magyar népelemek iránt tanúsított magatartásában megfigyelhetők, ezt a képet adják: az állam az egész középkor folyamán szívesen tár kaput a beköltözni kívánó nem magyar népelemek előtt, sőt maga is hívó szóval fordul feléjük s e magatartás mögött az államhatalom érdeke áll; a nem magyar népelemek sorsa a természetes erők hatása alatt önként, mesterséges beavatkozás nélkül alakul; az államhatalom a népiség maradandóságát és kifejlését nem gátolja s bár nemzetiségi célzattal nem erősíti, a népiséget tápláló elszigeteltség, sajátos életforma és hagyomány erejét társadalmi célzatú önkormányzatok és más kiváltságok révén mégis fokozza...”⁵²

Kiegészítésként hozzáfűzi Szabó mindehhez, hogy persze a zsidókkal és izmaelitákkal szemben az állam látszólag mindezzel ellentétes politikát folytat, hiszen Szent László törvényeitől kezdve sorra születnek meg a keresztyént és zsidót elválasztó jogszabályok: ezek szerint zsidó keresztyén szolgálva nem kereskedhet, pénzváltói, sókamarási, vámszedői köztisztviselget nem viselhetett, megkülönböztető ruházatot kellett hordania, sőt Nagy Lajos 1360-ban egyenesen az ország elhagyására kényszerítette őket. Szabó szerint ezek háttérében azonban főként vallási motívumok húzódtak meg, bár nem tagadja a zsidóság elütő faji jegyeinek, idegen létformájának, szokásainak és erkölcsének a szerepét sem.⁵³

Ezután Szabó a népi érintkezésnek, az asszimilációnak, a vérségi elkeveredésnek számos egyedi példáját járja körül, alapvető elvi megállapítása azonban az, hogy mindez a magyarság etnikai alkotában alapvetően nem hozott változást (!), a Szent István-kori magyar népiség alkatelemeiben azonos maradt.⁵⁴

„A középkorban a magyarság által felszívott jövevények – besenyők, úzok, jászkunok, izmaeliták, németek, latinok, tótok, rutének, oroszok, horvátok, csehek és rácok – a magyarság tömegébe ugyan jelentékeny új vérséget vittek, olyan következtetésre jutni azonban, mintha nyomukban *a magyar etnikum eredeti alkata*⁵⁵ [! – E. V.] elenyészett vagy akár döntő mértékben megváltozott volna, elhibázott lenne. A középkor folyamán nagyarányú felszívást éppúgy nem mutatnak ki az embertani vizsgálatok, mint a történetiek. Magyarországon a középkorban 25.000 települést számolhatunk meg s ezek közül a középkorvégi nemzetiségi számaránynak megfelelően a magyarság javára körülbelül 18–20.000 települést írhatunk. Ezzel szemben azoknak a településeknek a száma, amelyekben írott források a középkor végéig felszívott besenyőket, kunokat, németeket és más népeket említenek, alig rúg 400–450-re. Ha e számnak többszörösére tesszük is a források által nem említett hasonló helységek számát, még mindig csak kisebb hányadról lehet szó, amely a Szent István-kori magyar népiség alkatelemeiben nagyobb mérvű ettolódást nem idézhetett elő.”⁵⁶

Szabó szerint mindezekon felül a népi érintkezés kulturális formáiban is⁵⁷ – mint a társadalmi és politikai fogalmak, a családi élet hagyományai, gazdasági eszközök, építési formák, népmesék, népi dallamok, jogszokások –, bár a magyarság maga is vett át kultúrelemeket, e kultúra fő tényezője és kisugárzója (azaz alakítója és ágense) a magyarság volt. Bizonyítja mindezt például, hogy a városi élet, a pénzgazdaság, a kereskedelem alapfogalmaival a magyarság ismertette meg a kései középkorban az erdélyi románokat (előbbiekre erre vonatkozó szavai magyar eredetűek).⁵⁸

Mindezzel együtt Szabó azt is különösen aláhúzza, hogy – bár nemzeti eszméről a francia forradalom előtt nem beszélhetünk – a magyarság a középkor folyamán nemzeti közösségének, politikai létének is tudatában volt. Ezt Szent István államában az égi hatalom, a karizma jegyeit viselő király testesítette meg⁵⁹, a XIII. század óta ez azonban „Hungaricae nationis regnum” lett, azaz népből nemzet, alattvalókból tudatos és autonóm, a királlyal szemben is önálló politikai közösség.⁶⁰

Ez a gondolat áll a Zsigmond óta az idegenekkel szemben meghozott törvények hátterében is, amely persze már az Aranybullában is kifejezésre jut, de különösen hangsúlyozzák ezt a XV–XVI. századi rendi országgyűlések törvényei (pl. 1458, 1492, 1495, 1500, 1523). A rendek 1505-ben expressis verbis egyenesen azt is kinyilvánítják mindezek következtében, hogy „soha többé idegen királyt, csak magyart”.

„A magyar népiség a XV. században érte el kiteljesedését és földrajzilag legnagyobb ethnikai kiterjedését – összegzi a fejezet fő megállapításait Szabó. – A négymilliósi ország hárommilliónyi magyarsága európai viszonylatban is jelentékeny volt, hiszen az angol királyság népessége is mindössze 4–4½ milliónyt számlált. Politikai jelentősége és művelődési szerepe egyenlő volt Európa vezető hatalmaival, népi egyénisége pedig egységesebb is [!]. Az olasz humanista, Galeotto bizonyára az itáliai viszonyokra gondolva, meglepetten hallotta Mátyás udvarában a nép énekeit s feljegyezte, hogy »a magyarok – akár nemesek, akár parasztok – a szavakat ugyanazzal az értelemmel használják s minden változtatás nélkül beszélnek, a kiejtés, a szó és a hangsúly mindenütt ugyanaz«.”⁶¹

Szabó könyvének következő nagyobb egysége a 16–17. századi viszonyokkal, az ország három részre szakadása, illetve a török hódoltság idején végbemenő népesedési/népiségi problémákkal foglalkozik. Itt kifejtett megállapításai nyomon követhetők az

Ugocsa megyéről írt műveiben, a Magyar művelődéstörténetben publikált tanulmányában⁶², illetve az egyéb népiségtörténeti írásaiban (pl. „A magyarországi nemzetiségek településtörténete”) is.⁶³

A magyar–török küzdelem nyomában járó pusztítás tekintetében három részre osztja az országot: magának a török uralomnak a területére, a végváröv vidékére, illetve a törökmentes északi határsávra, amely nemhogy mentes volt a pusztulástól, de népi tekintetben (pl. lakosságszám vonatkozásában) nagymértékű „felgyarapodást” is fel tudott mutatni a jelzett időszakban. (Erdély ekkor már külön állam s Szabó szerint külön helyet foglal el a magyarság népi sorsa alakulásának szempontjából is.)⁶⁴

A török által meghódított területeken végbement népi pusztulást Szabó sötét színekkel festi le és számtalan példával világítja meg, rámutatva egyúttal arra is, hogy a többnyire szultáni birtokká lett alföldi mezővárosok kedvezőbb helyzetben voltak, mint a katonai hűbértartóként kiosztott arányában túlnyomó területek. (Utóbbin a birtokos és jobbágy közötti korábbi patriarchális⁶⁵ viszony nem alakulhatott ki.)

Részletesen bemutatja a különböző hadjáratok során bekövetkező pusztulást, a gyermekrablás és a gyermekirtás szedésének, valamint pl. a belső vándorlás jelenségét (ami rendszeren a hadak előli nádasokba, mocsarakba való menekülést jelentette) is; különösen is fontosnak tartja azonban a végváröv vidékén bekövetkező pusztulást, ahol a helyzetet a kettős adózás is súlyosbította.

A sok egyéni tragédiából a magyarság közös nagy tragédiája, meghökkentő vérvesszéte állt elő, amelyet a következő szavakkal ecsetel Szabó:

„A sok emléktelenül maradt egyéni tragédiából pedig a közös nagy tragédia, a magyarság megdöbbenő vérvesszéte állott elő. Hiszen Bars megyében 1599 októberében néhány nap alatt 1500 ember veszett el és 2500 ház égett le egy tatár csapat dúlása nyomán s ugyanebből a megyéből az immár »békés« 1625–27. években 1047 embert – felnőtteket és gyermekeket – vitt el s ugyanott 353-at vágott le a portyázó török. A végvárvidék így valóban azt a sorsot várhatta, melyet az 1560-as években Mehemet nagyvezér szánt neki, mondván, hogy a végvidéken teljesen ki kell irtani a magyarokat, akik sok háborúzásra és költségre adtak egyre okot. Ha pedig a törökök fenyegetés alatt végveszélytől rettegő falu meghódolt a fenyegetésnek és a »török iga« alá adta magát, akkor a királyi hatalom kezét és kíméletét veszítette el.”⁶⁶

Mindez igazolható a korábbi kutatásokból ismert Ugocsa esetében is, s Szabó itt is leszögezi: a török uralom vérvesszétei alapján a magyarságot sújtották, a meghódított területek java része ugyanis a hódoltság előtt színmagyar vidék volt, s csak kisebb mértékben színezték ezt a képet a királyi városok német eredetű polgársága vagy a kisebb, itt-ott feltűnő szerb települési csoportok.⁶⁷

„A Drávától a Felső-Tiszáig húzódó végvárvidékben, mely lassan, de ellenállhatatlanul örölte fel a népi erő⁶⁸ legjobbjait, elsősorban magyar vitézek harcoltak. A végvári vitézi rend már eredetileg is a magyar földönfutó kismenességből és jobbágyaságból verődött össze s mindvégig innen nyerte utánpótlását. Dobó István híres egri vitézei, akik 1552-ben megvédték a várat, csaknem teljesen magyarok: 38 alkapitány és tizedes közül 32, 69 megnyomorodott és megsérült vitéz körül 63, 25 elesett vitéz közül 20 s a várostromban részt vett 18 megsebesült nemes közül 18 viselt magyar eredetű nevet. A végek küzdelmében a következő száz év alatt sok vér folyt ugyan el, a harc vonalát azonban még ezután is főként magyarok tartották.⁶⁹ A pápai vár 336 lovas és gyalogrendű vitéze közül 1659-ben 297 ízes magyar nevet viselt s csak 39-nek volt idegen eredetre mutató vagy bizonytalan neve, az utóbbiak között a 22 »Horvát« nyilvánvalóan horvátoknak a török elől való felhúzóására s a dunántúli horvát településekre mutat.”⁷⁰

A török mellett persze nem elhanyagolhatók a Habsburgok zsoldjában állók pusztításai, sőt volt olyan vélemény a korban Szabó előadásában, amely az idegen zsoldos seregek védelmét nagyobb rombolásnak minősítette, mint a törökét.⁷¹

Erdélyre kitérve Szabó itt is leszögezi, hogy a pusztulás mindenekelőtt a magyarságot sújtotta, a szászokat ugyanis fallal övezett városok védték, a románok a természetes védelmet nyújtó erdős hegyeken pásztorkodtak, s a székelyek is a járatlan erdőkkel övezett havasokban találtak menedéket.⁷²

Nem lett kedvezőbb a helyzet az 1680-as évek felszabadító hadjáratai után bekövetkező „béke” során sem, Debrecen például a török megpróbáltatásai után olyan súlyos katonai terheknek és erőszakoskodásoknak volt kitéve a felszabadítás után, hogy lakosai nagyobb-részt szétszóródtak, az üresen maradt házakat a telelő katonaság pedig elpusztította.⁷³

Összességében Szabó bemutatásában bár a magyarság történetének más korszakai sem voltak mentesek a háborúktól és a dúlásoktól, az 1526-tól kezdődő időszak példátlan tragédia, amelynek érzékeltetésére Balassit Bálint sorait idézi:

„A magyarság szinte fokról-fokra veszett el s az a magyar ember, aki a XVIII. század elején az ország határai között széttekintett, felét sem láthatta maga örül annak a magyarságnak, amely Mátyás király korában az országban élt. A költő, a vitézi élet hősi szépségét éneklő Balassa Bálint méltán szól így, ár a XVI. század második felében: »ó szegény megromlott s elfogyott magyar nép«...»⁷⁴

Miután Szabó számba vette a „magyar néptalaj”/népterület viszonyainak alakulását, alapjában a magyarság népi veszteségeit, következnek e fejezetben is a „kultúrta” kérdései⁷⁵, azaz az ország területén található nemzetiségek problémái, illetve a hozzájuk való viszony problémái.

Szabó e tárgyalásban is hasznosítja, sőt egyenesen beépíti szövegébe az egyéb népi-ségtörténeti tanulmányait, amelyekből a már említetteken felül pl. a „Népiség és vallás”, valamint a Debrecen történetével összefüggő írásaira utalunk.⁷⁵

Mindennek alapján sorra veszi a szerb (rác), a tót, román, rutén, zsidó és német nemzetiségeknek a korbeli népi történetét, pl. számbeli előretörésüket bizonyos területeken (pl. Ugocsa), délről északra, Budáig, Szentendrétől, Győrig történő településüket (rácok), a magyarság népi folyosóinak elzárását (románok).⁷⁶

Szabó itt is megismétli több egyéb helyen kifejtett nézetét: a korban előforduló telepítési törekvésekben a birtokosokat nemzeti szempontok nem motiválják, inkább érdekeiket követik, amely a földre szálló idegenekben pusztán a munkaerőt, a gazdasági emelkedés eszközeit látja, tekintet nélkül a népi hovatartozásra⁷⁷. Általában is megállapítható, hogy a XVI–XVIII. században nemzeti kérdés nem létezik, csupán a zsidókkal és az anabaptistákkal szemben fogalmazznak meg ellenérzést az országgyűlések törvényei, egészen odáig elmenve, hogy a kivándorlásukat kívánják, ezt azonban a változatlanul a korábban említett vallási különbség, valamint faji, gazdasági és társadalmi okok motiválják.⁷⁸

A nemzetiségek közötti viszonyban Szabót mindenekelőtt a magyar–német viszony érdekli, de általában is a magyarságnak az idegenekhez való viszonya, idegenellenessége. Külön süllyel említi e vonatkozásban Bocskay intézkedéseit, mert általános törekvés az idegeneknek a fontos magyarországi tisztségekből való kizárása. Szerinte Bocskay politikai érzékét, fegyelmezett vérmérsékletét tanúsítja, hogy idegeneket csak a harmadik nemzedékig kívánt kizárni e pozíciókból.⁷⁹

„Idegenekben a habsburgi király óta azokat értik – írja Szabó –, akik a nagy birodalom más részeiből a király bizalmával érkeztek, hogy egy-egy fontos magyarországi tisztséget kezükbe vegyenek. Velük szemben még a honfiusítás sem oszlat el minden

bizalmatlanságot s a nemzeti tudatnak abban a fellángolásában, amely Bocskay [sic] István mozgalmát fütötte, felvetődött az a követelés is, hogy a magyar tisztségekből a honfűsított idegeneknek az ivadékaik is kizárassanak. A magyarság ösztönös politikai érzékének adott kifejezést s egyben fegyelmezett mérsékletéről is tanúságot tett Bocskay István a korponai országgyűlésen 1605-ben, amikor honfűsított idegeneket csak a harmadik nemzedékig óhajtott kizárni a tisztségekből... Hasonló politikai megfontolásokból fakadtak azok a sűrű kívánságok is, amelyek az idegen birodalmi katonaságnak az ország területéről való kivezetésére irányultak.⁷⁸⁰

Szintén főleg a magyar–német viszonyhoz, illetve az idegenellenesség problematikájához tartozik a városok elzárkózási törekvéseinek a korban gyakorta megfigyelhető és érvényesülő jelensége is.⁸¹ Szabó számos város, így Nagyszében, Sopron, Besztercebánya, Kassa, Buda, Pozsony, Rozsnyó, Eperjes rendeletét idézi, amelyek a magyarsággal szemben pl. a beköltözést vagy egyéb tevékenységet (kereskedelem) tiltó utasításokat, korlátozásokat tartalmaznak.

Szabó azonban határozottan leszögezi, hogy a városok elzárkózási törekvései mögött nem etnikai, hanem gazdasági és társadalmi okok működnek közre. Egyik bizonyítékként milderre az előzőekben már elemzett Debrecen példáját hozza, amely a balkáni görög kereskedőket ilyen megfontolásokból tartja távol a várostól.⁸²

„Mikor a magyar tömb szélein vagy az azon kívül eső német lakosú városok a magyar betelepülőket nem akarják maguk közé fogadni, legtöbb esetben nemcsak a magyar embert igyekeznek távol tartani, hanem a nemes urat is, aki kiváltságos jogi helyzetével áttörte a város zárt közösségét és kiváltságai rendszerét s esetleg a közösség vallási egységét is. Debrecen, a környéke magyar fálvainak lakói előtt nyitva álló »köztársaság« küzdelmében is, melyet a kiváltságokkal közéje települő s így a közösségben új közösséget alkotó balkáni görög kereskedők betelepítése ellen évtizedeken át – végül is eredményesen – folytatott, kétségtelenül nem népi, hanem társadalmi, gazdasági és vallási tényezők léptek fel.^{783, 84}

Szabó ezután a népi érintkezésnek és elválasztó vonalaknak további tényezőit is érinti röviden, például a vallás és a földrajzi távolság problémáit (előbbiben felidézve a „Népiség és vallás” gondolatait), megállapítva, hogy hiányzanak ekkor a modern élet igazi népi keverő medencéi, a nagyvárosok.

Ugyanebből következik viszont Szabó fejezetének végső konklúziója is: a korban a másfélszázados török pusztítás s egyéb romboló, negatív tényezők a magyarság népi alkataban számottevő elváltozást, „népi elvegyülést és felhígulást” nem tapasztalhatunk. Nem lehet nem észrevenni azután Szabó szövegében, hogy talán leginkább itt tévedt a népiségtörténeti fogalomhasználat olyan területeire, vizeire, amely a legtöbb kételyt, de legalábbis kérdést veti fel e fogalomhasználat tisztaságát, vállalhatóságát, sőt egyenesen tudományos relevanciáját illetően.⁸⁵

Szabó ugyanis sok vonatkozásban a magyarság vérségi folytonosságáról és intaktságáról beszél, például arról, hogy a törökkel való vérségi keveredés nem számottevő a korszakban a magyarság etnikai alkotánának tekintetében, de ez például a rácok (szerbek) vonatkozásában is igaz. Mindezekben felül Szabó általános konklúzióként fogalmazza meg (ezt a „Pusztuló magyarság”-ban is megerősíti)⁸⁶, hogy a XVI–XVII. századi pusztulás nem érintette a magyarságot oly mértékben, hogy vérség és alkat vonatkozásában a Mohács előtti magyarság és a XVII. század végi között lényegbevágó különbséget lehetne kimutatni. Ennek ellentmondani látszik a belső vándorlás ténye, de Szabó – ismét csak Debrecen példáját hozza – szerinte, itt csak „egyvériű” keveredésről beszélhetünk, hiszen a városok környékük színmagyar „néptalaj”-ából merítették újonnan bevándorló lakosaikat.⁸⁷

„A XVI–XVII. századi nagy pusztulásból mégis földjén megmaradt magyarságot tehát idegen vér [!] nem érintette olyan mértékben, hogy vérségi és alkati tekintetben közte és a mohácsi vész korának magyarsága között nagy lenne a különbség. A nagy belső vándorlás következtében egy-egy vidék vagy éppen helység magyar lakossága szinte visszaelemezhetetlenül összekeveredett, azonban a keveredésben az idegen népi elemnek nem sok szerepe volt. Debrecen városába az 1564–1640. év között betelepedett 415 lakos korábbi lakóhelye például 350 esetben a várost és birtokait is magában foglaló Szabolcs és Bihar megyében volt, a többi 65 új lakos közül 59 esik az Alföld közepére és keleti felére, 3 marad Erdélynek, 2 Pécsnek és 1 Morvaországban. A lakosok 99%-a tehát a középső tiszántúli vidékről került ki, olyan területről, mely a XVI–XVII. századokban folyton pusztulva és néptelenedve ugyan, de osztatlanul magyar maradt. A csapások alatt meg-megfogyó Debrecen tehát abból a néptalajból⁸⁸ [!] merített, amelyből eredetileg is összetevődött. Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Mezőtúr és a többi el-elfogyó és meg-megduzzadó, töröktől sohasem lakott alföldi mezőváros hasonló módon tevődött össze egynépű [!] környékéből.”^{89, 90}

Felhívnam a figyelmet Szabónak a hajdúságot érintő megjegyzésére is (vö. még hajdú-tanulmányok a következőkben), miszerint ők is alapjában magyarok voltak, s csak kezdeti időszakokban voltak inkább szlávok.⁹¹

A városok mellett ezt az ősi földhöz való ragaszkodást bizonyítják a falvak is (itt szintűgy legfeljebb „bő egyvérű keveredés”-ről beszélhetünk), a falvak lakosai a bujdosás és menekülés után a szülőföldjükre kívántak visszatérni.

„A nép oldhatatlanul ragaszkodik ősi tűzhelyéhez, s ha a veszedelem elől egy-két évre elbujdosott is mocsaras, nádas vagy távolibb vidékekre, a veszély elmúltával legtöbbször visszabátorkodott az elhagyott ismerős tájra, a szülőföldre.”⁹²

Szabó szerint mindezekon felül voltak olyan vidékek, ahol még a „sajátvérű” keveredés is csekély volt, így a Sárrét, Sárköz, Csallóköz, Bodroghöz, baranyai vidék, székely hegyvidék, vagy a fekete-körösvölgyi magyarság. Lényegesen nagyobb mértékű keveredés figyelhető meg a birtokos nemesség és az arisztokrácia körében, utóbbi főként déli szláv, illetőleg horvát elemeket vett fel, a nemesség inkább totót és román, de mindezt nem olyan nagyságrendben, hogy e rétegek egyénisége a népi törzstől elvált volna.⁹³

Bizonyítja mindezt gróf Eszterházy Antal kuruc tábornok példája, akinek nemzedékrendjén szépszüloi vonalon Illésházyak, bedeghi Nyáryak, Várday-ak, Thököly-ek, Thurzók, Gyulaffy-ak, Bethlenek szerepelnek.⁹⁴

Összességében a magyarságot ekkor is alapvetően a népi egység érzése hatja át, amely megnyilvánult a törökkel szembeni nemzeti hivatástudat közös érzésében⁹⁵, sőt – Takács Sándorra utalva⁹⁶ – Szabó szerint egyet lehet érteni azzal a történetíróval, aki a legmagyarabb századnak nevezte a tizenhetediket.

„A magyar népet a másfél-százados élet-halál küzdelem alatt az új politikai hatások és társadalmi rétegek választó falai felett szüntelenül áthatotta a népi egység érzése. A magyarság közössége [!] egy testnek érezte magát a társadalom csúcán és alsó fokain, s egy testnek az ország szélein, az alföldi mezővárosokban vagy az erdélyi és dunántúli falvakban is. A török uralom vonala az együvé tartozás hatalmas érzését éppúgy nem hasította meg, mint az erdélyi fejedelemség élesebb politikai határa sem...”

Bár a magyarok azt a várakozást, hogy egymás ellen nem fognak fegyvert, nem tudták igazolni pusztulásuk korában sem, mégis kétségtelen, hogy a magyar szemlélet, a magyar összetartozás érzése és a magyar népiség tápláló tudata erősebb és határozottabb

lett a szenvedések tüzeiben. A vérző és pusztuló, létében is veszélyeztetett magyarság hivatástudata, mely Mátyás korában még birodalmi gondolatot hordozott és büszkén vállalta a keresztyén világ védpajzsának szerepét, egyre szárnyaszegettebb lett, viszont a magyar élet befelé fordult, önmagába nézett és gazdagult.⁷⁹⁷

Különleges hely illeti meg Szabó nézeteinek rekonstrukciójában a XVIII. századra vonatkozó képét.⁹⁸ Ez már terjedelménél fogva (kb. 80 oldal egy évszázadra, miközben hasonló a számarány a teljes középkorra) is kifejezi/jelzi a fejezet fontosságát, amelyet Szabó három alfejezetre oszt (számszerűségében ez is a legtöbb).

A XVIII. század a török utáni betelepülés ideje, amelyet Szabó (szinte magától értetődően) Acsády Ignác számításával való szembeállítás indít.⁹⁹ Ennek jegyében Szabó jelentős korrekciókat végez Acsády eredményein, a török által végzett pusztítást nem tartja olyan nagymértékűnek, mint Acsády. Különösen a magyarság számarányával nem ért egyet Szabó, azt lényegesen magasabbnak tartja, majd megállapítja, hogy a magyarság viharvert törzse népi erejével nagy vereszetése után is a Duna-medence vezető népsége és történetformáló tényezője maradt.¹⁰⁰

A legnagyobb energiát Szabó e részben az ország újratelepítésében alapvető szerepet játszó jobbágyvándorlás bemutatására, illetve elemzésére fordítja. A döntő irány itt a nyugat-kelet, részben dél felé történő belső migráció, legfőképpen pedig az Alföldnek az újranépesítését képezi. Szabó itt is kiemeli, hogy bár a nemesség egy része szintén útnak indul (pl. tisztségek reményében), sőt az is előfordul, hogy a szegény nemes feladja privilégiumait s bő alföldi jobbágyásra cseréli társadalmi státuszát, az újranépesítés és vándorlás legfőbb társadalmi szubsztrátuma mindezzel együtt a parasztság.¹⁰¹ A XVI–XVII. századokban az ország északi és nyugati részein ugyanis megerősödik a majorsági gazdálkodás (minderről részletesen később), aminek következménye a romló jobbágyors, a jobbágytelek nagyarányú aprózódása volt. Érthető mindezek után a jobbágyok felkerekedése, akiket az új területen bő föld, anyagi kedvezmények, évekre szóló adómentesség várt.¹⁰²

Ez a jobbágyvándorlás azonban nem volt feltétlenül magától értetődő és problémamentes, ugyanis a földesurak ezt nyilván szerették volna megakadályozni, a jobbágyok azonban a szökéssel járó kockázatokat is felvállalták.

Szabó mindezek után megállapítja azt is, hogy ez a vándorlás több nemzetiséget is érintett, az alap/fundamentum azonban a magyarság volt, sőt (egyfajta pull motiveként)¹⁰³ kijelenti, hogy a magyar parasztságot ugyanaz az ősi szemlélete és vérmérséklete vonzza vissza e területekre, amely 800 évvel azelőtt is azon a földön gyökerezett meg.

„Az adatok azonban arra mutatnak – írja Szabó –, hogy az egykori török területre északról, keletről és nyugatról húzó parasztköltözés elsősorban magyarságot vitt magával. A török időben elmenekült és elüldözött magyar parasztságot nemcsak tágas termőföldek hívták most vissza, hanem ősi szemlélete és vérmérséklete [!], mely már nyolcszáz évvel előbb is a síkon és lankán gyökeresítette meg. Megállapítható például, hogy az 1719-ben Abaúj megye által déli szomszédján, Borsod megyén keresett 449 jobbágy közül 291 magyar nevű volt. Ugyanakkor az Abaúj megye északi szomszédságába eső Sáros megyébe 36 jobbágy költözött át, viszont ezek közül csak 6 viselt magyar nevet. A dél felé húzódó tömegben a magyarságé volt a túlsúly, a szerteszt futó utakon pedig a nem magyarok indultak.”¹⁰⁴

A folyamatokat mindezek után hasonló értelemben foglalja össze Szabó: a belső vándorlásnak nagy horderejű társadalmi következményei voltak, ugyanis az örökös jobbágyosság korában számos jobbágy így jóval szabadabb, „szerződéses” státushoz jutott.

A processusban mégsem ez a döntő faktor, hanem az alföldi magyarságnak a népi szempontból történő megerősítése volt. Ennek pedig alapvető konzekvenciája, hogy mindezzel megakadályozza az Alföld nemzetiségi szigetekre való bomlását.¹⁰⁵ A Kárpát-medence öblét, az Alföldet így a magyarság másodszor is nagy népi többséggel szállta meg, magának biztosítva mindazokat az előnyöket, amelyeket e terület birtoklása nyújt.

„A XVIII. században lefolyt nagy belső népvándorlás – külföldről irányított költözésekkel és telepítésekkel karöltve – nagyhorderejű társadalmi következményeket vont maga után. Az örökös jobbágyság korában százai alakultak ki az olyan helységeknél, amelyekben a jobbágyok már nem »örökös«-ek, hanem »szerződéses«-ek voltak. Ezzel a magyar társadalomszerkezetben mélyreható társadalmi átalakulás folyamata indult meg, a társadalmi következményeknél azonban a magyarság története szempontjából jóval nagyobb jelentőségű volt az alföldi magyarságnak e vándorlás általi népi megerősítése. Hegyvidékeinken a magyarság már korábban is kisebbségben volt, most pedig e vidékek folyamatosan végbement további idegen hozzátelepülések következtében osztatlan nemzetiségi tömbök színét kezdték felvenni. Ugyanakkor azonban a magyarság legsajátabb otthonába, az Alföldre is nagy számban hullámozott az idegen települők áradata.¹⁰⁶

Azzal, hogy a magyar parasztság számlálatlan sorai minden akadályt állító földesúri, megyei és országos hatalmon keresztül eljutottak az Alföldre és megmaradtak rajta, megakadályozták az Alföld nemzetiségi szigetekre bomlását. A *régi alföldi magyar törzsre* [!], amelyet a török uralomtól átmenekített alföldi városok, mint Debrecen, Kecskemét, Nagykőrös s a természettől védettebb alföldi és dunántúli vidékek magyarsága alkotott, most új és új hajtások fordultak. A magyar parasztság e nagy vándorlása honfoglalás volt, a jövendő jó sugallata: a Kárpátok medencéjének öblét, az Alföldet a magyarság fölényes népi többséggel megszállta másodszor is, s ezzel megtartotta hatalmában azokat az előnyöket, amelyeket Európa e részében a nagy alföldi sík népi birtoklása nyújt.¹⁰⁷

A fejezet további részében Szabó (az előző részek logikájának megfelelően) az egyes nem magyar nemzetiségek számának és számarányának változását, népi határvonalai alakulását, a külföldről való természetes és mestersége betelepítésnek a különböző módózatait, lefolyását elemzi.¹⁰⁸ Sorra veszi a rác (szerb), tót, rutén, román, német, valamint a zsidó nemzetiségek ilyen jellegű történetében bekövetkező új momentumokat. Jellemzőnek lehet tartani pl. a románság erdélyi térfoglalásával kapcsolatos elgondolásait (amelyben persze osztja az egykorú egyéb magyar történészek, pl. Szeffű Gyula vagy Kosáry Domokos felfogását), miszerint a románok nagyarányú bevándorlása, sőt egyenesen népi többségének kialakulása ekkorra tehető (1700-ban 250.000, 1761/1765-ben 547.000 a számuk). A tételt és a számszerű eredményeket hevesen bírálta később David Prodan, aki szerint ott az egyébként is autochton románság mindig is többségben volt, nagyobb mértékű kivándorlás, pl. Moldvába, éppen a magyarok részéről történt.¹⁰⁹

A legnagyobb figyelmet és teret Szabó azonban természetesen a német bevándorlás és betelepülés kérdésének szenteli, amelyben fő (a népiségtörténeti szemszögre roppant jellemző, s pl. Szeffű Gyula nézeteivel homlokegyenest ellenkező)¹¹⁰ megállapítása: a magyarországi német telepítésben népi és vallási szempontok is döntő szerepet játszottak. A katolikus Habsburgok fő politikai ellenfelüket, a református magyarságot kívánták gyöngíteni a megbízható, hűséges katolikus németek betelepítésével, akiknek gazdasági megerősödését már a betelepülés első pillanatától kezdve elősegítették.

(Jegyzeteinek tanúsága szerint Szabó a kérdés elemzésénél nagymértékben támaszkodik K. Schünemann munkájára, azt nagyon pozitívnak minősíti, jóllehet – mint korábban láttuk – egyes műveit és személetét előzőleg túlfűtött érzelmekben bővelkedő, viszont alapos bírálatban részesítette.¹¹¹)

„Bár a bécsi kameralisták népesítési elmélete nem tekintett érdekekre s a telepítéstorzóknak a természetesen kínálkozó népfesleg miatt is német földre kellett menniök, a magyarországi nagy német telepítésben a népi és vallási szempont is nagy szerepet játszott – írja Szabó. A bécsi udvar kifejezetten német és katolikus telepest kívánt. Már a török hódoltság korában is, amikor megcsillant a magyar terület visszahódításának lehetősége, felvetődött egyúttal az a terv is, hogy a városokat csupán németekkel telepítik be. Kollonich tervezete szerint ugyan a visszafoglalt magyar területre egyformán telepítendő lett volna magyar és nem magyar, azonban az előbbi csak 3, utóbbi 5 évi adómentességgel, a városokba pedig csak németeket lett volna szabad beengedni. Mária Teréziának is az volt a kívánsága, hogy a telepesek lehetőleg németek legyenek. A bécsi udvar szemében a katolikus német a kultúra hordozója, vallásának híve, mindenekfelett pedig a birodalom támasza volt. A bécsi politika a németekben nem csak telepest óhajtott a pusztá földnek adni, hanem megbízható, hű elemeket is nyerni a magyarsággal szemben. Viszont a német telepes az Al Dunánál is a Bécsben székelő német császár birodalmában érezte magát.”¹¹²

Szabó több-kevesebb részletességgel bemutatja a betelepülő németeknek a Magyarországra vezető útját, rámutatva mindeközben arra is, hogy néprajzi származásuk vonatkozásában persze egy már kielemezhetetlenül tarka térképet mutatnak, azaz a német területekről szétszórva érkeztek, pl. Kömlőd 157 német telepeséből 104 különböző helységről „szegődött össze”, Luxemburgból, Pfalzból, Lotharingiából, Badenből, Mainzból stb. Alapvető megállapítása Szabónak (részben már utaltam erre), hogy a német telepesek otthonuk megalapításához, gazdaságuk kiépítéséhez anyagbeli és tőkeseget kaptak, sőt alkalmanként már kész házakat és felszerelt gazdaságokat is, amihez a szabad költözés joga és a súlyos robot megváltásának lehetősége társult. Mindennek azután távolabbi társadalmi következményei lettek.

„Itt valóban kedvező feltételek mellett kezdhették meg az új életüket: otthonuk megépítéséhez és gazdaságuk megalapozásához anyag- és tőkeseget kaptak, sőt utóbb kész házakhoz és felszerelt gazdasághoz jutottak s ezekhez kedvező jobbágyserződések járultak, melyek az országnak még örökös-röghözkötöttségben élő régi jobbágyaival szemben szabadköltözési jogot biztosítottak s rendszerint lehetővé tették a mások számára súlyos robot megváltását is. A bőföldű telkekre ülő »tőkeerőssé« tett kedvezményezett parasztság olyan előnyökre tett szert a tört telkek és a zsellérség felé sodródó, súlyos terheket hordó régi parasztsággal szemben, melyek a távolabbi jövőre is kihatók.”¹¹³

Szabó természetesen itt is kitér a zsidó bevándorlás tárgyalására, s megállapítja, hogy ebben az időszakban, bár számuk megötszöröződik, még mindig alig egy százalékát teszik ki az ország lakosságának.¹¹⁴ Új jelenségként tartja számon a nyugati zsidó bevándorlás mellett, a keleti zsidóság (főleg Galíciából történő) betelepülését is, bár mindkettőt akadályozta a városok velük szemben is megnyilvánuló elzárkózási törekvése. A keleti zsidóság legfőbb létalapja e képben szinte egyetemlegesen a korcsmabérlet és a pálinkafőzés volt, s Mária Terézia, főként azonban II. József felvilágosodott politikája a zsidóságot általában is pártfogolta.¹¹⁵

Alfejezetbeli összegzésében Szabó megállapítja: a folyamat eredménye a magyar népterület összeszűkülése, az idegen népi határok kiterjeszkedése volt, de a fent vázolt folyamatok következtében számos vegyes nemzetiségi/népi település is keletkezett, amiből pl. Hatvant emeli ki, ahol ez végső soron a magyar elem, a magyar lakosság visszaszorulását eredményezte. E vegyes lakosság inkább a telepítési mozgalmak által jobban elért városi vagy nagy uradalmi gócekban követhető nyomon, de pl. Debrecen mindezzel szemben intakt maradt, idegen elemet néhány német családon kívül alig nyert.¹¹⁶

„Hatalmas belső vándorlás és nem kevésbé hatalmas idegen beáramlás az a két párhuzamos tényező, amely a törökvészből kikerült Magyarország új népi berendezésének művét a XVIII. században elvégezte – írja Szabó. Az alföldi térségre a környező hegyek vidékéről magyarság ereszkedett le, de előnyomult a hegyvidékről a tót, a rutén, és a román vonal is, a határokon keresztül új rutén, román, rác és zsidó elemek szivárogtak feltarthatatlanul az országba, egyidejűleg pedig nagyarányú német telepítés játszódott le. Az 1790-es évekre kialakult új népi kép merőben más, mint három századdal korábban a mátyáskori Magyarorszáé: a magyarság népterülete [!] az idegen népi határok kiterjeszkedése miatt összeszűkül s a megkevesbedett téren is más népek kisebb-nagyobb tömbjei és szórványai tarkálnak.”¹¹⁷ (159. o.)

Jelentős teret szentel a szerző még a bánági telepítésnek is, ahol megállapítja a magyar elem szinte teljes háttérbe szorítását, a fentiekben utalt Habsburg uralmi okokból, bár összességében szerinte a magyar népiség megfogyatkozását, az idegenek térfoglalását a században vallási, gazdasági és társadalmi okok is előmozdították.¹¹⁸ Ismételten felhívja a figyelmet a vallási motívum jelentőségére, de most már nem a Habsburgok, hanem a birtokos földesurak vonatkozásában. Több helyen előfordult, hogy a református magyarok közé betelepített katolikus németek a földesúr támogatásával végrehajtott „kibecsültetés” útján rövid időn belül megszabadultak az ősi lakosoktól s egyedüli urai lettek a községnek.

Ír még a történész a korban főként Havasalföldre és Moldvába irányuló kivándorlásról is, ami viszont a tragikus ellentmondásra utal: akkor, amikor a pusztulás után híva, hívatlanul százezrek érkeznek idegenből a jövevények, az ország egy részéből magyarok idegenben keresnek maguknak új otthont. Az ellentmondás feloldásához, egyáltalán az ország „népi alkatát” megformáló XVIII. századi népmozgás egyéb jelenségeinek a megértéséhez Szabó szemléleti kérdésekhez utalja olvasóját, feltéve a kérdést: „mi volt a kor nemzedéke számára a népiség s a nemzeti gondolat?”¹¹⁹

A következő alfejezetben Szabó erre a kérdésre keresi a választ, bár előbb még a magyarság pontos számarányának, sőt számának a problémája is foglalkoztatja. Kovács Alajos számításaira is hivatkozva, szerinte az ország több mint 8 millió lakosából 3-3,5 milliót lehet magyarnak tekinteni, vagyis a fent vázolt folyamatok tragikus következményei számszerűen is igazolhatók: Mátyás idején a magyarság az ország népességének 80%-ra tehető. Ez az arány még a török kiűzése után is kb. 50%, a XVIII. század végén azonban a magyarság alapvetően kisebbségbe szorult saját hazájában.¹²⁰

Ezután tér rá Szabó inkább a korábban jelzett nemzeti és népi tudat, illetve ébredés jelenségeinek számbavételére. A magyar politikai vezetőréteg alapvető nemzet-szemléletét a rendi nemzetfogalom határozta meg, amelyet az 1943–44-ben publikált „Nemzet-szemlélet és magyarságtudat” című tanulmányában elemzett és fejtett ki alaposabban.¹²¹ (Vö. részletesen erről a következőkben.) A kor jellemző szemlélete a rendi nemzettudat és nemzetfogalom volt, amely magyarnak, a magyar politikai nemzet tagjának csak a nemesi előjogokkal rendelkezőket tekintette, s amelyből hiányzott minden szolidaritás, közösségi együvé tartozás élmény és érzés a szintén magyar alsó társadalmi rétegek irányába.

„E szemlélet – írja Szabó – a »nemzet« fogalmát a nemesség körére szűkítette s miként a nemesi kiváltság birtokosaiban egyformán a magyar nemzet tagjait látta, akként az ország túlnyomó nagy részét kitevő parasztságban csupán társadalmi elemet – paraszt-jobbágnépet – látott, tekintet nélkül arra, hogy az és ez magyar vagy nem magyar volt.”¹²²

Szemléletesen igazolja ezt a tézist az, hogy a nemesség (erre korábban is utalt Szabó) a török által elpusztított területek újranépesítését nem a döntően magyar zsellérségnek a telekre ültetésével végezte.¹²³ Pedig ez a zsellérség létszámban folyton növekedett, mert

míg a XV. században 25-30 zsellér esett 100 telkes jobbágyra, addig a XIX. század elejére a zsellérek létszáma már felülmúlta az utóbbiakét. Jellemző módon ezzel ellentétes magatartást csak az egyébként cseh-morva ősoktól származó, a felvilágosodás eszméin nevelkedett, tudós Tessedik Sámuel¹²⁴ tanúsított, mindez azonban a birtokos osztály számára idegen és érthetetlen maradt. Csak az 1780-as évektől bukkant fel az ezzel ellenkező irányú folyamat, ezt azonban jórészt megelőzte az egyes nemzetiségek nemzeti öntudatra ébredése, legalábbis annak kezdetének a csirái.

Ennek behatóbb elemzése előtt Szabó azonban kitér még az egyes népiségek mindennapi életben való érintkezési formáira, így az asszimiláció jelenségeire is (aminek szintén külön tanulmányokat szentelt, vö. részletesebben a következők)¹²⁵. Megállapítása szerint jelentős surlódás nem figyelhető meg a népek egymás közötti viszonyában, viszont nem volt számottevő asszimiláció, keveredés és felszívódás sem, az alapvető népi magatartás ekkor az elzárkózás volt. A század második felében, végén azonban felbukkan az európai eszmeáramlatokra visszavezethető nemzeti gondolat, az öntudatra ébredés eszméje, a XIX. században uralkodóvá vált nacionalizmus, aminek kezdeti jelenségei ekkorra vezethetők vissza. Az asszimiláció kapcsán ezt írja Szabó:

„Azonban az ilyen felszívódások a XVIII. században nem voltak számottevők sem a magyarságnak, sem az ország más népeinek tömegéhez képest. Mindez alig kibontakozó kezdete volt csupán a XIX. századi nagy asszimilációnak. A népelemek viszonyának alapvonása a XVIII. században még az elzárkózás volt, a maguk köré természetes magatartásukkal emelt lelki falat [!] csak itt-ott törte meg egy rés.”¹²⁶

Ezután Szabó mindezek szellemében az egyes nemzetek ilyen jellegű öntudatra eszmélésének mozzanatait térképezi fel. Kezdve a rutén, folytatva a nagy jelentőségű román, szlovák (tót), majd német mozgalmakon keresztül, a szerbekkel fejezi be a panorámát. (Érdekes, itt „csak” szerbeknek hívja őket.¹²⁷) A németekről, főként az erdélyi szászokokról értekezve kiemeli elzárkózási törekvéseiket, amely azonban nem minden esetben etnikai, hanem alkalmanként társadalmi indíttatású. Nagyszébenben például polgárjoggal szász származásúak sem rendelkeztek, ha jobbágyi állapotban éltek. Nagy fontosságú a román nemzetiségi mozgalom¹²⁸, amelyet a Kárpátokon túli két államhoz fűz kapcsolat, s a két vajdaság orthodoxiája figyelmeztet az erdélyi románság és a hegyeken túli terület népi egységére. A románok példája azt is bizonyítja, hogy a vallási tényezők közvetve, a nép kulturális szintjének emelésével is hozzájárulhatnak a nemzetiségi gondolat talajának előkészítéséhez.

A legmagasabb nemzeti öntudatra mégsem a románság, hanem a szerbség jutott, amelynek kiváltságos politikai helyzete volt: valósággal állam volt az államban, mentesítve a magyar egyházi és világi rendek hatóságától, saját egyházi és világi vezetéssel.¹²⁹

„E harcias – egyébként azonban zabolátlan és műveletlen – népet” a Habsburgok a török ellen védőpajzsának tekintették, ugyanakkor a mindig bizalmatlanul kezelt magyarsággal szemben, annak féken tartására is felhasználhatták, mint ahogy fel is használták.¹³⁰

A nemzetiségek mindezen öntudatra ébredő tendenciáival szembesíti Szabó a magyar nemzeti ébredés momentumait. Ezzel összefüggő egyik megállapítása, hogy az ország, a társadalom felső, vezető körei sok vonatkozásban nem magyarok, külföldi és idegen származásúak, vagy ekkor szakadnak le a magyarság „népi testéről” (így tehát nem lehetnek hordozói a népi gondolatnak): ilyen az arisztokrácia, mely például a honfiúsítás útján jut hatalmas birtokokhoz, de nem ver gyökeret az országban, a magyar származású pedig Bécsben él, idegen nyelven beszél és idegenül érez; ilyen a kibontakozó állami bürokrácia, ahol főként a városok idegen népű lakosai helyezkedtek el; ilyenek

azonban a tisztikar (határőrezredek) tagjai s a szellemi élet tagjai, vezető személyiségei is, például a pesti egyetem professzorai. Utóbbin 1790-ben a négy kar 40 tanára közül 33 idegen nevet visel, s az idegen név rendszerint idegen nyelvet is takar.¹³¹

A magyarság egyedüli mentsvárának a nemesség maradt, amelybe a hivatalnokok és katonák közül sok idegen szintűgy felemelkedett, azonban részben még a középkori, nagyobb részben azonban a XVI–XVII. századi jobbágynemesítések hagyatékaként ez a réteg alapvetően mégis magyar volt és magyar is maradt. Ez a törzsökös és magyar nemesség lett a fő forrása a század végi nemzeti mozgalomnak is.¹³²

„Jóllehet a hivatalnokok és katonák s az ipar-kereskedelem – nagyrészen szintén idegen származású – új gazdagjai közül az emelkedés lépcsőin végül sokan megszerezték a nemességet is, s így a XVIII. században nemességünk is sok idegen elemet vett fel magába, ez a hatalmas társadalmi réteg elsősorban mégis magyar volt és maradt, részben még a középkori nemesség, nagyobb részben azonban a XVI–XVIII. századi nagy jobbágynemesítések hagyatékaként. Bél Mátyás, az egykorú tanú a XVIII. század első felében a nemességnek nagy érdemét látta abban, hogy a szokásoknak ettől a nagy »elidegenítés«-étől, amely csaknem egész Magyarországot »forgószél« módjára megrontotta, távol tartotta magát. Ezt a törzsökös és magyar nemességet, mely kezében tartotta a helyi hatalmat és az elszegényedés által is hajtva, az állami hivatalnokság körein kívül a szellemi életnek is egyre több posztját vette birtokába, a század második felében ugyan új »módi«-k ejtették varázslatba, a magyar népiségnek mégis romlatlan forrása maradt s azok a mozgalmak, amelyek a század utolsó negyedében új életerőt öntöttek a magyar testbe, elsősorban fiai szívében gyúltak lángra.”¹³³

E nemesi nacionalizmus mindenekelőtt a nyelvi és irodalmi mozgalmakban kapott erőre, majd a magyar ruháért és táncért indult tevékenységben, s olyan kiemelkedő egyéniségei voltak, mint Bessenyei György, majd Decsy Sámuel, Révay Miklós, Erdélyben Aranka György.¹³⁴ Intézményei a nyelvművelő társaságok, a magyar szótár és nyelvtan, s például a tudós „Hadi és más nevezetes Történetek” pályázatai. Ez a mozgalom az 1790/91. évek fellángolása után hamar lelohadt, azonban mindez mégis a magyar élet-írtőn természetes és sorsszerű lázadása volt a magyarságra nehezülő halálos árnyékkal szemben.¹³⁵

Utóbbiakat kifejtették Kollár Ádám vagy a jól ismert Herder (később Vörösmarty is), akik szerint Magyarországnak csak kis részét lakják magyarok, s félő, hogy nyelvük elenyészik.¹³⁶

A befejező sorokban Szabó Konrad Schünemann-t idézi ismét¹³⁷, aki szerint a XVIII. században meg lett volna a lehetőség az egész monarchia németté történő alakítására. Szabó szerint az ilyen elképzelések nem számolnak a népiség erőinek szilárdságával, s ezt jól jelzi, hogy a magyarság sorsa sokkal kétségesebb lett volna, ha a XVIII. század elején a magyar parasztság természetes áramlása nem biztosítja az Alföld népi birtoklását a magyarság számára s szellemi síkon nem indulnak meg azok a folyamatok, amelyek új életerőhöz juttatták a magyar népiséget.

„Konrad Schünemann német történetíró, aki 1940 tavaszán a francia harctéren elesett, Mária Terézia népesedés politikáját vizsgálva, arra az eredményre jutott, hogy e politikának, melytől azonban az idegen népiség asszimilációja még távol állt, nagy mértékben kínálkozott az a lehetőség, »hogy Keletnek szlávokkal, magyarokkal és románokkal szórványosan lakott térségét német emberekkel töltsék ki«, s a monarchiát német államalakítsa. Bár az ilyen várakozások nem számolnak a népiség életében megnyilvánuló erők szilárdságával, nyilvánvaló, hogy a magyarság sorsa sokkal válságosabb lehetett volna, ha a XVIII. század első felében a magyar parasztság természetes áramlása nem

biztosítja a *nagy Alföld népi birtokát a magyarságnak* [!] s ha a század második felében a magyarság életében – elsősorban szellemi síkon – nem indulnak meg olyan folyamatok, amelyek tudatosan vagy tudattalanul új életerőhöz juttatta a magyar népiséget.⁷¹³⁸

Szabó népiségtörténeti szintézisének utolsó nagyobb fejezete a 19. századi folyamatokkal foglalkozik. Nézeteinek rekonstrukciójában fontos, hogy itt kifejtett gondolatait egyéb tanulmányaiban, így – és főként – az asszimiláció kérdését elemző írásaiban (vö. Erős 2005/2006), valamint pl. a „Nemzetszemlélet és magyarságtudat” című írásában is kifejti, alkalmanként kibővítve, vagy pedig rövidítve, a lényegi, illetve a végső/tulajdonképpen mondanivalóra koncentrálva.¹³⁹

A tizenkilencedik századi fejlemények közül, az előzőkben kifejtettekhez a legszorosabban kapcsolódva, a nacionalizmus gondolatát és politikáját (egyáltalán általános jelenségét) tartja a döntő momentumnak. Fejtegetését mindjárt egy elméleti-fogalmi definícióval, vagy inkább körbejárással kezdi, nevezetesen a nemzet és nép fogalmának a meghatározásával és elkülönítésével (utóbbiból jellemző módon kizárva a nép társadalmi osztály jelentését). Mályusz Elemér erre vonatkozó nézeteivel igencsak egybeesően, Szabó szerint is a nemzet mindenekelőtt tudatos állásfoglalás eredménye, míg a népiség természetes úton fejeződik ki.¹⁴⁰ A népiség a nemzetiség/nemzet egyfajta tápláló „östalaja”, de a nemzet is aktívan alakíthatja a népiség sorsát: pl. a népi különvalóság gondolatának ébresztésével vagy a népek lelkületének új viszonyba állításával.

„Míg a nemzet politikai tartalmat fejez ki, a nép természetes közösség; mennyiségileg a kettő nem szükségképpen fedi egymást, azonban a nép többé-kevésbé mindig benne foglaltatik a nemzetben. A nemzet tudatos állásfoglalás eredménye, a nép tudatos állásfoglalás nélkül a természetes fejlődéssel is kifejeződik. A nemzeti élet fejlődő fokain a nemzet alatt is változatlanul él a népiség: az, amit elméleti megfogalmazás nélkül is tisztán érezhetünk, amikor minden állami keret és szerkezet nélkül magára a magyarságra, a németségre és más népi közösségre gondolunk. A nép és nemzet szerves kapcsolatánál fogva a nemzeti gondolatnak magának is része lehet a népiség sorsának alakításában: nemcsak közvetve a nemzetek politikai életében kimunkált, olykor nagy horderejű eredményeivel, amelyek pártfogása nagy terhe alatt a népiségnek is viruló vagy sorvadó osztályrészt kell vállalnia, hanem közvetlenül a népi különvalóság tudatának élesítésével, a népek lelkületének új viszonylatokba állításával, melyekben azok egymásra taszítólag vagy vonzólag, felemelőleg vagy lesujtologatnak.”⁷¹⁴¹

A XIX. század a Herder nyomán öntudatra ébredő nemzetiségi mozgalmak kora, alapvető szerepet játszva mind a román, mind a szerb, valamint tót, orosz és német nemzetiség magyarországi történetében. Szabó szerint a magyarságot, illetve a történeti Magyarországot e fenyegető mozgalmak közepette egy kétséges, sőt egyenesen hibás nemzetfogalom mozgatja¹⁴², egy még a rendi nemesi, Werbőczyánus előzményekre visszanyúló politikai nemzetfogalom, amely intakt a népi „elkülönözésekkel” szemben, s fő céljának, egy alaptalan optimizmus jegyében a népi-nemzeti kisebbségeknek a magyar politikai nemzetbe való szerves integrálását, asszimilációját tekinti. Szabó szerint mindezt a Deák Ferenc-féle 1868. évi 44. törvénycikk öntötte formába¹⁴³, amely kimondta, hogy Magyarország összes honpolgárai politikai tekintetben egy nemzetet képeznek.

„Az országban lakó különféle népelemeknek a magyarsággal alkotott közös magyar nemzeti egysége 1868 óta sarkalatos törvényen alapult, a »nemzeti egyenjogúság« tárgyában alkotott 1868. évi XLIV. t.-cikkben, mely a Deák Ferenc által benyújtott törvényjavaslat szövegén épült fel. A törvény bevezető sorai – szó szerint átvéve Deák Ferenc javaslatát – kimondták, hogy »Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei

szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja.«¹⁴⁴

A század fő jelensége mindezek után a magyarság létszámának és arányának nagymértékű megemelkedése. Szabó számításai szerint II. József korától 1910-ig a magyar lakosság 284-231%-kal, míg a nemzetiségeké 164-181%-kal növekedett meg. Az arányszámokat nézve pedig ez azt jelenti, hogy míg II. József idején az egész lakosság 37,4%-a, addig 1910-ben már 54,5%-a volt magyar anyanyelvű, „vagyis nyelvében a magyarság-tudat hordozója”. (210. o.) Szabó olvasatában e nagymértékű emelkedésben, illetve a nemzetiségi/népi viszonyok számszerű alakulásában, három tényező játszott lényegi, meghatározó szerepet: a zsidó bevándorlás, a kivándorlás és az asszimiláció.¹⁴⁵

A zsidó bevándorlás elemzése kapcsán rámutat arra, hogy már Vörösmarty, Kölcsey, később Széchenyi, Dessewffy és Deák is kifejezte az erre vonatkozó aggályait, de az 1867. évi 17. tc. a zsidókat a keresztény lakosokkal azonos jogúnak nyilvánította, sőt már az 1840. évi 40. tc. is megengedte, hogy bárhol lakjanak az országban. A zsidóság történetének másik fontos momentuma középosztálybeli térfoglalása és a születési arisztokráciával való vérségi keveredése, amellet, hogy egyébként összefüggő zsidó népterület nem alakult ki, s nagy részük (1910-ben) városokban lakott.¹⁴⁶

A kivándorlás kapcsán is megjegyzi Szabó, hogy a mechanikus és gépies, politikai nemzetfogalomra alapított szemlélet következtében (a bevándorláshoz hasonlóan) az állam ezt is közömbösen szemlélte, s miközben arra törekedett, hogy (más nemzetállamok nyomdokát követve) magyarrá tegye az ország nem magyar lakosait (vö. asszimiláció a következőkben), részvétlenül engedte elszakadni százezreit a magyarságból olyanoknak, akiknél a magyarságtudat a létüknél fogva adott.¹⁴⁷

A legnagyobb teret a 19. századi jelenségek elemzésében Szabó az asszimiláció folyamatának szenteli, amely több egyéb ekkori tanulmányának is tárgya, ezek így egyúttal nézeteinek rekonstrukciójában is segítségünkre vannak.¹⁴⁸

Szabó általánosan megfogalmazza kételyét az asszimilációra törekvő koncepciókkal szemben, mondván, hogy felvetődhetett volna e törekvések során a gyanú: mindennek során a magyarság nem hígul-e fel annyira, hogy magyarsága, konkrét népisége kérdésessé válik? Kételyei sorát gyarapítja a „grammatikailag egységes Magyarország” Beksics Gusztávhoz köthető koncepciója, amely a magyar nyelv elsajátításában látta az asszimiláció fő ismervét, vademecum-át.¹⁴⁹

Elősorolja azután Szabó pl. a század utolsó felében a magyarosítás céljából tett intézkedéseket is, amelyek 1879-ben és 1910-ben a közömbös álláspontonról letérve a magyar nyelv kötelező tanítását írták elő a nem magyar tannyelvű népiskolákban, vagy erélyesebb eszközökhöz nyúltak az iskolák magyar tannyelvűvé tételének céljából, bár az iskolák felállításának kötetlen módja még ekkor is fennmaradt.¹⁵⁰

Mindezek kapcsán az asszimiláció jelentős, de sok vonatkozásban csak külsőleges sikereket tud felmutatni, azonban az összefüggő népterületek mindezzel szemben alapvető ellenállást tanúsítottak, amit bizonyít az 1910. évi anyanyelvi és néprajzi térkép összevetése a XVIII. század végi viszonyokkal. Ez azt támasztja alá, több-kevesebb egyértelműséggel, hogy pl. Ugocsában is a nyereségek és veszteségek ellenére a magyarság népi vonala ebben a korban jelentősen nem mozdult el.¹⁵¹

„A magyarság nyeresége nyilvánvaló, bár volt vesztesége is, azonban a magyar nyereség a népi vonalat, észrevehetően nem mozdította el: a magyarrá vagy magyarokkal vegyessé lett falvak a vonal szélein vagy éppen előre kiugró pontjain található és pedig valamennyi az eredeti rutén-román települési terület vonalain kívül, tehát az eredetileg

magyar településű síkföldön és a Tisza völgyében. E falvakat magyarok telepítették s a rutének csak utóbb szálltak rá a pusztuló falvakra, népi gyökerük így a hullámzó néptalajon¹⁵² [!] nehezen kapaszkodott meg. Az előretolt szélek e csekély elmozdulásai mögött az összefüggő népterület egésze érintetlenül állt.^{79153, 154}

Szabó ezután számba veszi azokat a tényezőket, amelyek az asszimiláció ellen hatnak, ezek közül különösen kettőt emel ki, amelyek persze egymással is összefüggésben vannak: egyrészt a parasztfalut, amely a maradandóságra és az elzárkózásra épülő hagyományával, csekély elvándorlási hajlandóságával mindenütt gátja az asszimilációnak.¹⁵⁵ Szabó a tolnai Györköny példáját (amúgy személyes élmény alapján, vö. jegyzetek) még arra is felhossa, hogy az ottani, különböző területekről származó németek (heidebauer-ek és hessen-nassau-i telepések) a legutóbbi időkig még egymástól is elzárkóztak, egymás között nem házasodtak, s még a templomban is külön helyeik voltak. Az asszimiláció gátja lehet még persze Szabó szerint a birtokviszonyok és a művelődési szint különbsége is, de szerepe van a vallásnak szintúgy: olyannyira, hogy bizonyos esetekben a vallást, felekezeti hovatartozást népiség megjelölésére is használják (református magyar, görögkatolikus román).¹⁵⁶

Az asszimilációt leginkább elősegítő momentumok közül Szabó a városokkal foglalkozik főképpen. A faluval szemben a város éppen nem az elzárkózás, ellenkezőleg, a sorompók megnyitására a terrénuma, ahol elhalványulnak a hagyományok, amelyek az elzárkózás örei is egyúttal. A hagyományok múlását pedig elősegítették a kor fejlődési irányai: a szabadelvűség, a polgárosulás, a művelődés és a technikai fejlődés, utóbbi következményeként a földrajzi távolságok jelentőségének a csökkenése.¹⁵⁷ A XIX. századi városi asszimiláció következménye volt azután az asszimilált elemek nagyarányú térfoglalása az értelmiségi foglalkozásokban, mert az értelmiségi pályák jóval nagyobb arányban részesedtek az asszimiláció nyereségében.¹⁵⁸ Az értelmiségi pályák azonban más okból is telítődtek asszimiláltakkal: pl. a nagyrészt idegen eredetű hivatalnokok utódai is közöttük találhatók, akik a XVIII. században a királyi kormányzat szervezetébe a birodalom más részeiből ide jutottak (vö. a korábbiak); de ezt az értelmiséget gyarapítják a nemzetiségi vidékeken működő fő-, közép- és szakiskolák is. Ezek, ellentétben a népiséggel, amelyek önmagukban elégtelenek voltak a magyarosításra, az iskola után elnyert pályával már valóban sokszor magyarrá tették növendékeiket.

„A XIX. században megindult asszimiláció végső eredményét a következőkben összegezhetjük: A magyarság oldalán az asszimiláció a politikai, társadalmi, gazdasági és szellemi fejlődés következtében számottevő volt, bár egyidejűleg itt-ott a magyarság rovására is ment végbe felszívódási folyamat; az asszimiláció a nemzetiségi területeket lényegesen nem érintette, a vonalak észrevehetően nem mozdultak el, azonban itt-ott a magyar és nem magyar népterületek érintkezési vonalán egyes helységek, melyek többnyire vegyes lakosságúak voltak, az idők folyamán népi tekintetben átváltódtak; hasonló átváltódáson kisebb szórványok és népszigetek is átettek; az asszimiláció igazi terei a városok voltak s ennek megfelelően az asszimiláltak is elsősorban a városi társadalmi rétegekben foglaltak helyet; az asszimiláltaknak az értelmiségi foglalkozásokban végbement térfoglalását a városoknak az értelmiségi pályákra nyújtott kedvezőbb lehetőségei és más tényezők növelték; az asszimiláció eredménye abban a különbségben áll a szemünk előtt, amely a magyarság és az ország nem magyar lakosai számának növekedése között a ki- és bevándorlás figyelembe vétele mellett jelentkezik; ez a szám a magyarság egészéhez képest nem látszik különösebben jelentékenynek; a statisztikai számokban megfigyelhető asszimilációban az ország különféle elemei mellett igen számottevő rész esik a zsidóságra is.”⁷⁹¹⁵⁹

A befejező sorokban Szabó felhívja még a figyelmet arra, hogy az asszimiláció természetesen folyamat, amelyben bekövetkezhet, hogy az eredeti népi tudat, ha új élesztő, gerjesztő elemhez jut, újból feltámad.

Eppen saját, nyugtalan korában figyelhetők meg ilyen jelenségek. Végül Révai Miklós szavaira utal, aki kifejtette a „fogadott vagy a vált”, azaz az asszimilált magyarokkal szembeni bizalmatlanságát, akik olykor egymást is feltűnően támogatják. Szabó szerint saját korának sok megnyilvánulása is visszavezethető az asszimilációra, mert „minden népet elsősorban a szellemiséget hordó rétegek fejeznek ki, viszont a magyar asszimiláció lerakódása az említett okoknál fogva éppen szellemiségünk rétegeiben volt szokatlanul nagyarányú.”¹⁶⁰

JEGYZETEK

- 1 Részlet a szerző Szabó Istvánról készülő monográfiájából. A monográfiából korábban megjelentek már fejezetek a Valóság 2017. évi és 2018-as évfolyamaiban. Jelen tanulmány első része a Valóság ez évi márciusi számában jelent meg, a harmadik, befejező részt a Valóság következő számában publikáljuk.
- 2 Vö. Szabó István, 1941/c. (Reprint kiadás: 1990.) A mű előszavát Szabó István a Magyarság és Nemzetiség című sorozat másik szerkesztőjének, Domanovszky Sándornak is elküldte véleményezése. Vö. Szabó István Domanovszkynak Ms 4527/235. 1942. (!) február 7.
„Méltóságos Uram!
Mellékelten tisztelettel bemutatom a Magyar Történelmi Társulat könyvei között »A magyarság életrajza« címen megjelenő munkám elé szánt »Előszó«-t. Sokáig ingadoztam, hogy egyáltalában írjak-e előszót, s bár végül is úgy éreztem, hogy a népiségtörténet és a munka jellegéről valamit a közönségnek előre kellene bocsátani, teljesen nem vagyok meggyőződve, hogy a mellékelt, valóban rövid előszó a célnak megfelelő-e. Méltóságod böles megítélése alá bocsátom.”
A felkiáltójel a dátumban egy ellentmondásra vonatkozik. A Szabó István bibliográfiák szerint „A magyarság életrajza” 1941-ben jelent meg, ugyanakkor e levél (amely nyilvánvalóan a megjelenés előtt íródott) 1942-es keltezésű. Hozzátenném még, hogy Bitskey Istvánné bibliográfiája szerint a legkorábbi ismertetések is 1942-ből származnak Szabó könyvéről. Ami persze folyóiratok részéről nem szokatlan, de napilapok esetében (pl. Népszava, Magyar Nemzet, Pester Lloyd) minimum furcsa. Márpedig itt is jelentek meg ismertetések, s Szabó István összes (részben szintén napilapban megjelent) nyilatkozata a könyvvel kapcsolatban 1942-es keltezésű. Vö. Bitskey I-né, 1982. 18–19.
- 3 Vö. Szekfü Gy., 1917.
- 4 Vö. Mályusz levele Eperjessy Kálmánhoz, 1943-ból. MTA KK, Mályusz-hagyaték.
- 5 Vö. St. Szabó, 1944.
- 6 Vö. Szabó István, 1941/c. 7–24; St. Szabó, 1944. 5–24. Megjegyzendő, hogy az utóbbi, német kiadás irodalmi utalásai lényegesen bővebbek a magyar kiadásénál, s Szabó több esetben vitatja a német és osztrák történészek, így a régi ismerős K. Schünemann, illetve W. Steinhäuser és Moór Elemér (ő persze magyar volt) műveit. Vö. St. Szabó, 1944. 259–263.
- 7 Hasonlóképpen fogalmaz Szabó 1944-es német nyelvű szövegében is. Vö. St. Szabó, 1944.
- 8 Szabónak ez a szóhasználat mutatja, hogy a szellemtörténet hatása alól teljes mértékben ő sem tudta kivonni magát. A szellemtörténethez való viszonyáról egyébként egy Léderer Emmához írott, 1955-ös levelében is nyilatkozik. Ebben inkább elhatárolja magát az irányzattól, viszont Léderer historiográfiai összefoglalójában szellemtörténésznek nyilvánítja Szabót. Vö. Szabó István levele Léderer Emmához Ms, 5438/209. In: A harmadik út felé, 2006. 331–332.
„Engedje meg végül, hogy egy személyemre vonatkozó megjegyzést is tegyek. Szerény munkásságomat érdemen felül méltatja, de talán túl messze megy az a megállapítás, mintha és a szellemtörténeti irányzat képviselője lettem volna. Persze itt nem maga az ember, hanem mások hivatottak a kategorizálást elvégezni. Viszont a szellemtörténeti irányzat virágzása idején mások maguk ez irányzat hívei nem számítottak engemet oda. Ezt nehezen is teheték volna meg a szellemtörténet jegyében annak idején nagy garral megjelenő Komoróczy-disszertációról írott kemény kritikám után, melyben tulajdonképpen az irányzattal is szembehelyezkedtem, természetesen ennek ellenére is szerephez juthattak munkáimban a szellemi tényezők, nem tudom azonban, hogy lényegesen nagyobb szerephez-e,

- mint amit a felépítmény elemei játszhatnak a valóságban.” A harmadik út felé. 332.
- A levélben említett recenzióra vö. Szabó I., 1933. 205–214. Szabó igen éles hangú kritikája érdekes módon a Domanovszky-féle mezőgazdaság történeti disszertációk egyik darabjáról készült, amelyekről egyébként általában és később jó véleménnyel volt. Ugyanakkor nem teljesen védhető az az állítása, mintha ezután végleg leszámolt volna a szellemtörténettel, hiszen, mint ez korábban látható volt, viszonylag gyakran élt a Dilthey-re visszanyúló „élmény”-szerűség, „népi élmény” fogalmával.
- 9 Szabó I., 1941/c. 8.
- 10 Szabó itt kifejtett nézetei Hóman Bálint kutatásainak eredményeire is épülnek. Hómanhoz vö. Történeti átiratékelés, 2011.
- 11 Szabó I., 1941/c. 9.
- 12 Vö. Hóman B. – Szekfű Gy., 1935–1936.
- 13 Vö. még hasonló gondolatok Szabó I., 1950–1951. 86., 90.
Vö. mindezekről még Erős V., 2011/a. 1–20.; Erős V., 2012/a. 98–119.
- 14 Szabó I., 1941/c. 11.
- 15 Egy lényeges különbsége Szabó 1944-es, német nyelvű munkájának, hogy pl. a honfoglalás körüli települési kérdésekben erőteljesebben vitatkozik osztrák és német történészekkel, Schünemann-nal, Steinhäuser-rel, valamint a már szintén szóba került Moór Elemérrrel. Előbbiek a németetek elsőbbségét hangsúlyozták Nyugat-Magyarországon, Szabó ezt velük szemben itt is pl. Kniezsa István, vagy a Mályusz-tanítvány Kovács Márton kutatásaira hivatkozva cáfolja. Vö. St. Szabó, 1944. 259–261.
- 16 Vö. mindezekhez még Kniezsa I., 1938. 365–472. és Kniezsa I., 1941.
Kniezsa Szabó közvetlen munkatársa volt az „Ugocsa megye” munkálataiban. A szlavista nyelvésznek a szlovák történészekkel folytatott vitáiról vö. Mag D., 2012.
Mindkét tudós nézeteinek beható bírálatára vö. legújabbban Hoffmann I. – Tóth V., 2016. 257–318.
- 17 Szabó itteni tézisét még számos helyen kifejti később. Vö. például Szabó I., 1998. 55–70.
Ugyanez In: A harmadik út felé, 2006. 218–234. A nomád-félnomád kérdéstről folytatott vitáról vö. még Erős V. 2018/b.
- 18 Szabó I., 1941/c. 15.
- 19 Nicolae Iorga szerint a székelyek elmagyarosított románok voltak. Vö. Erős V., 2016. 78–98.
- 20 A székely kérdés korabeli irodalmából vö. például Mályusz E., 1942/b. 254–262.
- 21 Vö. mindehhez például Für L., 2001.
- 22 Szabó I., 1941/c. 22.
- 23 Mályusz Elemér e kérdéseket tárgyalva kifejezet-
- ten a „néptalaj” fogalmát használja Vö. Mályusz E., 2002.
- Vö. mindehhez Erős V., 2000.
- 25 Kniezsa István nézetei említhetők itt is. Vö. róla a korábbi jegyzetek.
- 26 Vö. erre még pl. Székely Gy., 1984. 311–339.
Ugyanez németül Székely Gy., 1979. 163–201.
- 27 Vö. mindehhez Mályusz E., 1922. Valamint Mályusz E., 1997. 195–202.
- 28 Vö. ehhez Ila B., 1944–46.
- 29 Érdemes megjegyezni, hogy Szabó itt, és máshol is a népterület fogalmát használja, a néptalaj helyett. Ez egyértelmű távolságtartás is lehet Mályusz Elemér fogalmi apparátusához képest.
- 30 Szabó I., 1941/c. 33.
- 31 Vö. mindehhez még Szabó I., 1938/b. 10–59.
- 32 Nagyszőlősről vö. a korábbiak.
- 33 A moldvai csángók leginkább ismert kutatója ekkor Mikecs László volt. Róla vö. pl. Kósa L., 1989. I–XVIII. Illetve Ch. Davis, 2014. 337–356. Passim.
- 34 Szabó I., 1941/c. 36.
- 35 Minderről vö. még Mályusz E., 1939/b. 257–294; II. 385–448.
- 36 Vö. a korábbiak.
- 37 Román részről vö. mindehhez La Transylvanie, 1938. Illetve később R., Marza, 2014. 125., 138. és passim.
- 38 Vö. róla a korábbiak.
- 39 Vö. mindezekről a Iorga–Domanovszky-vita. Erős V., 2016. 78–98.
- 40 A kérdéshez vö. D. Prodan, 1992.; Miskolczi A., 2013. 6–35.
- 41 Szabó I., 1941/c. 49.
- 42 Vö. Erős V., 2000.
- 43 A számokhoz és a számarányokhoz a közép-kor végére vonatkozóan vö. Solymosi L., 1985. 414–435. Illetve Kubinyi A., 1996. 135–161.
Mályusz ezzel kapcsolatos számait a Magyar Művelődéstörténet-ben fejtette ki. Szekfű Gyula szerint ezt a számarányt nyugodtan fel lehet emelni 87%-ra. Mályusz E., 1939/a. 105–124.; Szekfű Gy., 1942. 108–109.
- 44 Vö. Erős V., 2000. Valamint Kristó Gy., 2000. 3–44.; Kristó Gy., 2003.; Kristó Gy., 1997. 35–65.
- 45 Szabó I., 1941/c. 54.
- 46 Vö. ehhez még Magyarok a Kárpát-medencében, 1988.
- 47 Vö. még Mályusz E., 1927. 356–407.
- 48 Ua.
- 49 Szabó I., 1941/c. 62–63.
- 50 Vö. ehhez még Magyarok a Kárpát-medencében, 1988.
- 51 Itt jegyezném meg, hogy 2005-ben magyar nyelven publikáltam Szabó egy feltehetőleg 1943-ban készült tanulmányát a magyar asszimilációról. A tanulmány ugyanebben az évben franciául jelent meg a Teleki Intézet által kiadott Revue

d’Histoire Comparée című folyóiratban. A szöveg magyar nyelvű változata az MTA KK-ban található, Ms 3438/170. jelzet alatt, s ennek közlését több szempontból is fontosnak és érdekesnek találtam.

Az egyik legfontosabb szempont az, hogy alapvető eltérések vannak a tanulmány magyar verziója és a franciául publikált szöveg között. Ezek az eltérések (lényegében Szabó István szövegének a megváltoztatásai) kitűnően nyomon követhetők az MTA KK-ban megtalálható példányon. A korrekciók ráadásul nem elsősorban stilisztikai (bár ezek is bőven előfordulnak), hanem koncepcionális és fogalmi jellegűek.

Amint a 2005-ös publikációhoz írott kísérő-értelmező tanulmányomban is jeleztem, a francia és a magyar nyelvű szöveg közötti eltérések nagyjából négy csoportra oszthatók. Egyrészt kimaradt Szabó István bevezetőjének jelentős része, melyben világosan megfogalmazza, hogy cikkének aktuálpolitikai indítékai is vannak. Másrészt a szöveg francia nyelvű változatában a Revue d’Histoire Comparée szerkesztői következetesen kijavították Szabó István néhány alapvető fogalmát: így a *nép* helyett mindig *nemzet-et* írtak (Szabó minden esetben a magyar nép asszimilációjának problémáiról beszél), s Magyarország, ország... stb. helyett minden esetben „Kárpáti-Medence”-re javítottak. A változtatások, illetőleg betoldások egy következő része elsősorban stilisztikai jellegű volt, s jelentősen megrövidítették Szabó István eredeti szövegének lábjegyzet anyagát is. Ez utóbbi már gyakran szintén koncepcionális kérdésekkel volt összefüggésben. Végül Szabó mondanivalójának érzékeltetésére több térképet is felhasználtak, demonstrálанд az évszázadok folyamán végbement etnikai változásokat, a magyarság és nemzetiségek számarányainak változását.

A tanulmányhoz írott kísérő, értelmező tanulmányomban jeleztem, hogy felfogásom szerint Szabó szövegének javításai nem véletlenül történtek, valószínűleg nem értettek egyet a szerkesztők Szabó népi nemzetfogalmával (ezt az akkori kötetben közölt, itt a későbbiekben tárgyalandó „Nemzet szemlélet és magyarságtudat” című tanulmányában fejtekte ki), s helyette a szintén ideologikus-retorikus tartalmú, s a Szekfü-féle politikai nemzet fogalmához jóval közelebb eső Kárpáti-Medence terminussal operáltak (ezért a következőket javítások.)

Szabó tanulmányának fő gondolatmenete szerint – melynek során számba veszi a természetes, majd (a 19. századtól kezdődően) a mesterséges asszimiláció tényezőit és történeti alakulását – lényeges változás a magyarság etnikai alkotásában a honfoglalás óta nem következett be. Jelentős mesterséges asszimilációról csak a 19. században beszélhetünk, ez azonban csak felületi volt.

Értelmező tanulmányomat 2006-os recenziójában Bolgár Dániel támada meg. A recenzióban azonban nem adott választ arra a kérdésre, hogy miért is történtek a változtatások, nem tekintette relevánsnak a „Nemzet szemlélet és magyarságtudat”-nak a fenti tanulmányhoz való kötését sem (amellyel azt bizonyítottam, hogy Szabó nézeti háttérében a politikai nemzettel szembeállított népi nemzet gondolata húzódot meg), s lényegében nem foglalkozott azzal az állítással kapcsolatos értelmezéssel sem, miszerint Szabó szerint a magyarság etnikai alkotásában nem történt változás az évszázadok folyamán. Szerinte én mindent a Szekfü–Mályusz-vita szempontjából tekintek, amelyben ráadásul Mályusszal szemben vagyok elfogult, illetve Szabó nézeteit a 19. századi asszimiláció relációjában értelmezi (erre még visszatérek.)

Itt is megerősítem: Szabó nézeteinek háttérében ideologikus motívumok is meghúzódtak, az etnikai folytonosság tézise csak így értelmezhető, amely már a középkori viszonyok ábrázolásakor is kitapintható. Ennek egyik eleme a honfoglaló magyarság létszámáról és életformájáról az előzőekben említett nézete, miszerint ez az itt lakók létszámát felülmúlta, s csak így magyarázható, hogy a magyarság (a bolgárokkal ellentétben) nem vette át a szlávok nyelvét.

Szabó egyébként a jelzett tanulmányban a természetes asszimilációnak tekintett középkor időszakában a fő elemzési szempontoknak a vallás, a térbeli elhelyezkedés, társadalmi életforma, életmód, idegenekkel való érintkezés, népi önérték problémáit tekintti.

S hogy az etnikai folytonosság tézise alapvető szára középkori viszonyok kapcsán is, arra világos bizonyíték az egész középkor fejlődéssel kapcsolatos összessége, amely (mint a következőkből hamarosan kiderül) egybecseng „A magyarság életrajza” vonatkozó részében kifejtettekkel.

„A középkor végéig – olvashatjuk Szabó szövegében – a magyarság által felszívott jövevények a magyarság tömegébe ugyan jelentékeny új vérséget vihettek, a magyar etnikum ennek következményeként számottevő mértékben mégsem formálódott át. Elég arra rámutatnunk, hogy a középkorban Magyarországon keletkezett települések száma 25.000 körül mozgott, s ezek közül pusztán a középkorvégi számarálynak megfelelően is körülbelül 18-20.000 települést írhatunk a magyarság javára, ugyanakkor, amikor a még alig 2-3 évszázadra visszatekintő rutén és román településeken általában jóval csekélyebb lakosság élt, mint a félévezredes régi magyar falvakban és mezővárosokban. A 18-20.000 magyar település szem előtt tartása mellett kell arra gondolnunk, hogy azoknak a településeknek a száma,

- amelyekben az írott források a középkor végéig felszívott népeket említene, alig rúg 400-450-re. Ha e számnak többszörösére tesszük is a források által nem említett hasonló helységek számát, s ha tekintetbe vesszük az egyéni asszimiláció minden bizonnyal számos esetét is, a magyarsághoz képest még mindig csak kis hányad asszimiláltról lehet szó, akiknek beolvadása a *magyarság népi alkotában nagyobb mérvű elváltozást nem idézhetett elő.*” (Az én kiemelésem – E. V.) Szabónak a honfoglaló magyarság létszámára vonatkozó (az előzőkkel tökéletesen összefüggő) nézeteit Kristó Gyula cáfolta említett tanulmányaiban.
- Vö. Kristó Gy., 2000. 3–44.; Kristó Gy., 2003.; Kristó Gy., 1997. 35–65. Hozzátenném mindehhez, hogy Bolgár félreért, amikor szerinte Kristó Gyula tanulmányaira azért hivatkozom, mert Szabóval szemben azt tekintem igaznak, vagy tudományosabbnak. Kizárólag Szabó nézeteinek szakmai szempontból való vitathatóságára hívtam fel a figyelmet.
- Legújabbban, főleg nyelvészeti szempontból vitatja Kristó nézeteit is Hoffmann I. – Tóth V., 2016. 257–318.
- A korabeli diskurzusból vö. pl. Gogolák L., 1942/a. 7–8.; Gogolák L., 1942/b. 8–9.; 5–6.
- Bolgár szóban forgó írásai vö. Bolgár D., 2006/b. 223–230.; Bolgár D., 2007. 7–10.
- Erre válasz Erős V., 2007. 3–7.
- Illetve az egész problematikáról Erős V., 2005/a.
- 52 Szabó I., 1941/c. 68–69.
- 53 Szabó I., 1941/c. 70.
- 54 Szabó a későbbiekre vonatkozóan ugyanezt fogalmazza meg, azaz az egész magyar történelemre kivetíti. Vö. Erős V. 2005.
- 55 Tehát a magyarság etnikai alkotában alapvető folyamatosságot lát Szabó, s mint a későbbiekből kiderül, ezt a 19. században is érvényesnek tartja, sőt saját koráig meghosszabbítja.
- 56 Szabó I., 1941/c. 76.
- 57 A népiségtörténeti fogalomhasználatban ez a „kultúrtalaj” problémáinak tárgyalását jelenti. Igaz, Szabó a fogalmat nem használja, egyéb műveiben sem.
- 58 Vö. erre még a Iorga–Domanovszky-vita. Erős V., 2016. 78–98.
- 59 Mindezekhez vö. Mályusz E., 1933. 37–49.; 2003. 11–21.
- 60 Ezekhez vö. a korban még Deér József és Váczy Péter munkáit. Pl. Váczy P., 1932. 100–145., 167–209.; Deér J., 2005.
- 61 Szabó I., 1941/c. 80–81.
- 62 Vö. Erős V., 2005/a.; Szabó I., 1940/b. 69–97.; 1940/c. 109–136.
- Megjegyezhető, hogy Szabó a Magyar Művelődéstörténet szerkesztési munkálataiban is aktívan részt vett, így nyilván a kötetek koncepciója is hatott nézeteire.
- Szabó István levele Domanovszky Sándorhoz. Bp., 1938.III.4.
- Magyar Művelődéstörténet. Ms 4527/232.
- „Méltóságos Uram!
Méltóságos Uram utasításának megfelelően a mai napon a szerkesztő bizottság tagjainak a mellékelt meghívót elküldtem, mellékelve ahhoz az V. kötet tervezetét.
- Az I. kötet munkatársai közül ide eddig a következők juttatták el cikkeiket.
- Mendöl Tibor /II.3./
Sinkovics István /II.7./
Csányi Károly /II.5./
Bartha Dénes /II.13./
- A II. kötetre is érkeztek már kéziratok és pedig: Elekes Lajosé /II.8./, Ivánka Endréé /II.14./, Bartha Dénesé /II.17./ Bartha megküldte a III. kötetbe való cikket is.
- A II. kötet vázlatát és a szerződést dr. Balogh Jolánnak ma elküldtem s Méltóságod megbízására hivatkozva kértem, hogy az »italiai várépítéset« a III. kötet művészettörténeti fejezetéből törölje, minthogy arról a hadtörténeti fejezet írója szól.”
- Mindehhez kapcsolódik még Szabó István levele Eperjessy Kálmánhoz. Bp., 1937. XII. 9. Ms 4541/334. A levélben Szabó szintén a Magyar Művelődéstörténet-tel összefüggésben ad instrukciókat.
- Vö. Erős V., 2005/a.
- 63 Erdély ekkori történetével kapcsolatos nézeteire vö. ismertetése Hudita könyvéről. Szabó I., 1928. 424–429.
- 64 Tehát egyéb területeken igen.
- 65 Szabó I., 1941/c. 91.
- 66 Vö. még mindehhez Magyarok a Kárpát-medencében, 1988.
- 67 Nyilván ez is a népiségtörténet eszköztárából származó fogalom.
- 68 Itt is fel lehet hívni a figyelmet a végvári vitézek jelentőségére Szabó nézeteiben. Tanulmánya még a végvárak témakörében Szabó I., 1933. 457–470.
- 69 Szabó I., 1941/c. 94.
- 70 Hasonló Takáts Sándor véleménye is. Vö. St. B. Vardy, 1985/b. 129–145.
- 71 Érdemes itt megjegyezni, hogy a korszakkal kapcsolatban Szekfű Gyula, „Állam és nemzet” című könyvének francia változatában is, többször utal egyetértőleg Szabó munkáira. Vö. Szekfű, J., 1945.
- Amint a korábbiakban is látható volt (és a későbbiekből is egyértelmű ez) azonban Szekfű és Szabó viszonya egyáltalán nem volt problémátlan, nézeteik ütköztek is egymással. Vö.

- minderre A harmadik út felé, 2006. 124–125. Szekfű ugyanakkor „A magyar parasztság történeté”-ről meleg hangú ismertetést írt (ezt a kötetet egyébként is a változatlanul Szekfű jelentős befolyása alatt álló Magyar Szemle Társaság adta ki), 1942-ben pedig egy Werbőczyről szóló életrajz megírására kérte fel. Vö. pl. Szekfű Gy., 1940. 5–6.
- Mindezekhez még Erős V., 2018: Szellemtörténet versus népiségtörténet. = V. Erős, 2018: “Geistesgeschichte” versus “Volksgeschichte”. Szekfű Gyula levele Szabó Istvánnak. 1942. V. 4.
- „Igen tisztelt Barátom,
legyen szabad meleg köszönetet mondanom legújabb köteted, »A magyarság életrajza« megtisztelő szíves megküldéséért. A legnagyobb érdeklődéssel és bizonyára nagy tanulsággal fogom elolvasni. Borzasztóan sajnálom, hogy nem egy-két hónappal előbb jelent meg, hogy felhasználhassam egy rövid nemzetiségi történetben, mely egy könyvnapra kötetemben jelenik meg, amelyben egyelőre a Magy. Művelődéstörténetben megjelent dolgozataidat használtam fel. Tudom, hogy különböző utakon értünk a történet műveléséhez, s ez a különbség egészen soha se lesz elmosható, de annál jobban esik eddigi munkáidban az objektivitás oly nagy mértéke, aminővel ritkán lehet találkozni, – s amely egyúttal annyira szükséges, hogy a tőlünk eltérő utakon létrejött igazság elhihető és elfogadható legyen.
Szívesen köszönt igaz tisztelő híved
Szekfű Gyula.
1942. V. 4.
Azt hiszem, Franklin most már számíthat a Verbőczy-kötetere?”
- 73 Vö. Erős V., 2017/a. 19–52.
74 Szabó I., 1941/c. 100.
75 Vö. a korábbiak. Illetve Szabó I., 1940/d. 73–77.
76 Vö. Magyarok a Kárpát-medencében, 1988.
77 Nem kétséges, hogy mindezzel szemben írta Szekfű Gyula „A nemzetiségi kérdés rövid történeté”-ben a következőket:
„Mi sem divatosabb és hálásabb manapság, mint a magyar nagybirtokosoknak felróni, hogy a Dunántúl és Alföld széles területein birtokaikra nem magyar, hanem idegen származású jobbagyokat telepítettek. Nem volt elég nemzeti érzésük, hangzik a vád, nem hallották a vér szavát – ezek a régi magyar családokból származó urak, akik beszélni is csak magyarul tudtak, s akiknek másrészt nemzeti érzése sem lehetett más, mint az akkor, nem pedig a későbbi vagy a mai. Miként láttuk, a telepítés akkor csak gazdasági kérdés volt, s mint ilyennek a telepítendő és telepíthető népesség szabta meg a határát. Mert telepítendő igen sok jobbágy volt, telepíthető kevés.” Szekfű Gy., 1942. 138.
- 78 Azaz a „népi” szempontok itt a társadalmi motívumokkal együtt szerepelnek.
79 Vö. pl. Benda K., 1955.
80 Szabó I., 1941/c. 111.
81 Vö. Mályusz E., 1927.
82 Vö. Erős V., 2017/a. 19–52.
83 Szabó I., 1941/c. 114. Vö. ugyanezek a gondolatok Szabó I., 1940/d. 73–77.
84 Ugyanez a „Pusztuló magyarság”-ban: „Mikor a magyar tömb szélein vagy az azon kívül élő német lakosú városok a magyar betelepülőket nem akarják maguk közé fogadni, nemcsak a magyar, hanem a nemes úr ellen is küzdenek, aki nemesi jogaival áttöri a város zárt közösségét és kiváltságai rendszerét s esetleg a közösség vallási egységét is. Debrecen küzdelmében, melyet a kiváltságokkal közjeje települ ő s így a közösségekben új közösséget alkotó balkáni görög kereskedők betelepítése ellen évtizedeken át – végül is eredményesen – folytat, világosan nem népi, hanem társadalmi, gazdasági és vallási tényezők lépnek fel.” Vö. Szabó I., 2005. 102.
85 Sajnos ezzel a korábbi Szabó-irodalom nem foglalkozott.
86 Vö. a korábbiak.
87 Vö. Erős V., 2017/a. 19–52.
88 Tehát itt is feltűnik e kétes fogalom.
89 Szabó I., 1941/c. 117. Mindehhez vö. Szabó Debrecennel és a hajdúsággal kapcsolatos már említett tanulmányait.
90 A „Pusztuló magyarság”-ban mindez: „Az a magyarság tehát, mely a török vészből régi földjén, elsősorban a hódoltsági Alföldön, a Dunántúlon és a Felső-Tiszántúlon hátramaradt, vérségileg a mohácsi előtti magyarság maradéka: földjéről feltépten, ideodaszórtan, szinte visszaelemzhetetlenül összerázva és irtózatot vért vesztítve, de idegen vér által mégis alig érintve. Debrecen városban az 1564-1640. év között 415 letelepedő lakos korábbi lakóhelye 350 esetben a várost és birtokait is magában foglaló Szabolcs és Bihar megyében volt. A többi 65 új lakos közül is 59 esik az Alföld közepére és keleti felére, maradvány Erdélynek, 2 Pécsnek és 1 Morvaországban. A lakosok 99%-a tehát a Szamosvidék-Jászkúnság és a Hegyalja-Marosszög között elterülő alföldi helységekből kerültek ki, olyan területről, mely a XVI–XVII. századokban folyton pusztulva és néptelenedve ugyan, de osztatlanul magyar volt. A csapások alatt meg-megfogyó Debrecen tehát abból a néptalajból merített, amelyből eredetileg is összetevődött. Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Mezőtúr és a többi el-elfogyó és meg-megduzzadó, töröktől sohasem lakott alföldi mezőváros hasonló módon tevődött össze egynépi környékéből s magyar tömb volt a Bocskay által letelepített szabad hajdúság is, mely a kezdeti szláv elemeket korán elvesztve s a XVI. századi küzdelmekben

- gyorsan kicserélődve, ezután az enyésző magyar falvak szegény futó népességéből verődött össze.” Szabó I., 2005. 104.
- 91 Vö. Szabó I., 1950. 178–198., 478–488.; Szabó I., 1956. 50–57.
- 92 Szabó I., 1941/c. 118.
Kb. hasonló gondolatokat fogalmaz meg a „Pusztuló magyarság”-ban is. Vö. Szabó I., 1940/b. 69–97.
- 93 Egyfajta etnikai fundamentalizmus figyelhető meg itt is Szabó nézeteiben.
- 94 Vö. Szabó Eszterházy Antalról ekkoriban külön forrásgyűjteményt is összeállított. Vö. Galánthai és fraknoi gróf Esterházy Antal levelei feleségéhez, gróf Nigrelli Mária Annához, 1701–1706, 1940.
- 95 Vö. ehhez Benda K., 1937. Valamint Benda K., 2004.
- 96 Takátsról vö. St. B. Vardy, 1985/b. 129–145.
- 97 Szabó I., 1941/c. 120.
- 98 Szabó itt kifejtett gondolataihoz még vö. a Magyar Művelődéstörténetben megjelent másik tanulmánya. Vö. Szabó I., 1940/c. 109–136.
További bizonyíték a kötet szerkesztésében végzett munkálataira, 1940-es levele.
Szabó István Domanovszkyhoz. Ms 4527/234 Budapest, 1940. február 23. Héjja Pál cikkével kapcsolatban.
„A Kollonics-féle rendeletről Héjja könyvében a következőket találtam. »Magyarország részére külön Ordo pestis-t adott ki Kollonics. A terjedelmes rendelet ‚Ordo pestis a Cardinale Comitē a Kolonitis condutus’ a későbbi járványok alkalmával is utmutatóul szolgált.« Héjja itt Magyar-Kossára hivatkozott, aki erről a következőket írta: »Az akkori felfogás szerint főleg a betegek lehellete és kigőzölgése terjeszti a pestist, s ezért a Kollonics-féle ‚Ordo pestis’ 1692-ből, mely a pestisorvosok teendőit részletesen meghatározza, lelkére köti az orvosnak, hogy a betegek lélegzetét ne szívja be és csak nyitott ajtón át szóltassa meg a kórházban fekvő betegeket.« Héjja szerint 1678-ban és 1689-ben a gyógyszerházak ügyében is adtak ki rendeletek, de ezek a rendeletek – Kollonicsét is ideértve – annak idején gyanusak voltak előttem a tekintetben, hogy Magyarországra is vonatkoztathatók-e. Ezt most sem tudtam még megnyugtatóan tisztázni.” Vö. A harmadik út felé, 2006. 104.
- 99 Acsádyhoz alapvető. Gunst P., 1961. Legújabbban még Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből. 46–47. Illetve Horváth Z., 2013. 13–24.
- 100 Itt is alapvető a népi/népiségtörténeti fogalomhasználat.
- 101 Vö. mindehhez még Szabó I., 1943. 369–375.
- 102 Mindezekben a fejtegetésekben részben felismerhetők az amerikai ethnohistory által alkalmazott olyan fogalmak, mint például a push motífs – pull motífs. Szabónak minderről természetesen nem lehetett tudomása, hiszen ez jóval későbbi, inkább az 1950-es, 1960-as évekre jellemző fejlemény. Vö. minderre Erős V., 2015. 242–244.
- 103 Ua.
- 104 Szabó I., 1941/c.133. „A nemzetiségek térnyerése és a magyarság” című tanulmányban mindez a következőképpen hangzik:
„Az egykori török területre északról, keletről és nyugatról húzó parasztköltözés elsősorban magyar elemeket vitt magával. A török időkben elszakított magyar parasztságot nemcsak a tágas termőföldek hívták vissza, hanem ősi szemlélete és vérmérséklete is, mely már nyolcszáz évvel ezelőtt is ezen a sikon és lankán gyökeresítette meg. Ama 449 jobbágy közül például, akiket Abauj megye mint tőle szököttöket 1719-ben Borsod megyén keresett, majd 300 magyar nevű volt. Ugyanekkor a Sáros megyébe átköltözött 36 jobbágy közül csak 6 viselt magyar nevet, ami szintén arra mutat, hogy a nagy jobbágyvándorlást népi szálak is átszövik. Az alföldi magyar terek elsősorban a megmozdult magyar parasztságot vonják magukhoz s így érthető meg, hogy az olyan megritkult s néhány évtized alatt ismét feltöltött vidékek, mint a jászkun és a hajdú terület – az utóbbi Dorog kivételével, ahová rutének is költöztek – a feltöltés után is változatlanul magyarok maradtak. Több felgyarapodó magyar mezőváros is, mint Hódmezővásárhely és Szentes, csaknem teljesen egyverű elemek torlódása révén jutott e korban szélesülő keretekhez s csaknem minden vidéken megállapíthatók új magyar jobbágyrétegek lerakódásai.” Szabó I., 2005. 112.
Hozzá szeretném tenni mindehhez, hogy véleményem szerint egyértelműen Szabó itt kifejtett nézeteivel vitakozik Szebfű Gyula „A nemzetiségi kérdés rövid története” című tanulmányában. (Vö. erről még az előzők, illetve a későbbiekben részletesen.) Szebfű itt a 18. századdal foglalkozó fejezetben egyértelműen cáfolja, sőt a romantikus népi szemlélet kifejeződésének tartja a tézist, miszerint valamiféle a földdel összenőtt emlékezet és vágyódás csábítja vissza a jobbágyokat az Alföldre, szerinte inkább gazdasági érdek, a szabadabb és kedvezőbb életlehetőségek ennek az okai.
„A magyar jobbágyok nagy tömegei indultak dél felé, több különböző motívumtól üzve-hajtva – írja a 18. századi népmozgalmak kapcsán Szebfű. – Ezek közt nem merném említeni azt a körülményt, hogy a magyar jobbágy északibb, dombos és hegyes szállásain is megtartotta, mintegy tudat alatt, az Alföld emlékezetét és azt az ösztönt, hogy csak a síkságon élheti igazán az ő életét. Ez a feltevés kissé romantikusnak látszik, s mintha a ma divatos »népi« gondolkodás is hatással lenne kialakulására. Sokkal pozitívabb

- csábítások is közreműködtek a jobbágyság délnek indulásánál. Így elsősorban a szabadság, legalább is a megszokott szigorú jobbágyterhek alóli, akár részleges szabadulás vágya. Az új területeken a földesurak a magyar jobbágyokkal is szerződést kötöttek, amelyekben a Hármaskönyv szigorát félretéve kevesebb szolgáltatásokat, könnyebb robotot követeltek, semmint a régi területeken szokásban volt. Különösen nagy könnyebbséget jelentett, ha a földesúr nem fejenkint, hanem az egész falutól vagy várostól egy összegben vette el a földbért és más pénzbeli szolgáltatásokat, azaz, többé-kevésbé oly privilegizált helyzetet adott a telepnek, aminővel régebben is bírtak a mezővárosok.” (Szekfű Gy., 1942. 136.)
- A földdel, röggel való összenövés helyett Szekfű inkább a kor hányattatai között kényszerűen kifejlődött általános vándorlási ösztönrel magyarázná az Alföldre való nagyarányú útra kelést.
- „Az akkori magyar jobbágyoknak ugyanis tényleg volt egy nagy indítékuk a vándorlásra – nem a már említett romantikus vágyódás az Alföldre, hiszen az Alföldön őseik, a török hódítás előtt, inkább falvakban laktak, melyek a hegy- és peremvidéki későbbi lakóhelyeikhez jobban hasonlítottak, semmint a végtelen pusztasághoz, amivé az alföld a török korszakban alacsonyult, – igazi ösztönként működött bennük, hogy ekkor már évtizedek óta megszokták a vándorlást, mint kuruc vagy labancatonák, mint földönfutók, akiket császári had, török-tatár, labanc-kuruc Thököly óta nem engedett békésen élni. A vándorlási ösztön második természetükké vált, s ez volt kétségtelenül a második nagy mozgatója a dél felé áramlásnak, a Verbóczi-féle [sic!] jobbágyhelyzetből szabadulás vágya mellett.” (Szekfű Gy., 1942. 137.)
- Vö. minderre korábbi jegyzetek, illetve Erős V., 2018: Szellemtörténet versus népiségtörténet. (Vilmos Erős, 2018: “Geistesgeschichte” versus “Volksgeschichte”.)
- 105 Vö. az Ungarn-ban megjelent 1943-as tanulmányt, illetve Erős V., 2017/a. 19–52.; Szabó, St., 1943. 369–375.
- 106 Ua.
- 107 Szabó I., 1941/c. 135. „A nemzetiségek tényrerése”-ben hasonló gondolatok, de itt jóval bővebben kifejtve. Vö. Szabó I., 2005.
- 108 Vö. mindehhez még pl. Für L., 2001.
- 109 Vö. Prodan, David, 1992. (Eredetileg és románul 1944-ben jelent meg.)
Mindehhez még újabban Miskolczy A., 2013. 6–35.
- 110 Vö. Szekfű Gy., 1942.
- 111 Vö. Erős V., 2017/a. 19–52.
- 112 Szabó I., 1941/c.147. Hasonló tartalmat fejez ki „A nemzetiségek tényrerése és a magyarság” alábbi részlete is:
„Az idegen telepítés megfelel azonban a bécsi politikának is. A telepesek ugyanis többnyire a német–francia háborúban sokat szenvedett katolikus német országokból jönnek, elvágyva a fényes udvarokat fenntartó, de az összefüző nemzeti szálak megfonódását is gátló kis országok nehéz terhei alól. A német telepes az Aldunánál is a császár birodalmában érzi magát, Bécs szemében pedig a német telepes a kultúra hordozója, katolikus vallásának híve s mindenkefelett a birodalom támasza. A betelepülő németekben a bécsi politika megbízható, hű elemeket vélt nyerni az ország megtartásáért folyó küzdelemben, a megbízhatatlannak tekintett magyarság ellensúlyozására.” Szabó I., 2005. 118.
- 113 Szabó I., 1941/c. 154.
- 114 Szabó e vonatkozásban többször hivatkozik Kovács Alajos és Barsy Dénes kétes háttérű műveire is. Utóbiakról vö. Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből, 2014. Barsy Gyula, 85–86. Kovács Alajos, 410–413. Szabórol egyébként uo. 649–650.
- 115 Szabó II. Józsefet egyéb helyeken, pl. későbbi egyetemi előadásaiban is pozitívan ítéli meg. Vö. Szabó I., 1950–1951/b.
- 116 Vö. Schleich-levél a korábbiakban, a Debrecen történetével foglalkozó fejezetben. Erős V., 2017/a. 19–52.
- 117 Szabó I., 1941/c. 159.
- 118 Vö. mindehhez újabban pl. V. Neumann, 2015.
- 119 Szabó I., 1941/c. 163.
- 120 Vö. mindehhez Wellmann I., 1989. 25–81.
Részletes irodalom a kérdéstről uo. II. köt., 1277–1308. Jellemző, hogy Wellmann még ekkor is, tehát 1989-ben, a népiségtörténet (részben háború utáni) képviselőinek, Weidlein Jánosnak a „Kulturboden” és a „Volksboden” fogalmát érvényesítő szemléletével vitatkozik. Vö. uo. 1297. Illetve J. Weidlein, 1963.
- 121 Vö. a későbbiek.
- 122 Szabó I., 1941/c. 169.
- 123 Vö. a korábbiak. Szekfű szóban forgó művében egyébként már a 17. századi viszonyok bemutatásánál is elhatárolódik a „népi” szemlélettől. Ezt írja például:
„Történetünket és benne nemzeti nagyságunkat nem lehet a »népiség« kategóriába begyömöszölni, nagyságunkat mindenkor a lélek, s benne a politikai és műveltségi érték adta, mely ezekben a századokban sem tört meg, inkább soha nem látott virágokat hozott, még pedig nemcsak a legmagasabb műveltség körében, Zrínyiiben és Rákóczi Ferencben, nemcsak vallási téren Pázmányban és Mélius Péterben, Dávid Ferencben, akik mind külön szint jelentettek Európa spektrumában, hanem a Balassi vezette utolsó végvári katonában, s a török iga alatt vért izzadt jobbágyban is, aki nemzetiségét, s annak hagyományait akkor sem hagyta el.” Szekfű Gy., 1942. 128.

- Vö. mindehhez Erős V., 2018: Szellemtörténet versus népiségtörténet. (V. Erős, 2018: „Geistesgeschichte” versus „Volksgeschichte”.)
- 124 Róla vö. pl. Wellmann I., 1954.
- 125 Vö. Bolgár D., 2006/a. 43–72.; Gyáni G., 2002. 119–133. (Gyáni tanulmányára még visszatérek.) Bolgár Dániel a 19. századi asszimiláció kérdéseiben azt kifogásolja Szabó nézeteiben, hogy csak a tömeges, illetve csoportos asszimiláció problémájával foglalkozik, az egyéni asszimiláció alternatíváit figyelmen kívül hagyja. Felfogására már korábban utaltam, itt kifejtett nézete saját álláspontomat nem cáfolja. Szabó nézeteinek ideologikus/retorikus momentumaival a korszakra (19. századra) vonatkozóan nem foglalkozik, így a politikai nemzet fogalmával sem, illetve a városi, vagy mesterséges asszimilációra vonatkozó álláspont kérdéses voltával sem. Láthatóan nem Szabó István nézeteinek elemzése, hanem a 19. századi asszimiláció képeinek „igazi” megrajzolása érdekli, amivel itt nem foglalkozhatunk. Bizonyítja mindezt, hogy Szabó nézeteire vonatkozó felfogását jórészt egyetlen új, vagy eredeti forrással sem igazolja, hanem jelen sorok szerzőjének munkáira támaszkodik, illetve 2006-os írásai óta a témakörben (Szabót illetően) többet nem publikált. Szabó egyébként a 19. századi, általa mesterségesnek tekintett asszimiláció legfontosabb tényezői között 1942–43-as tanulmányaiban az iskolapolitikat, a telepések szétszórását, a különféle gazdaság- és társadalompolitikai eszközöket (pl. a gazdasági szabadság biztosítását) nevezi meg. Vö. Erős V., 2005/a. Asszimiláció és retorika.
- 126 Szabó I., 1941/c. 180.
- 127 Nagy Miklós lojális ismertetésében egyébként éppen ezt kifogásolja Szabó könyvében. Vö. Nagy M., 1942. 181–189. Nagy Miklóshoz vö. Törő L. D., 2016. 57–77.
- 128 A kérdéskörhöz alapvető I. Tóth Zoltán munkái. Vö. pl. I. Tóth Z., 1946; 1998; 2005.
- I. Tóthról újabbban vö. Erős V., 2011/c. 80–85.
- 129 Vö. mindehhez pl. Mályusz E., 1994. 227–238.
- 130 Szekfü Gyula a Magyar Történet-ben hasonló gondolatokat fogalmaz meg. Vö. Hóman B. – Szekfü Gy., 1935–1936.
- 131 Ugyanez már a Debrecen történetével kapcsolatos tanulmányokban is megfogalmazódik Szabónál, de „A jobbágy megnevesítésé”-ben is. Vö. Erős V., 2017/a. 19–52.
- 132 Vö. Szabó I., 1941/b. 11–21.
- 133 Szabó I., 1941/c. 196.
- 134 Vö. mindehhez Bíró A., 2011.
- 135 Vö. mindehhez pl. „Lelkek az Elisium mezején”, 2010.
- 136 Herderhez vö. pl. Rathmann J., 1983.
- 137 Schünemann-ra vö. a korábbiak.
- 138 Szabó I., 1941/c. 199.
- 139 Vö. Szabó I., 2005.
- 140 Vö. Mályusz E., 1931. 237–268.; 2003. 473–492.
- 141 Szabó I., 1941/c. 201. Sic!
- 142 Vö. mindezekhez még Szabó I., 1996. 309–322.; A harmadik út felé, 2006. 235–248. Uo. a szöveg keletkezéséről és első megjelenéséről is.
- 143 Ezt szóban forgó összefoglalásában Szekfü az általa ideálisnak tartott, s Szent Istvántól érvényesített magyar politikai nemzetfogalom betetőződéséért értékel, illetve a magyar „politikai géniuszt” egyértelmű megnyilvánulásaként tartja számon. Vö. Szekfü Gy., 1942. 476–546., 161–164.
- Mindehhez még Erős V., 2018: Szellemtörténet versus népiségtörténet. (V. Erős, 2018: „Geistesgeschichte” versus „Volksgeschichte”.) Az 1868-as törvényről vö. pl. Gángó G., 2009. 9–16.
- Érdemes itt még megemlíteni Szekfü 1943-as írását az erdélyi szász történetírásról, amely akadémiai székfoglalója volt, s amelyhez Joó Tibor írt köszöntő előszót. Szekfü ebben a kezdetektől vizsgálja ezt a historiográfiát, alapvetően négy szakaszt különböztetve meg benne, s jelentős terjedelemben foglalkozik a 19. században a Teutsch-ok munkásságával. Szemléletükben a népi romantikát emeli ki leginkább, amely ekkor még inkább csak az öntudatra ébredés/ébredésért ártatlanabb változata volt. Szekfü már ezt is távolságtartással mutatja be, hangja azonban még inkább elutasítónak válik a 20. század első felének elemzésekor. Ekkor ugyanis pl. Maja Depner vagy Roderich Goos műveiben a népi szemlélet a náci ideológiával azonosul sok vonatkozásban. Vö. Szekfü Gy., 1943. 325–373.
- Az idősebb Teutsch kapcsán írja Szekfü: „Mint minden nemzeti történet, Teutsché is célzatosan készült s ezt a célzatosságát nem is leplezte. Célja a szász népi egységnek [!] a fenntartása volt, s ezt két eszközzel vélte leginkább elérni. Az egyik, hogy a szász történet századain keresztül ezt az egységet mutatta be, mint a mely változatlan, örökké működő erő gyanánt adta meg minden korban minden egyes száznak az életlehetőségeket. A nacionalizmusnak mindenütt érvényesülő alaptanítása ez: a nemzetnek örök változatlan élete van és minden egyes nemzedéknek hasonlítani kell az előzőkhöz és folytatnia kell a munkát, melyet utedainak is át kell adnia.” Vö. Szekfü Gy., 1943. 325–373., 348.
- A 13. századi szász viszonyok Nemeztől általi ábrázolása kapcsán pedig a következőket olvashatjuk Szekfünél: „A háttérben itt is megjelenik a német öntudat: a magyar királyok tulajdonképpen az ő hűséges százaik »német népiségét« [!] védelmezték: »ők ugyanis felismerték, minő jelentőséggel bír korona és ország számára a vegyítetlen német törzs magasabb műveltsége, s minő szerencsétlen visszaesés volna, ha annak helyébe durva

- népkeverék lépne.«” (Itt Szekfű Teutsch-ot idézi.)
Vö. Szekfű Gy., 1943. 325–373. 350.
Az erdélyi szász történetírásról a 19. században,
illetve a Teutsch-okról vö. még pl. A. Möckel,
1967. 1–23.; Harald Zimmermann, 1967. 24–55.
- 144 Szabó I., 1941/c. 207.
145 Vö. még mindezekhez Für L., 2001.
146 Tehát a zsidóság a városi kultúra hordozója alap-
vetően Szabó narratívája szerint.
147 Vö. mindehhez Puskás J., 1982.
148 Vö. Szabó I., 2005.
149 „Az asszimiláció a magyarság történetében” című
tanulmányban olvashatjuk:
„Az asszimiláció XIX. századi nagy ábrándja
azóta a múlt hagyatékai közé került s ma már nem
nehéz megállapítanunk, hogy a gyors és teljes
asszimiláció reményei nem a valóság talajából
sarjadtak. A XIX. században más államfenntartó
nemzetek is országuk idegen népeinek teljes asz-
similációjára törekedtek, míg azonban ezek ked-
vezőbb népi viszonyok között valóban kitűzhették
az egynyelvű állam végső célját, Magyarország
e tekintetben eleve megoldhatatlan feladat előtt
állt. Magyarország magyar népe ugyanis a XVIII.
században végbement nagy idegen telepítések és
bevándorlások után kisebbség – a XVIII. század
végén körülbelül 37-40% – volt az ország nem
magyar népeivel szemben. Ilyen óriási tömegnek
különösen »nyelvi« asszimilálás útján való meg-
magyarosítása nagyon is felhőkön járó ábránd volt,
annál is inkább, mivel az ország asszimilálendő
népelemei éppen a XIX. században léptek a népi
és politikai öntudatosulás mind magasabb fokaira.
Vajjon nem lehetett volna joggal azon is gondolko-
zóba esni, hogy ha valami természetfeletti hatalom
segítségével mégis sikerülne a magyarságnak és
az ország nem magyar elemeinek egybeolvadnia,
nem hígulna-e fel maga a magyar népiség annyira,
hogy immár magyar etnikuma is kérdéses lenne
ezután s könnyen áldozatává lehetne válságos
időknek? Ilyen gondolatok azonban a szabadelvű
magyar jogállam korának magyarságát nem fog-
lalkoztatták.” Szabó I., 2005. 136.
- 150 Vö. „Az asszimiláció a magyarság történetében”:
„E közbömbös álláspontot ugyan a magyar állam
hamar elhagyta s egyfelől a magyar tanítási
nyelvű és jobbadán nemzetiségi vidékre helye-
zett állami népiskoláknak 1873-ban megkezdett
fellállításával, másfelől 1879-ben annak elrende-
lésével, hogy a magyar nyelvet a nem magyar
tannyelvű népiskolákban tantárgyként tanítani
kell, újból az iskolai nyelvtérjesztés útjára tért.
További lépést ezen az úton az 1907. évi 27. t.
cikk jelentett, mely kimondta a népiskolai tanítók
államosítását s a népiskoláknak magyar tannyelv-
re való állítását különböző előírásokkal igyeke-
zett előmozdítani. Ugyanakkor tehát, amikor más
európai országokban igen erélyes módon vették
- keresztül a nemzetiségek asszimilálását, a magyar
állam lépései alig jutottak el a nyelvi asszimiláció
első feltételéig, nemzetiségeink azonban, melyek
utóbb az iskolapolitikának addig elképzelhetetlen
eszközeit alkalmazták az immár nemzetiségükké
tett magyarsággal szemben, a magyar állam is-
kolai rendelkezéseit az erőszakos magyarosítás
rettentő eszközeiként tárták a világ közvéleménye
elő.” Szabó I., 2005. 137–138.
- 151 Vö. az Ugocsa megyéről elmondottakat a
korábbiakban.
152 Itt is világos, hogy Szabó használja a népiségtör-
tényt gyanús kifejezéseit.
153 Szabó I., 1941/c. 231. A „néptalaj” kifejezés a
német „Volksboden” szó szerinti átvétele. Ennek
politikai konnotációja saját korában is nyilvánvaló,
nem véletlen, hogy pl. Gogolák Lajos mellett
a munkatáborba hurcolt Kósa János is nagyfokú
óvatosságra int az ilyen fogalmakra építő törté-
netírással szemben, éppen Szabó István művének
bírálatában. Vö. Kósa J., 1943. 469–471.
- 154 Ugyanez szinte szó szerint: Szabó I., 2005. 140.
155 Szabó talán nem véletlenül választja jelentős
mértékben témaköreit a falu történetéből, azaz az
itt kifejtettek értelmében egyértelműen értékek
mellett teszi le a voksát.
156 Vö. Szabó I., 2005.
157 Vö. minderről „A magyar asszimiláció”-ban: „A
modern városok a maguk nagyobb népességtöme-
gével, mozgékony iparos és kereskedő, valamint
szellemi rétegével, a városokon áthaladó nagy
forgalommal, a kölcsönös társadalmi hatások befo-
gadására nagy készségével, mindenek felett pedig
nyitott kapuikkal és messze kisuágzó vonzó hatá-
sokkal az asszimilációnak másfele is gyújtópontjai
szoktak lenni, szinte valóságos keverő medencék.
A kiváltságok elomlásával megnyíló városi közös-
ségekben gyorsabban hullnak le a lelki sorompók
is és elmosódnak a hagyományok, amelyek az
elzárkózást segítik. A hagyományok enyészését
támogatták a kor fejlődési irányai: a szabadelvű-
ség, a polgárosulás, a művelődés, valamint a nagy
technikai fejlődés, mellyel együtt járt a földrajzi tá-
volságok jelentőségének nagy mértékű csökkenése
is. A XIX. században az asszimiláció kifejlődésére
ezekkel együtt hatott a magyar szabadságeszme
is, melynek ragyogó sugárkörében ekkor sokan
ismertek vezérlőjükré a nem magyarok közül is.”
Szabó I., 2005. 141–142.
- 158 Vö. „A magyar asszimiláció”: „Elsősorban a
városi asszimiláció sikereinek következményét
szemlélhetjük abban, hogy az értelmiségi réteg-
ben ma igen nagy mértékben foglalnak helyet
asszimilált elemek. A városi lakosság gyermekei
ugyanis közelebb érték az iskolákat, mint a vidé-
kiek s több anyagi lehetőségeik is voltak az is-
koláztatásra, viszont mint említettük – az eredeti
városi lakosság nagyobb részében nem magyar

eredetű volt. Ha azonban a közép- és főiskolákba lépők nem is voltak magyarok, ezek az iskola elvégzése után az elnyert pályával együtt egyenként már egyetlen emberöltő alatt is sokszor végigjárták az asszimiláció útját. A közép-, fő- és szakiskolák révén azonban nemcsak a városi népesség növelte meg az értelmiségi rétegeket asszimiláltakkal aránytalanul nagy számban, hanem a magyar állam XIX. századi iskolapolitikája is, amely éppen a magyarosodás lehetőségeinek növelése céljából az ország egyes nemzetiségi vidékeit sokkal nagyobb arányban látta közép-, fő- és szakiskolákkal, mint a színmagyar népterületet. Értelmiségi rétegeink asszimiláltjai között kell tovább keresnünk azoknak a nagyobb részben idegen eredetű hivatalnokoknak az utódait is, akik – nagy számban különösen a XVIII. században és a XIX. század első felében – a királyi kamarai igazgatás, a helytartófanács s az állandó hadsereg ekkor rendkívül felduzzadó szervezeteibe sokszor nem is az országból, hanem a Habsburg-birodalom más részeiből jutottak. A XIX. században, melynek második felét Farkas Gyula irodalomtörténeti nézőpontról az »asszimiláció korá«-nak nevezte, főként tehát az értelmiségi réteg, szélesebb keretekben pedig a városlakó

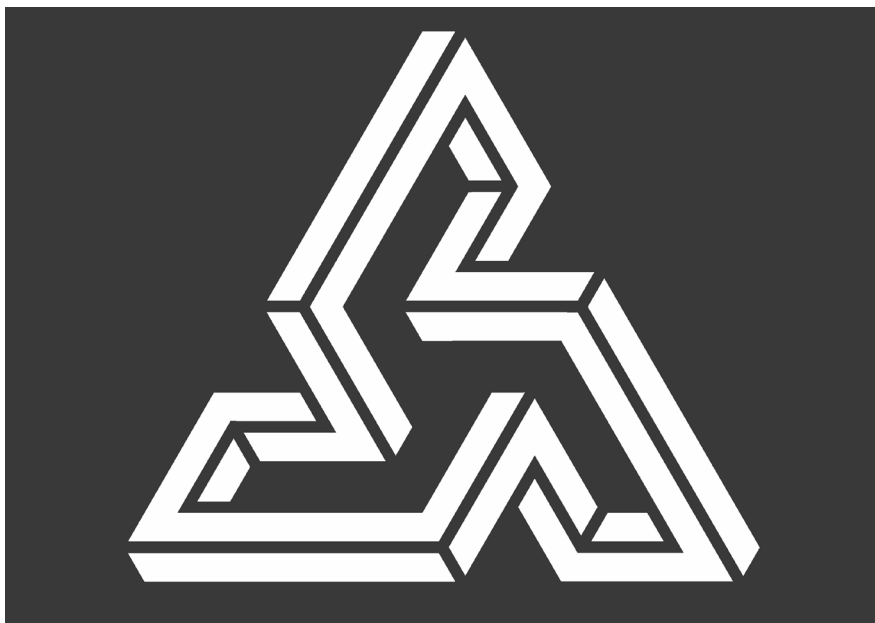
népesség volt a magyar asszimiláció táplálója.” Szabó I., 2005. 143.

Érdeemes még a következő részletet is idézni ugyanonnan:

„...magyarágunk ma is sokkal magyarabb miként némelyek – idegenek és magyarok – egy-egy társadalmi réteg vagy egy-egy helyi közösség síkjáról tekintve megállapítani szokták. E szemlélet tükrében a magyarság már a mai hazában történt megjelenésekor is valami összeverődött s még összeforradatlan népi keverék volt s a magyar népiség később is csak foglalat maradt, melyben a magyarság népi tartalma mindig megfoghatatlanul folyt szét hatalmas idegen tömegeknek újra és újra történt felszívása következtében. Holott az asszimilációnak s a vele szemben működő természetes tényezők erejének közelebbi vizsgálata arra mutat, hogy a népek viharos országútján minden bizonnyal [!] kiforrott népi egyéniséggel érkező magyarság ugyan története egyes korszakaiban, így főként a középkor alkonyatán és a XIX. században számottevő mértékben gyarapodott felszívás útján, olyan nagyobb tömegeket mégsem tudott magáévá tenni, hogy ezáltal egyéniségét akaratlanul is áldozatul kellett volna ejtenie.” Szabó I., 2005, 143–144.

159 Szabó I., 1941/c. 244.

160 Szabó I., 1941/c. 245.

Zoomorfizmus: az állatalakú ember

(*Antropomorfizmus – zoomorfizmus*) Tanulmányom ihletője Tamási Áron Jégtörő Mátyás című regénye, de megérintett egy indiai hatás is: Ganésa, Siva elefántfejű fia (a háztulajdon örököje, a vállalkozások sikerre vivője), Hanumán a majomhős, aki Ráma megmentése érdekében egyetlen ugrással Srí Lanka fővárosában terem...

Az antropomorfizmus (nem emberi dolgoknak emberi tulajdonságokkal való felruházása; emberi jellemző nem emberi lényekben) az a művészeti, kommunikációs (nyelvi) jelenség, amikor az ember magához hasonlítja a világot. Ha azonban az ember is az állatvilág, az állatrendszer része, akkor helyesebb lenne antropomorfizmus helyett zoomorfizmusról (állatalakúság) beszélni. Erre figyelmeztet Szilágyi N. Sándor. Az antropomorfizmus terminussal „méltánytalanul és elméletileg megindokolhatatlanul kizárólag az állatokat a viselkedők közül, pedig ők sokkal többen vannak, mint mi emberek”. Ezért az antropomorfizmus helyett a zoomorfizmust kifejezést ajánlja, értelemszerűen a zoomorfizmusba beleértve, annak egyik formájának tartva az antropomorfizmust (Szilágyi N. 1996: 86). Ennek alapján a kiterjesztett zoomorfizmus minden állat–ember átmenet.

Különbséget mégis érdemes tenni. Zoomorfizmus: az állatalakúság, például isten megtestesítése állat alakjában, állatalakban való megjelenés, állattá változás. Tehát az a folyamat, amikor ember válik állatalakúvá, esetleg félig-meddig vagy egészen állatalakban jelenik meg. A jelenség egyes kirívó esetei akár úgy is tárgyalhatók, mint: dezantropomorfizmus (nem emberi, az emberre nem hasonlító; emberi tulajdonságokkal nem rendelkező, emberi tulajdonságaitól megfosztott). Ide tartoznak az ember állatősei (állatelőzményei); a keveréklények (torz lények); állatok utánzása (állathangutánzás, állatutánzó tánc); állat-ember szexualitás (szodomizmus, bestialitás); az állat-ember rokonságok (hosszabb-rövidebb ideig állatalakban élő ember; állatvölegény, állatmenyaszszony; állatsógorok a magyar mesékben is), ennek végső állomása: átmenet ember–állat között (lélekvándorlás).

Ha azonban nem ember (hanem pl. állat) viselkedik emberi módon, akkor mégis helyesebb az antropomorfizmus kifejezés. Ide soroljuk a minden nép folklórájában és irodalmában felbukkanó, emberhez hasonlatosan viselkedő, cselekvő, beszélő állatokat.

(*A tanulmány gondolatmenete*) I. Az állat mint jelkép. II. Zoomorfizmus. 1. Emberi módra viselkedő állat. 2. Beszélő (író) állat. 3. Állat–ember kapcsolatok, átmenetek. (a) Állat és gyermek. (b) Az ember állatősei (eredetmítoszok). (c) Keveréklények (torz lények). (d) Állatok utánzása (ember módra viselkedő állat, állatutánzó tánc; állathangutánzás). (e) Állat-ember szexualitás (bestialitás, szodomia). (f) Állat-ember barátságok, rokonságok. (g) Lélekvándorlás. III. Állat és ember ősi közössége.

I. Az állat mint jelkép

Az ember a legkorábbi időktől kezdve kapcsol az állatokhoz szimbolikus (átvitt) jelentéseket. A természetben előforduló állatokat folyamatosan fedezte fel (s a felfedezésnek még nincs vége). A rejtőzködő állatok titokzatos képzeteket keltenek. Az ősember félelemmel, ugyanakkor csodálattal tekintett az állatokra. „A paleolitikus korszak barlangfestményeinek tanúsága szerint a vadászó közösségek kultikus életének középpontjában álltak a nagyvadak, különösen az őstulok, a vadló, a szarvas, a barlangi medve

(pl. az altamirai barlangfestmények).” Az ember a kezdetektől igyekszik együtt élni, sőt barátkozni az állatokkal. „A háziasított haszonállatok termékenységét, szaporulatát szintén a természetfölötti erők beavatkozásával kívánták biztosítani, így a nomádok szakrális szertartásaiban is meghatározó szerepet játszott néhány állat, pl. a bika, a ló, a kos, a kecskebak. A totemizmus az ősnék gondolt állatot kultusz tárgyává teszi, és vallásos tiszteletben részesíti.” Az egyes vallási rendszerekben kiemelt szerep jut az állatoknak. „A samanizmusban a sámánutazás segítőszellemei állat alakban jelennek meg (pl. sas, farkas, medve, holló), a sámánruha állat alakú fémdíszei ezekre utalnak [...] a görög mitológiában is gyakran jelennek meg az istenek állat alakban. Pl. Zeusz sas és bika; Poszeidón ló alakját öltötte magára; Pallasz Athéné »bagolyszemű«, Héra »tehénszemű« jelzője az egyes állatokhoz kapcsolódó szimbolikus tartalmak istenekre való vonatkoztatását tanúsítják.” Már a legkorábbi képzetekben megjelennek az állatokhoz kapcsolódó fantáziaképek. „Az állatkomponenst tartalmazó mitológiai keverék- és szörnylények szintén az egyes állatokhoz kapcsolódó jelképes tartalmakat hordozzák.” Az állatos tudata tovább él. „A rómaiaknál a természeti népek totemizmusának nyomait is megtaláljuk: sok család felvette az ősnék tekintett állat nevét. Innen ered a címerállatok hagyománya.” Az állatkultusz nyomokban megvan a mai világvallásokban is. „Isten állat alakban való megjelenését a zsidó és keresztény hit elutasítja, ugyanakkor a keresztény szimbolika újszövetségi eleme a Szentlélek – galamb/gerle, Jézus Krisztus – bárány/juh, hal megfeleltetés.” A Biblia is utal az egykori állat-ember természetes együttélésére. „A paradicsomi létben az állatok közötti összhang e megelőző, békés állapot, az aranykor jelképe. A teremtett világ egységét szimbolizálja Noé bárkája is, ahol az egész állatvilág képviselve van.” (Pál–Újvári 2001 nyomán.) Fontos felhívni a figyelmet arra a jelenségre: Noé bárkájában az egész állatvilág összeczárva békében együtt van.

II. Zoomorfizmus

1. Emberi módra viselkedő állat

Az állattörténet ősi és univerzális (minden kultúrában megtalálható) műfaj. Az ugyancsak minden emberi kultúrában meglévő állatmitoszokból eredeztethető. Állatmese (fabula), állatregény, állatfilm stb. műfajmegnevezéssel napjainkig élő, eleven műfaj mind a folklórban, mind az irodalomban, mind pedig a hagyományos és modern (digitális) tömegkultúrában. Az állattörténetekben az állatok az emberekhez hasonlóan viselkednek: gondolkodnak, beszélnek, cselekszenek. A befogadó (történetmesélő, hallgató, olvasó) pedig nem csodálkozik ezen, hanem ezt a legtermészetesebb dolognak veszi. Az európai állatmesék forrásai indiai irodalmi gyűjteményekhez, kelet-európai szájhagyományhoz, az ezópusi példagyűjteményekhez és középkori európai irodalmi hagyományokhoz (Róka-regény) vezetnek el. A magyar népmese-hagyomány állatmesetípusai: ezópusi vagy tanító mese (a tücsök és a hangya), gyermekmese (pl. varázsmese: Kacor király), mondókamese (icinke-picinke), valamint természetmagyarázó mese (Miért haragszik a kutya a macskára?), hangutánzó mese (vadgalamb és a szarka, ludak a tarlón). (Kovács 1977: 82–83.) Számos további folklórműfaj is ide sorolható: párbeszédességű gyermekjátékok (Hol jártál, báránycám?, Gyertek haza ludaim!), vagy például az állatalakban vagy állatalakot „megjelenítő” találós kérdések:

- Száll a madár szárnya nékő, A fára ül lába nékő, Gyün egy kirá napkeletrő, Mind megeszi szája nékő. Mi az? (Hó és nap) (Forrás: Vargha 2010: 25.)

Az emberi módra cselekvő és beszélő állatok képe az ember számára természetes, ösztönös. Számos helyi változata, módosulása ellenére antropológiai (univerzális) élményt jelent. „A nevezetesebb népi állatmese-hagyományok (az óindiai, a közel-keleti, az ógörög, a latin, a szláv, az észak-európai, a közép-afrikai néger, az észak-amerikai

néger, az indián) egyenként is bonyolult történeti változásokon mentek át, melyek feltárása eddig még nem történt meg” – írja Voigt Vilmos (2014: 19). A műfajt a magyar irodalomban Fekete István állatregényei képviselik kiemelkedő színvonalon.

2. Beszélő (író) állat

Az emberi módra viselkedő állatok leginkább különös tulajdonsága az emberi gondolkodás és cselekvés mellett: a beszéd. Az állatszereplős történetekben az állatok ember módra beszélnek. A népmesék és irodalmi állattörténetek mellett két kevésbé elemzett műfajban mutatom be a jelenséget. Ilyen például az állatalakban, de emberi hangon „megszólaló” találós kérdések:

- Fekete madárka vagyok, Fekete ruhába járok. Nincsen az a szent hely, A hun én nem járok. Nincsen az a szűz lány, Kive én nem hálók... Mi az? (bolha). (Forrás: Vargha 2010: 25.)

Az egymással és emberrel beszélő állatok vicc alakjában is gyakoriak:

- Az elefánt és a kiséger együtt utazik a vonaton. Az elefántnak van jegye, a kiségernek nincs. Az elefánt látja, hogy jön a kalauz, ezért gyorsan bedugja a kiséget a mellénye zsebébe. Azt mondja a kalauz: – Te elefánt! Én tudom, hogy a kiséger a legjobb barátod, és ti mindenhová együtt jártok, nincs itt ó véletlenül? – Sajnos most nem tudott jönni. – mondja az elefánt, és egy hatalmasat csap a mellénye zsebére – De a fényképe az itt van!

Az állatok nyelve, az állatok nyelvén való tudás foglalkoztatja az embereket. Ezt jelzi az „állatok nyelvét értő juhász” mese egyik motívuma: a szegény juhász megment egy kígyót a tűzből. A kígyó (vagy apja – újabb „emberi” motívum) hálából azzal a képességgel ajándékozza meg a juhászt, hogy értse az állatok beszédét. Módszere: a szájába lehet, kígyókövet ad vagy egy darabot a fehér kígyó húsából. Azzal a feltétellel kapja meg a tudást, hogyha azt bárkinek elárulja, meghal... (Kovács 1979: 707–8.)

Az állatfilmek, rajzfilmek képileg is megjelenítették a beszélő állatokat. Az informatika korában pedig már nemcsak beszélhetnek, hanem írhatnak is állatok. Az interneten található blogot, könyvet „író” kedvenc (kutya, macska) is.

3. Állat–ember kapcsolatok, átmenetek

a) Állat és gyermek

A Föld minden gyermeke spontánul is közvetlen kapcsolatban van a körülötte lévő állatokkal, vonzódik hozzájuk, beszél hozzájuk, és az állatok többsége a gyermeket – a Felvidéken úgy mondják: „ameddig annak tejszaga van” – nem bántja. Az állatok és a gyermekek mély, ösztönös kapcsolatát jelzi, hogy az állatmese, állatirodalom a gyermekek egyik első és leginkább kedvelt műfaja. Részben ehhez a jelenséghez fűződnek a Maugli- vagy farkaskölyök-történetek: vagyis azok, amikor egy-egy kitett, elkóborolt gyereket az állatok neveltek fel. A magyar művelődéstörténetben ide sorolható a Hansági-lápból felbukkanó, majd újra eltűnő Hany Istók története. Alakja két regényben is felbukkan: Jókai Mór Névtelen vár Tőke Péter Miklós Hany Istók, a lép fia című regényében.

b) Az ember állatősei (eredetmítoszok)

A népek eredetmítosza sokszor tartalmaznak állatősöket. Az egy-egy törzset jelképező állatot nevezük totemnek (az algonkin indiánok nyelvéből vett szó), az ehhez kapcsolódó hiedelmek rendszere a totemizmus. A természeti népeknél megfigyelhető közös totemállat a közösség (törzs, nemzetség) őse, ezáltal egységének megtestesítője, gazdasági-kulturális javak adományozója, sőt halálképzetükben a totemállathoz való visszatérés is felbukkan. A totemizmus alapja tehát egy ősként tekintett állat vagy növény. Ennek egyik lélektani

magyarázata a „közös rettegés”. Az egyes közösségek szoros kapcsolatot vélték fölfedezni az általuk ismert terület és annak valamely jellegzetes állatfaja között, részben függtek tőle, részben féltek tőle, ezért megszemélyesítették, szokásokkal, szertartásokkal tisztelték. A totemizmus jelensége a kőkorszakig visszavezethető, de a kutatók nem erősítették meg egységes rendszerként való megjelenését. A totemizmus „maradványai” a világvallásokban is felfedezhetők. (Hahn 1980: 30–34 nyomán.) Az eredetmítoszok közül tehát sok az állatmítosz: „A 19. századi kutatás valamely hajdani »állat-tisztelet« nyomait fedezte fel bennük, és ezért az irodalom legkezdetére helyezte [...] Ma úgy látjuk, hogy az állatmítosz szoros rokonságban áll a kultúrhérosz-történetekkel és a trickster-történetekkel, valamint általában az eredetmítoszokkal és eredetmondákkal. Legjellemzőbb formái a bozót-démon-történetek, az állatok ura történetek és általában az állatok átváltozásairól szóló átváltozás-mítoszok. A későbbi kifejtett irodalomban az állattá változó hősök, az állat-attribútumokkal ellátott szereplők, a segítő állatok motívumai az állatmítoszokból erednek. Területileg a leggazdagabb a poláris népek, az amerikai indiánok és az afrikai őserdőlakó négek állatmítosz-kincse.” (Voigt 2014: 19–20.) Az Árpádok totemöse az égi eredetű sas (turul). Pais Dezső szerint héjaféle vadászmadár (Erdélyi 2012: 261).

c) Keveréklények (torz lények)

A világ minden részén a mesékben és az álmokban folyton felbukkanó keveréklények: félig állatok – félig emberek (kimérák, sellők, vízitündérek, oroszánemberek) ugyancsak ősi félelmekre, a félig-meddig ismert, ezért rejtélyes természetre, de talán valamiféle együttélésre, szimbiózisa is utalhatnak. (Vö. pl. Farkas 1982.) A keveréklények a következő kérdést vetik fel: vajon valamiféle ősi, tudatalatti (mert másként racionálisan meg nem magyarázható) tudás, vagy félelmek megnyilvánulásai, esetleg pusztán fiktív mitológiai alakok, netalántán mégis ősi emlékek, vagy külső behatások eredményeként minden kultúrában megjelenő lények? Mivel az állatok esetleges „keveredésére” vannak példák, ezért ősi és jelenkori tapasztalat egyaránt lehet a keveréklények mögött. Másik részről vannak elemi félelmek az ismeretlen, főleg ismeretlen állatok iránt. Az ember szinte minden korban talált vagy találkozott fura élőlényekkel. Ezért elképzelhető, hogy ez rögzült a kollektív tudatalattiban.

A keveréklények kérdése egy általános nyelvészeti kérdést is fölvet. A keveredés (kontamináció) azt jelenti, hogy két, egymástól független elem találkozik, egyesül, és egy másik princípiumot hoz létre. A kontamináció az egyik magyarázata a nyelvkeletkezésnek. A kontamináció a mai napig éltetője a nyelvnek. Ha belegondolunk, akkor ezek a keveréklények is kontaminációk, tehát az absztrakt képzelet szülőit. De az absztrakció mindig konkrétumokból táplálkozik. Valószínűleg nincs konkrét alap nélküli absztrakció...

A fantasztikus keveréklény mesebeli lény, mely félig az ember, félig valamely állat, vagy két állat jegyeit hordozza. Legismertebb keveréklények: bika-, kutya-, madár-, oroszán-, skorpiófejű ember, ill. a szirének (félig asszony, félig hal v. lúd), kentaurók (félig férfi, félig ló), a baziliszkus, griff, sárkány, a kígyó különféle változatai, (szárnyas) szfinx.

Állat-állat:

griff: óriási méretű, oroszántestű, sasfejű és sasszárnyú madár

ördög: denevérszárnyú keveréklény

sárkány: szárnyas, karmos, gyakran többfejű képzeletbeli lény, a kígyó és a madár alakját egyesíti

Ember-állat:

sellő: nő-hal keveréklény (az európai néphit mitikus figurája)

szfinx: fekvő oroszántesttel és uralkodói fejdísz viselő férfifejjel rendelkező élőlény (egyiptomi mitikus keveréklény)

szirén: asszonyfejű, madártestű keveréklény (a görög kultúrában egyiptomi-előázsiai hatásra jelenik meg, Kr. e. VIII. sz.)

Mindenesetre az állat-állat és az állat-ember keveredések valami nagyon ősi jelenségre, tapasztalatra vagy félelemre alapoznak. Nincs ez távol a ma egyik nagy kérdésétől az állat és az ember genetikai manipulációjától, amelynek tekintélyes sci-fi irodalma van.

d) Állatok utánzása (ember módra viselkedő állat, állatutánzó tánc; állathangutánzás)

Az utánzás (mímelés) gesztusa a legrégebbi időktől vezet vissza bennünket. Az utánzásnak nagy szerepe van a nyelv és a művészetek kialakulásában. Az utánzástípusok között kiemelkedő az állatutánzás (állatutánzó tánc, állatalakoskodás, álarcos játék). Az állatutánzások múltba vesző, ma már inkább játékos formája az állatutánzó tánc. „A természeti népek rituális vagy mágikus célú táncaival szemben a magyar nyelvterületen élő állatutánzó táncok – az elhalványult mágikus elemeket tartalmazó *rókatánc* kivételével – játékos táncok, s formai megjelenésük az egyes állatok viselkedésének, ill. csoportos mozgásának analógiájára épül.” Például: szarkatánc, békatánc, darutánc, kígyótánc, kacsatánc. (Maász 1979: 89.) A magyar folklórban ismert a medve-, ló-, kecske-, gólyaalakoskodás, de előfordul szarvas-, tehén-, ökör-, szamar-, disznó-, birka- és kutyaalakoskodás is. A néprajzok eredetét az európai kultúra kereszténység előtti rétegeiben keresik (Ujváry 1977: 80).

Az állatok utánzásában külön hely illeti meg az állathangutánzást. Az állathangutánzás lehet gyermeki játék (gyermekmondóka) is, de többnyire a háziállatokkal (esetleg más állatokkal) való (ún. interspeciális) kommunikációnak a része. Az állathívogató az állat csalogatására, összegyűjtésére szolgáló mozdulatokkal, füttyjelekkel, egyéb hangjelzéssel kísért ismétlődő szó, szósor, szókapcsolat (sokszor: ikerszó). Rendszerint hangutánzók, ezért állatfajonként eltérhetnek egymástól, és a hangutánzó szavak megfigyelt szabályszerűségei miatt egyesek nagy területen ismertek, másoknak viszont táji sajátosságaik is vannak. Egyes állathívogatók eurázsiai egyezéséből arra következtettek, hogy egykori ősi műveltségi hatásokra, kapcsolatokra utalnak. Az egyezések azonban fakadhatnak a hangutánzás elemi jellegéből is, ahogy például a gyermeknyelvi szavak esetében is kimutathatók távoli területek közötti hasonlóságok. Az állathangutánzó szavak és az állatok kicsinyeinek megnevezése gyakran azonos, ez azt mutatja, hogy a hangutánzásból állatnév, főleg állatok kicsinyeinek a neve válhat. A magyar csikó szó például ilyen hangutánzó eredetű. (Földes 1977: 82.) A környezetünkben élő szinte minden állattal kapcsolatos kommunikációra van példa a gyermekfolklórban. (A példák forrása: Faragó–Fábián 1982: 195–203.)

Pulykának: Apró túró, / Az lesz a jó, / Lub-lub-lub, / Udri-udri-udri.

Kutyának: Vau, vau, / Én ör-zöm a há-zat!

Macskának: Miáú, Mihály úr!

Fecskének: Ficseri-fácsori, / Fekete lukácsi.

Galambnak: Kukuró, kukoro, / Ugorka, ugorka.

Gyöngytyúknak: Csüpp, csüpp, csüpp, / Bogrács, bogrács, bogrács.

Az állatok hangjának összehasonlító nyelvi utánzása is megfigyelhető a gyermekfolklórban (Faragó–Fábián 1982: 196).

A farkas: Au-u-u-ú, / Adós nekem ez a falu!

A kiskutya: Megadom, meg, meg, / Megadom, meg, meg!

A nagy kutya: Nem adom, nem, nem, / Nem adom, nem, nem!

e) Állat-ember szexualitás (bestialitás, szodómia)

Az állatokkal való közösülés nem ismeretlen a különböző kultúrákban. A legtöbb kultúrában elutasított, megvetett, aberrációnak tekintett, sőt bizonyos korszakokban büntetett cselekmény régi kulturális maradvány, és nyomokban ma is

felbukkan. A jelenséget korábban a latin eredetű bestialitás (állatiasság) kifejezéssel illették. A szodómia Szodoma város nevéből a bibliai történet nyomán elterjedt kifejezés. Jelentése: nemi eltévelyedés, állatokkal üzőtt fajtalankodás (tágabb értelemben is használják sokféle szexuális tevékenységre). A szodómia a Biblia szerint a kánaániták (Lev 18,23), az egyiptomiak és a babiloniak körében is szokásos volt. Az Ószövetség szerint elkövetője az állattal együtt halállal bűnhődött érte (Kiv 22,18; Lev 20,15). A keresztény erkölcs szerint halálos, természetellenes bűn. VII. Sándor pápa azonban nem tartja külön megemlítendőnek a gyónásban. (H. L. 1993–2010) A magyar néprajzban kevés adat van a szodómiára. Szentí Tibor (1985: 295–296) és Vajda Mária (1988: 96–97) ír le néhány adatot. Ez utóbbi forrásban szerepel: „Az állatokkal való közösülés főként pásztorok között, elmebetegéknél, fiatal fiúknál, továbbá hosszú ideig frontszolgálatot teljesítő katonáknál fordult elő. A pásztoroknál az elzárt, rideg élet, a nő hiánya okozta a szodomizmust és főként fiatal korban, valamint az egész öregeknél.” (Vajda 1988: 96–97.) Talán a szodómiára utalhatnak olyan megnevezések, mint: kácsanyikató, libanyomorító (nem szótározott nyelvi adatok a kisfiú péniszére). Balázs (1994) szerint ez föltehetőleg a gyermeki szodómiára való utalás lehet. A fölvetést talán erősíti, hogy a nyíkat, nyekerget, sőt nyegget (nyaggat), nyektet hasonló hangzású szavaknak a jelentésköre is hasonló: ríkat, nyafogtat, ráncigál, rángat, piszkál, babrál, rongál. Szilágysági szóbeli adat is erősíti ezt: nyeggető (a kisfiú pénisz), és nyeggeti a lányokat.²

f) Állat-ember barátságok, rokonságok

Az állat-ember kapcsolatok régi képzete az állatsegítő. A képzet mélyén egészen bizonyosan ott rejlik állat és ember egymásra utaltsága, barátsága, sőt talán a folyamatos háziasítási (megszelídítési) kísérletezései is. A „hálás” és esetleg segítő állat motívumát folyamatos tapasztalati példák is erősítik. Azzal, hogy az ember esetenként megment vagy fölnevel egy állatot, az adott állat és az ember között szoros kapcsolat alakul ki. (Kedvelt tematika az állatok különös, barátságos, hálás viselkedéséről készült videók megosztása a közösségi oldalakon.) Állatsegítő mesealak a táltosló, griffmadár, és olyan állatok, amelyek hálából vagy segítés céljából csatlakoznak az emberhez: róka, macska, egér (emberi hangon ad hasznos tanácsokat). (Kovács 1977: 83–84.) Az állatokkal való rokonság elképzelése is megjelenik a folklórbán. Ilyenek például az állatsógorok. Az alapcselekmény a következő: elszegényedett gazdag ember (király) vadászat közben eltéved. Három lányát odaigéri egy-egy véka aranyért egy sasnak, medvének és halnak, akik őt az erdőből kivezetik. Az állatok emberi alakban el is viszik a lányokat... (Kovács 1977: 84–85). Ugyancsak gyakori mesemotívum: állatvőlegény, állatmenyasszony. Vannak párhuzamai Kis-Ázsiában, a görög mitológiában, a nyugat-európai népi hitvilágban. A magyar népmesékben a következő formákban bukkan fel az állattá változó ember: a menyasszony lehet macska, béka, gyík, róka, malac (vagy öregasszony); tündérlányok hattyúalakban; anyja könnyelmű kívánsága folytán a világra jött fiú kígyó, disznó, agár, csikó állatalakban; szegény emberek gyermekükké fogadják az első lelkes állatot, a sündisznót. Berze Nagy János szerint a képzetnek talán nyitjául is szolgálnak az állatszeretők. Ők elkárhozott, nyugodni nem tudó lelkek, akiket a szeretőjük csókkal vagy közösüléssel válthat meg. (Kovács 1977: 90.)

g) Lélekvándorlás

A lélekvándorlás (vagy újrászületés, újjászületés, reinkarnáció) tanában „természetes” gondolat, hogy az állat és az ember „lelke” között átjárás van. Az újra- vagy újjászületés buddhizmusban emberi, állati és egyéb formákban történhet. Az újjászületés függ a korábbi életek karmaitól (a test, beszéd és tudat általi cselekedetek). A jó karmák üdvösebb, míg a rossz karmák kevésbé üdvös újjászületést eredményeznek.

A lélekvándorlás antropológiai nézet, amely szerint az ember (illetve: általában az élőlények) lelke haláluk után bizonyos idő elteltével új (emberi vagy állati) testben ismételtelen megszületik. Egyes keleti vallások szerint az újjászületések sorozata, az ún. szamszára (szanszára) mindaddig folytatódik, amíg az egyre tökéletesebb életek során az egyén meg nem szabadul a karmájától, és el nem éri a nirvána állapotát. Egyes természeti népeknek is vannak reinkarnáció jellegű hiedelmeik: például az eszkimók és ausztráliai bennszülöttek egyes csoportjainál.

A lélekvándorlás ma is elevenen élő voltát írja le Pajor László (2014: 141–142) egy jemeni eset kapcsán. A nemzetközi orvoscsoport tagjai összejöttek, megjelent egy öreg indiai szemész orvos is. Elmaradhatatlan táskarádióját az asztalra tette, abból azonban előmászott egy svábbogár, amelyet a Fülöp-szigeteki nővér a papucsával agyoncsapott. Az indiai doktor rosszul lett, mert igazi lélekvándorlásban hívó, vegetáriánus indiaiként egy gyilkosság szemtanúja volt. „És ha a nagyapám lelke vándorolt a svábbogárba?” Nem lehetett vele vitatkozni, nem lehetett megvigasztalni. Kitámolygott, és többé nem jött a társaságba.

A lélekvándorlásnak nagyon sajátos, erdélyi környezetbe helyezett, folklórból táplálkozó, de fiktív ábrázolását adja Tamási Áron az ún. csonka Jégtörő-trilógiában (Jégtörő Mátyás, Ragyog egy csillag). Már Féja Géza észreveszi ezt a különösséget: „Az antik kultúra és a folklór egyaránt sokat tudnak az »aranykorról«, midőn a létezők, az emberek és az állatok, de olykor a fák is értették egymást nyelvét. [...] Tamási Áron ezt a folklorisztikus hitet egyesítette a lélekvándorlás tanával...” (Féja 1970: 84.) A tételes vallások naiv, népi megjelenítése mellett a Jégtörő Mátyásba a keleti filozófiákban meglévő panteizmust vagy lélekvándorlást is beleláthatjuk. A Jégtörő-regényeket egy ősi, a mítoszokban is szereplő, népmesei alakban felbukkanó élményvilág (állatalakba költözés: avatar, metamorfózis, beszélő állat, segítő szellem) alapozza meg, s köti össze. A regényben a földre kényszerült segítő szellem első avatárja (földi megtestesülése) bolha, majd metamorfózisai, különféle állatokban: pók, méh, szarka, gólya, fülesbagoly, sas, róka, (Bátor nevű) kutya; de lidérc, tűz és csillag is lesz egy-egy időre, s végül megtisztulva beköltözik az újszülött gyermekekbe, Jégtörő Mátyásba, és annak óvó lelke lesz... Az állatalakba költözött szellem mintegy végigjárja a teremtmények láncolatát: előbb rovar, később madár, majd emlős. (Balázs 2018 nyomán.)

III. Állat és ember ősi közössége

Várkonyi Nándor a Weöres Sándorral folytatott „beszélgetésekben” (jegyzeteikben) írja: „Ösemlékezése szerint az ember eredetileg benne élt a világot fenntartó nagy harmóniában, teljes közösségben a természettel. Tárgya volt a rendnek, mint a növény és az állat. De sorsa az lett, hogy ki tudott lépni belőle, a természet alanyává küzdötte fel magát, s rendjét önös céljainak vetette alá. Diszharmoniót teremtett...” (Várkonyi 2004: 401.) Várkonyi Nándor *Az elveszett Paradicsom* című műve egy művelődéstörténeti esszé, melynek középpontjában az eposzokban, mítoszokban lévő közös motívumok (Paradicsom-mítosz, barátság az állatokkal, teremtés, bűnbeesés, vízözön) állnak. A világ minden részén fellelhető hasonló szövegek, motívumok alapján Várkonyi feltételezi, hogy ezekben az emberiségnek valós, közös emlékei vannak leírva. Odáig jut el, hogy a történelmet is kiterjeszti: az emberiségnek ősibb múltja van, mint gondolnánk: valamikori szerves együttélés a természettel (Paradicsom), az állatvilághoz való szoros kötődés (az értelem jelei az állatoknál, az állati múlt jelei az embernél). Várkonyi hatalmas mennyiségű anyagot hoz össze a világ minden tájáról, sok esetben a kevésbé ismert keleti irodalomból, s ezzel kívánja bizonyítani tételét az emberiség egységes ősi múltjáról.

Az ősi ember a „paradicsomi tudás” által együtt élt a szelíd állatokkal (Várkonyi 2009: 243). Itt visszatér dolgozatom kiinduló gondolatához: az antropomorf és zoomorf kérdéséhez. Az emberiség ősi múltjában minden önmagához hasonló volt, homomorf, nem felülről elképzelve és kategorizálva: antropomorf (Várkonyi 2009: 243). Ugyanott azt is írja Várkonyi, hogy nem „természetközelségben” élt, ahogy a tudomány terminusa állítja, hanem benne élt a természetben, kozmikus kapcsolatok közepette. Az ősi, paradicsomi világ létezésére, az arról való tudásunk szegénységére utal Várkonyi nagyon elgondolkodtató észrevétele: „Tény, hogy az általunk ismert, történeti idők kezdete óta az ember egyetlen vad növényt sem tudott megnevelni, egyetlen vadállatot sem háziállattá szelídíteni. [...] A mondák és mítoszok tisztában vannak a házinövények és állatok régi eredetével... [...] A mítoszok nyelvén ez annyit mond, hogy szelídítésük valamely magasabb tudás műve.” (Várkonyi 2009: 254.) Györi-Nagy Sándor (2008: 32) is hangsúlyozza, hogy a népmesékben felbukkanó növények és állatok tulajdonságai „egy *filogenetikus távlatú együttélés története során nyert kultúrközösségi tapasztalatok eredményei*”. Az ősi letűnt, de vágyakban, emlékekben élő egyetemes világ: a Paradicsom, a harmónia világa. Ezért is él bennünk a sóvárgás az elveszett paradicsomi boldogság után. „Egyetemes hiedelem és mesemotívum, hogy a Paradicsomban (az ember) együtt élt az állatokkal, ismerte a természetüket, értette e beszédüket.” (Várkonyi 2009: 345.) A paradicsom, az állatok és az ember harmonikus világának léte, emlékének nyomai másoknál is előbukkannak. Mircea Eliade, a jeles román etnológus, folklorista a sámánok extázisba esése, hangadásaiakkal az állatok hangjának utánzása kapcsán hozza fel a paradicsommítoszokat. „A sámánok állathangutánzása, ami oly nagy hatást gyakorolt a megfigyelőkre, s amit az etnológusok oly gyakran ítélnek holmi kóros megszállottság megnyilvánulásának, valójában az állatok barátságának visszaszerzésére és következtetésképp az őseredeti Paradicsom helyreállítására irányuló vágyat tükrözi.” (Eliade, 2006: 108.) Eliade – egyébként Várkonyi gondolataira pontosan rímelve – a Paradicsom stabilan velünk élő képében a következőket látja: „A mítoszok, amelyek ezt az ideológiát alkotják, a lehető legszebbek és leggazdagabbak közé tartoznak: a Paradicsomról és a bukásról szólnak, az őseredeti emberi halhatatlanságáról és kapcsolatáról Istennel, a halál eredetéről és a szellem felfedezéséről...” (Eliade 2006: 108–109.)

SZAKIRODALOM:

- Balázs Géza 1994. Kácsanyikató, libanyomorító. Magyar Nyelv, 331–332.
- Balázs Géza 2018. Folklorból stilizált világkép. Nyelv és stílus Tamási Áron csonka trilógiájában. Magyar Nyelv, 114/3. 302–319.
- Eliade, Mircea 2006. Mítoszok, álmok és misztériumok. Cartaphilus, Budapest.
- Erdélyi István 2012. Magyar őstörténeti minilexikon. Cédrus–Napkút, Budapest.
- Faragó József és Fábán Imre (közéteszi) 1982. Bihari gyermekmondókák. Kriterion, Bukarest.
- Farkas Henrik, 1982. Legendák állatvilága. Natura, Budapest.
- Féja Géza 1970. Tamási Áron alkotásai és vallomásai tükrében. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Földes László 1977. Állathivogató. 82. In: Ortutay Gyula főszerk. 1977.
- Györi-Nagy Sándor, 2008. Fa ága rügyével. Életjelek és mai örökítési formák a magyar kultúrában. Magyar Ökoszociális Fórum, Európai Kommunikációs Intézet, Kiskunmajsa.
- Hahn István 1980. Istenek és népek. 2. átdolgozott és bővített kiadás. Minerva, Budapest.
- H. L. 1993–2010. Bestialitás. In: Diós István főszerkesztő, Viczián János szerkesztő. Magyar katolikus lexikon. I–XV. Szent István Társulat, Budapest. Forrás: <http://lexikon.katolikus.hu/B/bestialit%C3%A1s.html>
- Kovács Ágnes 1977. Állatmese. 82–83. In: Ortutay Gyula főszerk. 1977.
- Kovács Ágnes 1977. Állatsegítő. 83–84. In: Ortutay Gyula főszerk. 1977.

- Kovács Ágnes 1977. Állatsógorok. 84–85. In: Ortutay Gyula főszerk. 1977.
- Kovács Ágnes 1977. Állatvőlegény, állatmenyasszony. 90. In: Ortutay Gyula főszerk. 1977.
- Kovács Ágnes 1979. Kakas tanácsa. 707–708. In: Ortutay Gyula főszerk. 1977.
- Maác László 1977. Állatutánzó táncok. 89. In: Ortutay Gyula főszerk. 1977.
- Ortutay Gyula (főszerkesztő) 1977. Magyar néprajzi lexikon. Első kötet. Akadémiai, Budapest.
- Ortutay Gyula (főszerkesztő) 1979. Magyar néprajzi lexikon. Második kötet. Akadémiai, Budapest.
- Pajor László 2014. A műezzin hangja. Szerzői kiadás, Szeged.
- Pál József – Újvári Edit 2001. Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Balassi Kiadó, Budapest. Forrás: http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm
- Szenti Tibor 1985. Parasztvallomások. Gazdák emlékezése Vásárhelyről. Gondolat, Budapest.
- Szilágyi N. Sándor 1996. Hogyan teremtünk világot? Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- Újváry Zoltán 1977. Állatalakoskodás. 80. In: Ortutay Gyula főszerk. 1977.
- Vajda Mária 1988. Hol a világ közepe? Parasztvallomások a szerelemről. Erdei Ferenc Művelődési Központ, Kecskemét.
- Vargha Katalin (összeállította) 2010. Magyar találós kérdések 19. századi antológiája. Tinta, Budapest.
- Várkonyi Nándor, 2004. Pergő évek. Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- Várkonyi Nándor 2009. Az elveszett paradicsom. Második, javított kiadás. Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- Voigt Vilmos 2014. A folklorzika alapfogalmai. Argumentum, Equinter, Budapest.

Megjegyzés: Az írás egy fejezet a szerző *A nyelv és a művészet antropológiája* című, tervezett kötetéből. A témában eddig megjelent művészetantropológiai, antropológiai nyelvészeti írásai: *A nyelv mint művészet* (Magyar Művészet, 2017/2.); *A nyelvalkítás antropológiai gyökerei* (Magyar Művészet 2018/1.). Folytatás: *Zoomorfizmus: az ember állatalakúsága; A beszélő állat: etnolingvisztikai univerzálé; Biomorfizmus (az élővilág humanizálása); A nyelv kialakulása; Nyelvi ikonicitás; Szimmetria; Dallam, ének, zene és nyelv; Hálózatok a természetben, társadalomban és a művészetben.* (B. G.)

JEGYZETEK

- 1 Az interneten található számos viccgyűjtemény 2 T. Á. (21 é.) közlése, Szilágyság. közül az idézett vicc forrása: <https://viccek24.hu/viccek/fenykep>

Konzervatív szemmel az egyetemekről: Russell Kirk az amerikai felsőoktatásról

A barbárság és a civilizáció közötti határvonal konzervatív nézőpontból ott húzható meg, hogy létünk biztonságos fenntartásán túl igényeljük-e a nem utilitárius, vagyis nem hasznossági alapú értékeket is. Ez utóbbiak képviselésében és fejlesztésében Nyugaton hagyományosan kulcsszerepet játszottak az egyetemek. Az egyetem eszméje ugyanis már a kora középkortól kezdve megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított azon stúdi-umoknak, melyek kifejezetten a szellemi értékek átadására törekedtek, s melyeket a bölcsészeti jellegű tudományok körébe esőnek nevezhetünk. Miután a felsőoktatás kívánatos jövőjéről hazánkban is élénk vita alakult ki, e sorok szerzője úgy gondolja, nem haszontalan áttekinteni, hogy az USA egyik legjelentősebb XX. századi konzervatív gondolkodója, Russell Kirk, akinek a gazdag életműve iránt az utóbbi időben nálunk is örvendően megnőtt az érdeklődés, milyen prioritásokat fogalmazott meg az egyetemi oktatással kapcsolatban.¹ Az alábbiakban ezek áttekintésére teszünk kísérletet.

(A „reakciós radikalizmus” szükségessége) Kirk nem tartozott azon konzervatív teoretikusok közé, akiket a radikalizmussal bármilyen tekintetben is összefüggésbe lehetne hozni, de az oktatás ügyében mégis úgy jellemezte saját magát, mint „reakciós radikális”. Ennek a háttérben az a meggyőződése állt, hogy az Egyesült Államokban „nagyon nagy baj” van az oktatással, s ezért radikális, azaz a gyökerekig hatoló változásokat sürgetett. Igazi konzervatív gondolkodóként meg volt győződve arról, hogy korának minden társadalmi zavara kulturális okokra vezethető vissza, ez utóbbiak pedig jelentékeny részben épp az oktatási rendszer diszfunkcionális működéséből fakadnak. Sokszor idézett szavaival azt tekintette fő céljának, hogy „rend legyen a léleekben, s rend legyen a közösségben” („order in the soul, order in the commonwealth”) – s nem táplált kétséget afelől, hogy e célok egyike sem érhető el megfelelő oktatás nélkül.

Az oktatással több művében is foglalkozott; a legrészletesebb elemzést az 1978-ban publikált „Hanyatlás és megújulás a felsőoktatásban” (*Decadence and Renewal in the Higher Learning*) című munkájában adta.² (A felsőoktatás középpontba állítása nem véletlen, hiszen a legtöbb tapasztalatot az egyetemi világban szerezte.) De az „akadémiai szabadságról” már 1955-ben könyvet publikált (*Academic Freedom*), s említsük meg azt is, hogy az amerikai konzervatív értelmiség legjelentősebb orgánumban, a William Buckley által 1955-ben alapított *National Review*-ban 25 éven át (1955–1980) állandó rovata volt az oktatásról „*From the Academy*” címmel.³

Az oktatás társadalmi funkcióját illetően Allan Bloom „Az amerikai szellem bezáródása” (*The Closing of the American Mind*, 1987) című, nagy sikerű könyvében hangsúlyozta: minden oktatási rendszer bizonyos morális célokat követ, s „bizonyos embertípusokat” akar előállítani.⁴ Ezzel a megállapítással Kirk maga is mélyen egyetértett – s nem töltötte el örömmel, amit az amerikai oktatás „output”-jának látott. Úgy vélte, hogy az USA polgárai többet költenek a felsőoktatásra, mint a világ összes többi országa együttesen, de az amerikaiak többsége mégis „intellektuálisan elszegényedett”.⁵ Ugyan ki dicsérhet egy olyan oktatási rendszert, amely mindenkit megtanít a dolgok árára, de senkit sem tanít meg az értékükre? – fogalmazta meg a súlyos kérdést. Az átlag amerikai

szerinte az oktatásra az anyagi érvényesülés eszközeként tekint. A probléma hátterét így foglalta össze 1978-as monográfiájában: „Sok embert sikerült főiskolára és egyetemre küldőnk, de nem tudtuk megnevelni őket.”⁶

Hogy ez alatt pontosan mit értett? A válaszunkat kicsit szélesebb keretbe ágyazva kezdjük azzal, hogy Kirk már pályakezdőként, a II. világháborút követő években roppant negatív tapasztalatokat szerzett az amerikai felsőoktatásról. A középiskola után a szülőhelyéhez közeli *Michigan State College*-ba (később *Michigan State University*) iratkozott be, s itt helyezkedett el végzése és a katonai szolgálat után tanárként is. S itt szembesült először azzal, hogy a szövetségi kormányzat által kínált kedvezmények a leszerelt katonák tömegét irányították az amerikai egyetemekre. E fiatal emberek nagyobb része teljesen alkalmatlan volt a felsőfokú tanulmányokra, s az ebből fakadó problémát az egyetemek többsége úgy oldotta meg, hogy egyre alacsonyabb színvonalra szállította le a követelményeket.⁷ Ez történt a *Michigan State College*-ban is. Megütközését nem leplezve Kirk ezt szóvá is tette a munkaadójának, olyannyira, hogy az intézmény vezetőjével keményen összeveszett, és fel is mondott a konzervatív gondolkodásról írott könyvének (*The Conservative Mind*) 1953-as megjelenése után; ami számára nemcsak rendkívüli szakmai sikert, hanem anyagi biztonságot is hozott.⁸ Ettől fogva folyamatosan ostromozta az amerikai felsőoktatást, s pesszimizmusa évről évre csak nőtt. Sokatmondó, hogy a „Hanyatlás és megújulás a felsőoktatásban” című művének legelső mondatában ezt olvashatjuk: „Az amerikai felsőoktatás negyed százada folyamatosan hanyatlik”.⁹ S e véleménye később sem változott; 1993-ban publikált kötetében (*The Politics of Prudence*) ugyanígy foglalt állást. Pár évvel a halála előtt a *Detroit News* készített vele egy interjút s ebben úgy fogalmazott, hogy sajnos igen sok amerikai egyetem hasonlóná vált ifjúkorának michigani főiskolájához...¹⁰

(*Mi a baj az amerikai egyetemekkel?*) Az 1960-as évek végén Robert Paul Wolff, a tekintélyes politikai filozófus (University of Massachusetts Amherst) az amerikai egyetemek négy kialakult modelljét különböztette meg: a „tudományosság szentélyét”, a „kiképzőtábor”, „a szociális ellátó-állomást” és azt a típust, amelyet úgy jellemezett, hogy „futószalag az *establishment*-ember előállítására számára”.¹¹ Ő, az elsőként említett változat részlegesen kivételével, mindegyiket elvetette és éles kritikát fogalmazott meg róluk. Kirk ugyan nem osztotta Wolff liberális világnézetét, ebben azonban nagyrészt egyetértett vele. Az alábbiakban nézzük meg közelebbről is, hogy miért beszél az amerikai felsőoktatás hanyatlásáról, s milyen tényezőkkel magyarázza e folyamatot!

Mindenekelőtt azt érdemes kiemelni, hogy Kirk elvileg nem tudta elfogadni az oktatás utilitarista célok szolgálatába állítását, s ezzel összefüggésben azt sem, hogy az akadémiai szabadság eszméjét a társadalmi reformok céljaira használják fel.¹² E tendenciák a XX. század közepére az egész nyugati világban eluralkodtak – s talán sehol sem inkább, mint épp az USA-ban. Kirk felfogására a legmélyebb hatással a XIX. század híres anglikán, majd katolikus gondolkodója, John Henry Newman kardinális és Irving Babbitt, a XX. század első felének kiemelkedő amerikai konzervatív filozófusa volt. Velük egyetértésben vallotta: minden oktatás legfontosabb céljának a bölcsesség (*wisdom*) és az erény (*virtue*) fejlesztésének kell lennie.¹³ Erről már Platon is így gondolkodott, emlékeztet. E gondolatmeneten haladva jutott arra a sarkalatos következtetésre, hogy a társadalmi hasznosság sohasem lehet a felsőoktatás vezérlő célkitűzése. Nem szolgálhatja az oktatás az állam céljait sem, legalábbis közvetlenül nem. Newmant idézve hangsúlyozza: az egyetemnek az igazság keresésére kell törekednie.¹⁴ Az egyetemet nem szabad tehát valamiféle „szolgáló intézménynek” tekinteni, ezzel ugyanis komoly mértékben veszélyeztetnénk a működőképességét.

Régen az amerikai egyetemek is tisztában voltak igazi rendeltetésükkel, de a korszellem hatására, az anyagiasság oltarán jórészt önként lemondtak céljaikról. A jeles angol filozófus, Cyril E. M. Joad a dekadenciáról elmélkedve (*Decadence: A Philosophical Inquiry*, 1948) azt írta, hogy dekadencia akkor alakul ki, ha az emberek lemondanak céljaikról: etikai célok nélkül az oktatás is dekadenssé válik. És Kirk szerint pontosan ez történt az amerikai felsőoktatással a XX. közepére.¹⁵ A felsőoktatási intézmények, állapítja meg, sajnálatos módon „elvi alapon ellenzik az elveket”¹⁶ „Mivel már magunk sem tudjuk, miben hiszünk, vagy hogy mit is kellene tennünk, nem csoda, hogy az oktatást sem tudjuk megfelelően kezelni. Ha magunknak sem tudunk irányt szabni, nyilvánvalóan másoknak sem tudunk” – írta e gondolat kapcsán találóan M. Stanton Evans a *National Review* hasábjain Kirk 1978-as könyvéről készített recenziójában.¹⁷

„Az egyetem eszméje” (*The Idea of a University*, 1852) című, méltán híres könyvében a fentebb említett Newman kardinális az egyetem igazi rendeltetését abban jelölte meg, hogy a hallgatóiban „filozofikus gondolkodásmódot” („*a philosophical habit of mind*”) alakítson ki. Ennek érdekében az egyetemnek univerzális tudást kell átadnia – következőképp az egyetem oktatási eszménye nem lehet az, hogy egy-egy speciális tárgykörrel ismeresse meg a diákjait, hanem mindenekelőtt az, hogy megtanítsa őket helyesen gondolkodni, az intellektusukat formálja.¹⁸ Kirk a saját koncepcióját Newman alapvetésére építette, rámutatva, hogy a filozofikus gondolkodás képessége nélkül nem tudunk elvont síkon gondolkodni, márpedig a felsőoktatás – lényege szerint – épp az absztrakciókkal való foglalkozást igényli. A humán tudományokban éppúgy, mint természettudományokban.¹⁹ Az emberek túlnyomó többsége azonban mélyen idegenkedik az absztrakcióktól, ezért a modern kor „demokratikus miliójében” a felsőoktatásra egyre erősebb „lefelé nivelláló” nyomás nehezedik, s egyre nagyobb szerephez jut benne a „gyakorlatiasság”.

(*A humán tudományok szerepe*) Az utilitarista célok bálványozásának azonban igen veszélyes társadalompolitikai következményei vannak – s erről ritkábban esik szó. Jól ismert szociológiai tény, hogy végső soron az oktatási rendszer normái határozzák meg, hogy kiből áll majd a leendő politikai elit. Kirk világosan látta, hogy amennyiben a hasznossági elvek dominálnak az oktatásban, az eredmény csak a technokrácia uralma lehet – s ezt a perspektívát ő, egyébként joggal, borzalmasnak tekintette. A technokrácia helyére az ún. természetes – vagyis nem a születésen alapuló – arisztokráciát kívánta állítani, melynek a szelekcióját a felsőoktatás fontos funkciójának tekintette. E rétegtől mindenekelőtt a „morális képzelet” elsajátítását várta. E fogalom Kirk életművének egyik kulcseleme, amely azt a képességet jelenti, amellyel az ember, a saját korlátain túllépve, fel tudja ismerni az erkölcsi igazságokat. Nem lehet tehát valaki széles látókörű, vezetésre is képes ember „morális képzelet” nélkül. Abban pedig bizonyos volt Kirk, hogy a klasszikus humanista műveltségénél semmi sem tesz többet a „morális képzelet” kialakításáért. (Sokatmondó, hogy amikor Richard Nixon amerikai elnök megkérdezte Kirk-öt, hogy ha csak egyetlen könyv elolvasására van ideje, melyiket ajánlja neki, ő T. S. Eliotnak „A kultúra meghatározása” [*Notes Towards the Definition of Culture*] című művét javasolta.)²⁰

E kontextusba ágyazódik a bölcsészeti tudományok védelme Kirknél, aki evidenciának tekintette, hogy ezek tanulmányozásáról még a legnehezebb időkben sem lehet lemondani. E meggyőződését bizonyította az a cikk is, amelyet még pályakezdőként írt és a II. világháború utolsó évében jelentetett meg a *South Atlantic Quarterly* hasábjain (*A Conscript on Education*, 1945). Ebben amellett érvelt, hogy a háborús szükségletek sem indokolhat-

ják, hogy a természettudományos-technikai tárgyak oktatása teljesen kiszorítsa a humán tudományokét, hiszen a tudatunkat, a politikai közösségünk iránti elkötelezettségünket csak az utóbbiak biztosíthatják. Az egyetemi szférában végbement változások legnagyobb kárvallottjává mégis a bölcsészeti tudományok váltak, melyek, oktatásuk minden hibájával együtt, megőriztek valamit az igazságosságra és a filozofikus gondolkodásmód kialakítására irányuló régi törekvésből.²¹ Kirk a modern világban is kulcsszerepet szánt a művészeteknek és a humán tudományoknak, mindenekelőtt a szépirodalomnak, a filozófiának és a történettudománynak – igaza van tehát Wesley McDonaldnek, hogy Kirk egész oktatási koncepciója a humán tudományokra alapozódik.²²

Horkay Hörcher Ferenc a bölcsészettudomány hasznáról készített fontos és szép tanulmányában így fogalmaz: „a humán tudományok olyan emberi képességek... kialakulásához járulnak hozzá, amelyek nagyobb esélyt adnak az egyénnek, de a közösségnek is... a kihívások megoldására”.²³ Közöttük az adaptációs képességet, a kreativitást, a fantáziát, a döntési képességet, a fogalomalkotás képességét és a szolidaritás kialakítását említi.²⁴ Kevésbé rendszeresen, de hasonló szellemiségben érvel Kirk is a bölcsészeti tudományok mellett, különösképpen hangsúlyozva a képzelőerő fejlesztését. Mélyen egyetértett ugyanis Napóleonnal abban, hogy a világot nem a pénz, nem is a nyers katonai erő irányítja, hanem a képzelet, s ennek végső soron a humanista műveltség („*the humane letters*”) a letéteményese.²⁵ A költő többet mutat meg a világból, mint amennyinek a felfogására saját erőnkől képesek vagyunk. Kirk, aki maga is írt néhány „gótikus regényt”, különösen a fantáziát megmozgató, morális dilemmákat is tárgyaló kalandos történetek olvasását ajánlotta – a javasolt szerzők között találjuk például Shakespeare és a különösen tisztelt T. S. Eliot mellett Walter Scott-ot, Robert Louis Stevensont, Herman Melville-t és Ray Bradburyt. Kirk a „konzervatívok panteonjába” jóval több költőt és író-t helyezett el, mint a konzervatív filozófusok nagy többsége.

Az irodalmi jellegű stúdiumok körébe a klasszikus és az élő nyelvek tanulását is beértette. Fentebb már említettük, hogy – Newman mellett – Irving Babbittnek is erős hatása volt rá; a XX. század első felének jeles harvardi professzora roppant energikusan sikra szállt a görög és a latin oktatásáért. E nyelvek olyan gondolati fegyveremre szoktatnak, fejtegette ki Babbitt, amely nélkül a modern kultúra sem lehet meg. Az antik nyelvek által közvetített értékek pedig nem csupán a műveltségünket szélesítik, hanem erényes embereket is nevelnek. „egy köztársaság leendő polgárait”.²⁶ Az antik kultúra tanulmányozásának hasznáról, a képzelet szerepéről és az irodalmi tanulmányok etikai jelentőségéről részletesen és meggyőzően ír Kirk abban a hosszú „Bevezetésben”, amelyet Babbitt fentebb idézett (*Literature and the American College*, 1908) művének 1986-os kiadásához készítette.²⁷

E sorok szerzője történészként különösen egyetért Kirk véleményével abban, hogy a történelem tanulmányozása nem csupán fontos, hanem nélkülözhetetlen. A konzervatív gondolkodó szerint az amerikai oktatás minden szintjéről fájó mértékben hiányoznak az ilyen jellegű tárgyak. Ennek hátterében, amint arra az Amerikai Történészek Szövetségének 1975-ös jelentése is rámutatott, az a vélekedés áll, hogy „a történelem nem egy gyakorlatias tárgy”. Kirk ezt másként látja, s ezzel szembeállítja a szellemes gondolkodó, Albert Jay Nock remek esszéjének, „A haszontalan tudás értéke”-nek (*The Value of Useless Knowledge*) azon megállapítását, miszerint bár a történelmi ismereteknek valóban nincs azonnal megtérülő hasznuk, a történelem mégis a leghasznosabb az elméleti diszciplínák közül. S régóta felismert igazság: az a nemzet, amely nem érdeklődik a történelme iránt, el is fogja azt veszíteni – emlékeztet Kirk.²⁸

(A „relevancia” kérdése) A bölcsészeti tudományok hasznosságát tagadó, a történelem helyére a „prezentizmust”, vagyis a jelen-központúságot állító utilitarista szemlélet kapcsán Kirk számos alkalommal élesen bírálta John Dewey-t, az Amerikában igen nagy népszerűségnek örvendő liberális filozófust, a nevelélmélet szaktekinvélyét. Az utóbbi kizárólag a praktikus („pragmatikus”) ismereteknek tulajdonított értéket.²⁹ E „pragmatista” attitűd uralkodóvá válásával magyarázza Kirk, hogy a főiskolák és egyetemek által kínált tanterveket és tantárgyakat nagyfokú „intellektuális zűrzavar” jellemzi. Ennek pedig az egyenes következménye az olyan „álkurzusok” és „áltantervek” („*sham courses, sham curricula*”) meghirdetése, melyek alkalmazkodnak a szerény képességű „ál-egyetemisták” igényeihez. Az önálló gondolkodás nehéz, ezért ennek a követelményét száműzték az oktatásból, hogy az „unatkozó” és alkalmatlan diákokat ne riasszák el az egyetemektől – állapította meg Kirk. A képzési szintek inflációja („*grade inflation*”) sajnos számos jó intézményt is elért – fűzte hozzá.³⁰ Ez az „akadémiai barbarizmus” az „igazi diákot” és az „igazi tanárt” egyaránt tönkretesz. Az 1960-as évek radikális diákmozgalmai, a „forradalmi” egyetemfoglalások és egyéb akciók pedig még tovább rongálták az amerikai felsőoktatás színvonalát.³¹

Az új „ellen-kultúra” egyik kulcsszava lett a „relevancia”. Ezt a bölcsészeti tudományok haszontalanságának a kifejezésére használták, azzal érvelve, hogy csak az olyan tárgyak tanításának van helye a felsőoktatásban, amelyek „relevánsak”, vagyis közvetlen, azonnali „megtérülésük” van. Különösen a forradalmi változások elősegítésében... Valójában persze, jegyzi meg Kirk, az effajta szellemben összeállított tanrendek semmilyen lényeges vonatkozásban nem voltak „relevánsak”. A felsőoktatásnak nem arra kellene törekednie, hogy „a fiatalokat a dolgok természete ellen lázítsa, hanem sokkal inkább arra, hogy megismertesse azt velük”. A klasszikus humanista művelődésnek valójában gondolkodásunk szolgátságba süllyedése az alternatívája.³² Joggal hívja fel a figyelmet ugyanakkor arra, hogy a humán tudományok szempontjából problematikus a demokráciáknak az a törekvése, hogy a választók többségének a kedvébe járjanak, hiszen a többség prioritásai ritkán kedveznek az absztrakt intellektuális stúdiumoknak.³³

Nem releváns a felsőoktatás szempontjából az a divatos követelés sem, mutat rá Kirk, amely „a társadalomhoz való alkalmazkodást” (*adjustment to society*) sürgeti. „Többé nem minden amerikai tekinti egészséges dolognak – írja –, hogy fiataljainkat a modern társadalomhoz való alkalmazkodásra kényszerítsük, mindennemű reflexió nélkül.” Azon egyetem vagy főiskola, amely egy meghatározott pályára készíti fel a fiatalokat („*vocationalism*”), akaratlanul is kiszolgáltatottá teszi őket.³⁴

(A mennyiségi szemlélet kritikája) Kirk másik alapvető kritikája az amerikai felsőoktatással kapcsolatban – s ez sem csak az Egyesült Államokra érvényes – a főiskolai-egyetemi képzés „mennyiségi” dimenziójával függ össze. A főiskolák és az egyetemek „megadták magukat” – írja – a „magányos tömegnek”, David Riesman híres szociológiai munkájának a címével élve.³⁵ Tömören fogalmazva: Kirk nem tartja helyesnek azt az elvet, miszerint a felsőoktatásnak a lehető legnagyobb tömeg képzésére kell törekednie. E ponton jegyezzük meg, hogy a felsőoktatás „tömegesítésének” elutasításával egyáltalán nem áll egyedül, mert ez régi hagyomány a konzervatív gondolkodásban: a XX. század első felében az amerikai Irving Babbitt és Paul Elmer More éppúgy elutasította ezt, mint a magyar Kornis Gyula.³⁶ Kirk felteszi a kérdést: vajon a felsőoktatás Amerikában „demokratikus sikernek avagy egalitárius katasztrófának minősíthető”? A válasza az, hogy teljes mértékben egyiknek sem, de közelebb sodródott az utóbbihoz.³⁷ S ennek kapcsán kifejti, T. S. Eliotra hivatkozva, hogy jobb keveseket jól kiképezni, mint tömegeket

silány szinten. Minél inkább a tömeg igényeinek akar megfelelni a felsőoktatás, annál kevésbé tudja az eredeti céljait elérni. Az egalitarianizmus pedig nagyon megbosszulja magát: az oktatási színvonal csökkenését idézi elő, s megfosztja a társadalmat a megfelelő vezetőik utánpótlásától. E rendszerben ugyan sokat hangzatott alapelv bármiféle diszkrimináció elutasítása, a gyakorlatban azonban így épp a szorgalmas diákkal és az elkötelezett tanárral szemben történik diszkrimináció.

A felsőoktatás „eltömegesítését” Kirk – Henry Adams kifejezésével – a „demokratikus dogma degradációjával” – magyarázza. A demokrácia elvének kiforgatásával ugyanis sokan arra a következtetésre jutnak el, hogy tulajdonképpen mindenkinek alanyi joga van a főiskolai vagy egyetemi képzésben való részvételre.³⁸ Sőt, még azt is kérdésessé teszik, van-e a tanárnak joga buktatni s ezzel egyeseket kizárni a felsőoktatásból. Ki vagy te, öreg reakciós, fogalmazódik meg a kérdés e logika mentén, hogy eldöntsed, egyszer nem lesz-e X-ből vagy Y-ból egy Einstein?³⁹ Kirk elrémítő példaként hivatkozik a *State University of New York*-ra, melynek elnöke 1966-ban kijelentette: a távlati célja az, hogy az államban végző minden középiskolás beiratkozzon az egyetem valamelyik karára.⁴⁰ Nagy-Britanniában pedig egy munkáspárti politikus – emlékeztet – már odáig ment, hogy Oxfordot és Cambridge-et „rákos” centrumoknak nevezte, de a Harvardról is hallani olyan hangokat, miszerint nem lenne szabad „diszkriminálni” a butaság és a lustaság ellen. Ugyan miért nem juthat mindenki diplomához, a teljesítményétől függetlenül?⁴¹

Kirk a hatvanas évek elhíresült diáklázadásait és a hozzájuk kapcsolódó „ellenkultúrát” is összefüggésbe hozza az egyetemi képzés „eltömegesedésével”. A „68-as szellem” jegyében kibontakozott mozgalmaknak – amelyek kapcsán megjegyzi, hogy még nem is az amerikaiak voltak a leginkább radikálisok, hiszen a franciák vagy a németek túltettek rajtuk – kulcsjelentőségű tényezője volt az, hogy a felsőoktatásba felkészületlen és alkalmatlan diákok hatalmas tömege áramlott be. A jó részük „kulturálisan gyökértelen volt, unta, sőt meg sem értette az egyetem által megkívánt absztrakciókat”, s csak azért iratkozott be, a szükséges felkészültség nélkül, hogy „a felnőtt élet küzdelmeit elhalassza”.⁴² A főiskolák és egyetemek így aztán „olyan fiatalokkal vannak tele, akik szívük szerint inkább másutt lennének”. E diáktömeg nem volt képes a kultúra elsajátítására és ezért igen könnyen az ideológusok prédájává vált. Az ilyen diákokat „emancipálni” kellene, állította Kirk, vagyis ki kellene szabadítani a főiskolák és az egyetemek fogságából, s így nekik éppúgy segítenék, mint a tömegoktatással megbirkózni képtelen intézményeknek.⁴³

Ehhez persze meg kellene változtatni a modern társadalom gondolkodását: szakítani kell azzal, hogy lassan minden munkakör betöltéséhez valamilyen diplomát várnak el. A felsőoktatásról írva Kirk javaslatokat is megfogalmaz arra nézve, hogy szerinte milyenek kellene lennie egy „ideális főiskolának” („*model college*”). Kiemeli, hogy nem kell túl sok tárgyat tanítani, azokat viszont alaposan; szerencsés lenne, ha egy diák egy félévben három tárgynál többet nem is venne fel. A filozófiát, az irodalmat, a történelmet, és a retorikát, a matematikával együtt a legfontosabb, kihagyhatatlan, gondolkodás-fejlesztő tárgyak között említi. Szakítani kell azzal az örült felfoggással, amely a „teoretikus tudományokat és a képzeletet igénylő humán stúdiumokat a tanterv poros szegletébe szorítja” – hangsúlyozta.⁴⁴ Ezen a szinten a túlzott specializációt kerülni kell; vagyis nem lehet cél, hogy csak egy-egy meghatározott szakmára képezzék ki a diákokat.⁴⁵ Egészében véve azt mondhatjuk, hogy Kirk a „kevesebb több” elvét követi, amelyet e sorok szerzője is régóta vall oktatási tapasztalatainak fényében.

Nemcsak a tömegképzést helytelenítette Kirk, hanem azt a szervezeti megoldást is, amelynek alapján az USA-ban hatalmas, sok ezres diáktömegeket képző egyetemi campus-ok működnek. (A michigani egyetemet is „behemót egyetemnek” nevezte.)

A fentebb említett *State University of New York* (SUNY) 1966-ban 58 campuson 84 ezer diákot oktatott mintegy 6 ezer tanárral.⁴⁶ Ezek a számok joggal döbbenették meg a konzervatív filozófust, s már csak az a kérdés, mit szólt volna vajon ahhoz, hogy 2015–2016-ban a SUNY 64 campuson több mint 600 ezer diákot oktatott kreditpontokat érő kurzusokon.⁴⁷ Érvelése szerint a tömeg jelenléte eleve nehezíti a világos gondolkodást, s ilyen körülmények között az egyetemi oktatók sem alkothatnak közösséget.

(*A dogmák fontossága*) Végül, de nem utolsósorban Kirk elmarasztalta a felsőoktatás háttérét biztosító alap- és középfokú iskolák működését is.⁴⁸ Ezek éppúgy elfeledtek az igazi célokról, a bölcsességről és az erényekről, mint a főiskolák és egyetemek, és feladataikat roppant „fantáziátlanul” látják el. Megítélése szerint ezekben az intézményekben nem az önálló gondolkodás képességének a kibontakoztatása, hanem a társadalmi alkalmazkodás, a konform viselkedés elsajátítása a cél. A képzelet kialakítását segítő irodalmi jellegű tanulmányok erősen visszaszorultak, és a társadalmi ismeretekre vonatkozó tárgyakat is roppant mostohán kezelik. Az ún. „állampolgári nevelés” (*civic education*) előtérben áll ugyan, de a felmérések szerint ez semmilyen komolyabb tudást nem ad.⁴⁹ Jegyezzük meg, Kirk nem teszi egyértelművé, hogy pontosan milyen ismeretekkel töltené meg a „*social studies*” körébe eső tárgyakat, kiemeli ugyanakkor, hogy a demokrácia közhelyes méltatása nem helyettesíti az elmélyült politikai elemzéseket.

Fontos és elgondolkodtató állítása, hogy míg a főiskoláknak és az egyetemeknek nem lehet a feladatuk, hogy *közvetlenül* morális értékeket tanítsanak, az alapfokú és középfokú oktatásban nélkülözhetetlen bizonyos *dogmák* tanítása.⁵⁰ Kirknek meggyőződése, hogy minden társadalomnak szüksége van fennmaradásának és működésének a biztosítására dogmákra, amelyek alatt ő a közösen vallott alapelveket érti. („*Dogmas are first principles.*”) A meg nem kérdőjelezett elvek nélküli „nyílt társadalmak” új, zavaros ideológiáknak adnak teret, és hosszabb távon szétesésre vannak ítélve.⁵¹ A hosszú liberális korszak azonban valósággal szitokszóvá tette a dogma fogalmát; ennél talán semmi sem rémitja meg jobban a tanárokat – jegyzi meg.⁵² Nem vagyunk „propagandisták” – mondja a pedagógusok többsége, a feladatukat pusztán abban látva, hogy „tényeket mutassanak be”. A folyamatosan változó, átalakuló modern társadalomban azonban aligha áll fenn az a veszély, fejti ki Kirk, hogy a felnövekvő nemzedékek túlzott mértékben a rabjai lesznek bizonyos régi dogmáknak; az ellenkezője viszont annál inkább fenyeget, vagyis az, hogy semmilyen szilárd fogódzójuk nem marad. Alapelvekben még egy pluralista társadalom tagjainak is meg kell tudniuk egyezniük. S ha az alap- és középfokú oktatásban a fiatalok nem sajátítottak el bizonyos alapvető dogmákat, akkor a felsőoktatásban sem tudnak helytállni. Az iskolai oktatásban minden siker a szükséges dogmák elfogadásától függ – vonja le a liberális felfogástól alapjaiban eltérő következtetését Kirk.⁵³

(*Kirk időszerűsége*) „Korunk nagy kérdése a tömegek nevelése” – írta már 1841-ben John Henry Newman, hozzátéve, hogy erre a kihívásra önmagukban a tudományok nem tudnak választ adni. E véleményt egyetértőleg idézi Kirk és a kérdés természetesen ma is aktuális.⁵⁴ Nyilvánvaló, hogy a civilizációnk értékeinek megvédéséért folytatott küzdelemben az egyik legfontosabb csatátér az iskola, alap-, közép-, s felsőfokon egyaránt. Találóa állapította meg Thomas Fleming, a *Chronicles of Culture* című konzervatív folyóirat szerkesztője: „ha egy társadalom vitatkozni kezd az oktatásról, akkor a résztvevők talán nem is igazán a könyvekről és a tudományokról beszélnek, hanem az emberi élet alternatív felfogásairól”.⁵⁵ A konzervatívokra hárul az a feladat, hangsúlyozza Kirk,

hogy a hanyatlásnak indult amerikai felsőoktatást ismét a régi színvonalára emeljék. Szükség van tehát az elveink tisztázására, s ehhez Kirk munkássága kiemelkedő mértékben járult hozzá.

Egy egészen friss írásban, amely a Kirk által 1957-ben alapított *Modern Age* hasábjain jelent meg 2018-ban, a nyári számban, Jack Hunter felteszi a kérdést: miért van szüksége a jobboldalnak ma is Kirkre? A válaszában a kirki „kulturális konzervativizmus” fontosságát állítja középpontba. Hozzátehetjük bátran, hogy a felsőoktatás Kirkéhez hasonló konzervatív szemléletű felfogására ma is nagy szükség van, és nem csak az Egyesült Államokban.⁵⁶

JEGYZETEK

- 1 Kirk életművének az egészét e tanulmányban természetesen nem tudjuk, s nem is kívánjuk felvázolni. Ehhez ld. Egedy Gergely: A „morális képzelet konzervativizmusa”: Kirk, in: Egedy Gergely: Konzervatív gondolkodás és politika az Egyesült Államokban, Századvég, 2014, 473–504.; Ld. még: Pogrányi Lovas Miklós: Russell Kirk kultúrfilozófiájának az alapvonásai, Magyar Szemle, 2018, 7–8. szám, 59–72. A növekvő érdeklődést tükrözi, hogy 2014 szeptemberében, Pogrányi Lovas Miklós szervezésében a Nemzeti Köszolgálati Egyetemen konferencia volt Kirk halálának 20. évfordulója alkalmából, 2018 októberében pedig a Pázmányon került sor egy „workshop”-ra Kirk születésének 100. évforduló-jára, ugyancsak Pogrányi Lovas Miklós szervezésében. E tanulmány e sorok szerzőjének ott tartott referátumából nőtt ki.
- 2 Kirk, Russell: *Decadence and Renewal in the Higher Learning. An Episodic History of American University and College since 1953*, Gateway Editions, South Bend, Indiana, 1978.
- 3 Kirk, Russell: *Academic Freedom: an Essay in Definition*, Regnery, Chicago, 1955.
- 4 Bloom, Allan: *The Closing of the American Mind*, Simon and Schuster, 1987, 26.
- 5 Kirk, Russell: *Cultivating Educational Wastelands*, in: Kirk, Russell: *The Politics of Prudence*, Bryn Mawr, (PA), Intercollegiate Studies Institute (ISI), 1993, 240–241.
- 6 Kirk: *Decadence...*, 342. („We have succeeded in sending a great many people to college and university, but we have not succeeded in educating most of them.”)
- 7 A G.I. Bill-ről van szó (hivatalosan: Servicemen’s Readjustment Act of 1944). A kedvezmények a tandíj és a tanulási idő alatti megélhetési költségeket egyaránt magukba foglalták. E korszakra részletes visszaemlékezést találunk Kirk memoárjában: Kirk, Russell: *The Sword of Imagination: Memoirs of a Half-Century of Literary Conflict*, Eerdemans, Grand Rapids, Michigan, 1995.
- 8 Person Jr. James: *Russell Kirk: A Critical Biography of a Conservative Mind*, Madison Books, Lanham, New York, 1999, 82.
- 9 Kirk: *Decadence, Prologomenon*, ix.
- 10 Person: i. m. 83.
- 11 Wolff, Robert Paul: *The Ideal of the University*, Beacon Press, Boston, 1969; újabb kiadás: Abingdon, Routledge, 2017. (sanctuary of scholarship; training camp; social-service station; assembly line for Establishment Man)
- 12 Kirk: *Decadence...*, 17–18.
- 13 Uo. 341. Newmanhez részletesebben: Egedy Gergely: *Brit konzervatív gondolkodás és politika*, Századvég, 2005, 76–84. Irving Babbithhez: Egedy Gergely: *Konzervatív gondolkodás és politika az Egyesült Államokban*, 197–215.
- 14 Jegyezzük meg, hogy Karl Jaspers is az igazság keresését jelölte meg az egyetem céljaként „Az egyetem eszméje” című írásában. („Az egyetem feladata az igazság keresése kutatók és diákok alkotta közösségben.” Jaspers, Karl: *Az egyetem eszméje*, ford. Gáspár Csaba László, http://acta.bibl.u-szeged.hu/11019/1/esz_001_177-273.pdf, 181.
- 15 Kirk: i. m. *Prologomenon*, x. („higher learning in America is decadent, having lost object or end...”)
- 16 Kirk: i. m. 297. Pedig, teszi hozzá, régi tapasztalat, hogy a diákok igenis vonzódnak azokhoz az oktatókhoz, akiknek vannak elveik.
- 17 Evans recenziójából (*National Review*, April 27, 1979) idéz: Pearson: i. m. 94.
- 18 Newman, John Henry: *The Idea of a University*, 1852, Project Gutenberg Ebook, <http://www.gutenberg.org/files/24526/E2%80%9E/%E2%80%9E24526-pdf.pdf>.
- 19 Kirk: *Cultivating Educational Wastelands*, 241.
- 20 Kirk: *Decadence...*, 260.
- 21 Uo. 22.
- 22 McDonald, Wesley W.: *Russell Kirk and the Age of Ideology*, University of Missouri Press, Columbia and London, 176. Időskori, 1993-as

- írásában Kirk a számítógépek uralta „információs társadalom” veszélyeire is nyomatékosan figyelmeztet, kiemelve, hogy az egy olyan „programozó” elitet emelhet fel, amelytől mélyen idegen a filozofikus gondolkodásmód. Kirk: *Cultivating Educational Wastelands*, 245.
- 23 Horkay Hörcher Ferenc: Mire való a bölcsészettudomány – válság idején?, in: Horkay Hörcher Ferenc: *A bölcsészettudományok hasznáról (Of the Usefulness of the Humanities)*, L’Harmattan, 2014, 106.
- 24 Uo. 108–119.
- 25 Kirk: *Decadence...*, 259. Az angolszász szerzők többségéhez hasonlóan Kirk is használja a „*liberal learning*” fogalmát, amelynek a jelzőjét persze hiba lenne magyarra „liberalisként” fordítani. A középkori, latin eredetű fogalom történetileg kialakult használata a széleskörű humán műveltségre utal. A képzelet és az irodalom kapcsolatának kirki értelmezéséhez ld. Vivas, Eliseo: *D.H. Lawrence: The Failure and the Triumph of Art*, Northwestern University Press, Evanston, 1960.
- 26 Babbitt, Irving: *The Rational Study of the Classics*, in: Babbitt, Irving: *Literature and the American College*, National Humanities Institute, Washington, 1986, (Introduction by Russell Kirk) 151–167. (az eredeti kiadás: 1908).
- 27 Kirk, Russell: *Babbitt and the Ethical Purpose of Literary Studies*, in: Babbitt: *Literature and the American College*, 1–68. Pearson szerint ez a *Bevezetés* Kirk felsőoktatási eszményeinek a leg-tömörebb összefoglalása. Pearson: i. m. 81. Kirk nemcsak az antikvitás, hanem a középkor szellemi örökségét is nagyra értékelte. Ld. Pogrányi Lovas: i. m. 64.
- 28 Kirk: *Decadence...*, 284.
- 29 John Dewey munkásságához ld. Boisvert, Raymond: *John Dewey: Rethinking Our Time*, State University of New York Press, Albany, N.Y., 1998.
- 30 Kirk: i. m. *Prolegomenon*, xvi.
- 31 E lázadás, mint ismeretes, szorosan összekapcsolódott a vietnami intervenció elleni tiltakozással, s mivel az egyetemről kieső fiatalembereket a katonai behívó várta, a tanárok többsége igen jóindulatúan vizsgáztatta őket – e körülmény, noha érthető is, szintén nem erősítette az egyetemek színvonalát.
- 32 Kirk: *Babbitt...*, 68.
- 33 Kirk: *Decadence...*, 209.
- 34 Uo. 125. („condemns its graduates to servitude”)
- 35 Uo. 309. Riesman munkája, „*The Lonely Crowd*” magyarul is olvasható: Riesman, David: *A magányos tömeg*, KJK, 1973.
- 36 Kornis ezzel kapcsolatos meggyőződését nagyon világosan kifejti „A szellemi munka válsága” című tanulmányában, in: Kornis Gyula: *A kultúra válsága*, Franklin Társulat, Bp., 1934, 8–41.
- 37 Kirk: i. m. 341.
- 38 Uo. 85.
- 39 Uo. 85.
- 40 Uo. 105.
- 41 Kirk: *Cultivating Educational Wastelands*, 241–242.
- 42 Kirk: *Decadence...*, 118–119.
- 43 Kirk: *Cultivating Educational Wastelands*, 247; Kirk: *Decadence...*, 310.
- 44 Kirk: *Cultivating...*, 248.
- 45 Kirk: *Decadence...*, 302–303. Az egyetemi bürokrácia terjeszkedési törekvéseit jól ismerve Kirk azt is kifejti, hogy a „modell-főiskola” igazgatási központját lehetőleg olyan „szűk és kényelmetlen” épületbe kell helyezni, amennyire csak az lehetséges.
- 46 Uo. 105.
- 47 The State University of New York, <https://www.suny.edu/>.
- 48 Kirk: *Cultivating Educational Wastelands*, 246.
- 49 Kirk: *Decadence...*, 280–281.
- 50 Uo. 72.; 255–257.
- 51 Uo. 249.
- 52 Uo. 250.
- 53 Uo. 255. („all success in schooling depends upon the acceptance of necessary dogmas”)
- 54 Uo. 20.
- 55 Fleming, Thomas: *The Roots of American Culture: Reforming the Curriculum* című elemzését idézi: McDonald: i. m. 173-174.
- 56 Hunter, Jack: *Why the Right Still Needs Russell Kirk*, *Modern Age*, Summer 2018, vol. 60, No. 3.; Kirk hagyatékának az értékeléséhez ld. még: Bonagura, David G: *The Sword of Education*, The Russell Kirk Center, March 3, 2009, <https://kirkcenter.org/essays/the-sword-of-education/>.

Az „Iszfaháni kódex”, avagy a történelemhamisítás egy magyar példája

(*A történelmi hamisítások általános motivációi*) Hogyan lehet történelmet hamisítani? A történelmi események, írásos források, régészeti leletek eredetitől eltérő megmásításával, vagy hamisítványok létrehozásával. Hamisítás mindig is létezett, s vélhető, hogy sajnos a jövőben is elő fog fordulni. Némelyikre fény derül, míg mások rejtve maradnak. Igazolható, hogy a történelem kerekének forgását már az ókortól a háborúk és csaták győztesei irányították. Ismert a régi mondás: „*a történelmet mindig a győztesek írják*” (írták és írni fogják). Talán ennek mentén kezdődött a történelem hamisítása, mely évezredek alatt különféle körülmények által befolyásolva nyilvánult meg. Ennek fő motivációi gyakran átfedik egymást, de lehet egészen eltérő eredője is. A történelmi események és az írott források hamisítása mögött mindig birodalmi, állami, politikai, vagy magán érdekek állnak. Ezekben belül előfordulhat, hogy egy érintett népről, csoportról, személyről, valamely eseményről alkotott kedvezőtlen, vagy éppen kedvező kép kialakításának szándéka lappang. Némely esetben a félrevezetést élvező, már-már beteges szándék is fennállhat.

A hamisításokat gyakran többféle érdek motiválja. Hosszan lehetne sorolni példákat az egyetemes történelemből, ahol az emlékezetes csaták, hadjáratok kimenetelét nem a valóságnak megfelelően tüntették fel a szembenálló felek uralkodói, vagy éppen részrehajlóan jegyezték fel a történetírók.¹ Némileg más a helyzet az előzőekhez több átfedéssel kötődő, de mégis *magánkezdeményű* hamisításokkal. Ezek ugyan szintén egy nép, esetleg annak nagyobb csoportjának vélt vagy valós érdekei mentén keletkeznek, *ám kizárólag egyéni ötletből sarjadnak ki*, talán a sajátos lelkialkat megnyilvánulása-ként. Ide sorolható a Szt. Istvánnak tulajdonított, rovásírást tiltó-üldöző „rendelet,” és az eredetiség tekintetében erősen kérdéses I. András (Endre) korabeli „nyelvemlék-ima”, vagy – számos más hamisítás mellett – éppen jelen cikk tárgya, az „*Iszfaháni kódex*”.

(*Az „Iszfaháni kódex” megjelenése és elhíresülése a köztudatban.*) Az „Iszfaháni kódex” felbukkanásának körülményei viszonylag röviden összefoglalhatóak, míg ennek a köztudatba való beépülése több mint tíz évre tekint vissza, s lényegében máig figyelemmel követhető. Az is bizonyosra vehető, hogy az érdeklődés még jó darabig tartani fog, annak ellenére, hogy már több cáfolat megjelent hozzáértő szakemberek tollából.

A „kódex” (újabb) „megtalálója”, pontosabban kitalálója, az egyébként igen művelt és képzett, részben örmény származású, néhai dr. Detre Csaba (geológus, filozófus). Brezsnnyánszky Károly nekrológja szerint örmény nyelv- és történelem szakos diplomával is rendelkezett.² Detre a „kódex” állítólagos korábbi „felfedezőjére,” Schütz Ödön (1916–1999) turkológus-armenológusra hivatkozva indította útjára a legendát. Detre hivatkozott még Schütz tanítványára, Verzár Istvánra és Mándoky Kongur István turkológusra (de később más nevek is felbukkantak).³ Az állítólag hunnak mondott nyelvi elemeket tartalmazó forrás meglepetésként robbant be a köztudatba. Nem is csoda, hogy az „Iszfaháni kódex” felbukkanásának idején a laikus érdeklődők mellett mindazon magyar őstörténet-kutatással foglalkozó szakemberek, akik az antik lovasnépek és a magyarság eredete közt kapcsolatot látnak, némi gyanakvással ugyan, de mégis többé-kevésbé komolyan vették az erről szóló híradásokat. Bármennyire sajnálatos, de utólag

mégis illik bevallani, hogy „első nekifutásra” e sorok írójának is rokonszenvesnek tűnt a dolog. Mi tagadás, lehetségesnek tartottam (tartottuk) a „kódex” létezését. Van azonban néhány semmiképp sem megkerülhető tényező, melyek mindent felülírnak: a becület, a tudomány és az igazság keresése. Jó néhányan elhatároztuk, hogy lehetőségeinkhez képest igyekszünk utánajárni ennek. S ami fontos, hogy így döntöttek az iranista és armenista szaktekintélyek is. Ebből adódóan idő haladtával gyökeresen megváltozott a véleményünk.

Arról nincsenek megbízható ismeretek, hogy a „kódex”-téma pontosan mikor bukkant fel először előadás és írott cikk formájában. A határozottan megragadható korai előfordulásai 2002-ből és 2003-ból ismeretesek.⁴ Léteznek itt-ott korábbi adatok is, ám ezek ellenőrizhetetlenek és bizonytalanok. Ezt megelőzően szóbeszéd formájában, már korábban is suttoztak erről (és ezzel együtt bizonyos, ugyancsak hun vonatkozású „Krétaí kódexről” is, ez utóbbival nem foglalkozom). Később aztán folyamatosan több helyütt megjelent a „kódexes” anyag különféle fórumokon előadások alkalmával és írott változatokban is, azonos, vagy hasonló tartalommal. Mindez időről időre visszatérve tovább kísért az interneten.

(Az „Iszfaháni kódex” történeti és különféle nyelveket érintő, néhány kiragadott problémája) Az „Iszfaháni kódex”-ötletből táplálkozó Detre-féle írásvariánsok lényege, a hun–magyar kapcsolat bizonyítása. Maga a szándék semmiképp sem elítélendő, ha a bizonyítás elfogadható, helyes és tudományos érvekkel alátámasztva történne, de legalábbis hihető feltételezés keretei közt menne végbe, *nem pedig csalás és hamisítás köntösében jelenne meg*. Detre munkáiban a hun–magyar összefüggések két részletben bontakoznak ki.

A legtöbbet hivatkozott munkában – az állítólagos örmény szövegek alapján – először földrajzi, történeti és néprajzi (vallási) adatokkal szembesülünk. Nem tudni, hogy ezeket honnan szedte a szerző, mert jórészt lehetséges, de ellenőrizhetetlen általánosságokról, illetve az antik lovasnépekre jellemző sajátosságokról van szó. A történeti és nyelvi stb. vonatkozások közül a szakemberek – de az ehhez kicsit konyitók is – több adatról hamar felismerik a szerző hozzá nem értő ferdtéseit, és (más műkedvelők fantáziája nyomán haladó) meseköltését, melyek egyaránt jelzik a csalás tényét. Hosszú értekezés helyett ezekből csak néhány, egymással összefüggő történeti és nyelvi adatot, köztük elnevezéseket, illetve neveket emelek ki.

Ilyen a hunok korai története és időszámításuk kezdete, melyet Detre egy minden bizonnyal maga költötte, megmosolyogtató mese keretében írt le. *„A Nagy Lófejű fejedelem (Luvephej Madü, valószínűleg a hun időszámítás kezdete, Kr. e. 5500-5000 körüli időre tehetjük [...]) születése előtt 22 680 évvel az ősi hunok [...] egy része megunt a fekete emberek uralmát, és átkelt a hegyszoroson. [...] A feketék nem tudták a hunokat üldözni. Az északi területeken a hunok megint fekete emberekbe ütköztek, akiket legyőztek [...]. Észak felé továbbmenve már nem találtak embereket, hanem hatalmas lakatlan területeket, amelyeket ők laktak be először. Az észak felé továbbhaladásuknak a Jeges Birodalom határa állta útját. Innen kelet és dél felé törtek elő, míg a Nagy Lófejű fejedelem, aki félig ló, félig ember volt, meghódította [...] az erdőket lovait [...], embereket ültetett rájuk, s így velük lerohanta a keleti erdőmentes pusztákat. Átkelt a Tüzes Hegységen (Tesjaghild, vö. Kaukázus), bevonult a két párhuzamosan futó bővizű folyó közé, ahol igen békés, és szolgálatra kész népet talált. Itt e néppel egyesülve megalapította az Ősi Allamot. Itt a Lófejű utódai 2520 évig uralkodtak [...], mígnem [...] az Ősi Állam szét-esett sok kis részre. A Lófejű öccse, a Megállíthatatlan Lovas fejedelem a végtelen füves területeket, erdőket hódította meg. Ő hozta létre a Nagy Hun Szövetséget [...].”⁵*

Nem kívánom részletesen elemezni ezt a képzelt, hihetetlen hun őstörténetet és ennek kiragadott részletét, de megjegyzem, hogy az antik lovasnépek utódainak legendaiban sehol nem találunk lófejű fejedelmet. Léteznek mitikus állat-ösök, s ábrázolásaikon különféle állatokból összetevődő, sőt, ember-állat keveréklények, de olyan – különös-képp fejedelem –, amiről Detre tudósít nincs. S vajon, miféle hunokon uralkodó, majd őket üldöző fekete emberekről szól a rege? Ennek sincs sehol hagyománya. S honnan jöttek a hunok, miféle sötétbőrűek által lakott tájról? Afrikából? Indiából? Lám, Detre ennek magyaroztatását már nem lelte fel a „kódexben”. Csak az a csoda, hogy maguk a hunok nem feketedtek meg ott, ahonnan jöttek.⁶ S közben micsoda utakat tettek meg! Mezopotámiát sem kerülték el, rábukkanva az ottani szolgálalelkületű, ki tudja, kiféle-miféle népre!⁷ Bizony, magasan ívelő történet ez. De ne gondoljuk, hogy itt csupán merő véletlennel állunk szemben. Aki ismeri a másféle, tudákos (alternatív) őstörténeti irodalmat, hamar felfedezi, hogy Detre hun története és a fantasztikus magyar őstörténeti irodalom jó néhány „gyöngyszeme”, köztük az *Arvisurák*⁸ közt tagadhatatlan a többszálú átfedés. Detre – többek közt – ugyanazt a hibát követte el, mint az Arvisurák szerzője és más dilettánsok. Egy nép történetében nem tanácsos tízezer években gondolkodni, ha hiányoznak az ehhez szükséges adatok és megfelelő érvek. Mivel Detre a haláláig nem mutatott be meggyőző bizonyítékot a történeti forrásként elhíresült „kódex” létezését illetően, így a hun történet, valamint az ehhez kapcsolódó egyéb részletek elfogadhatatlanok.

Azon is érdemes elgondolkodni, hogy miként maradhatott fenn a „kódex” történeti hagyománya? A legrégebbi írások hozzávetőleg a Kr. e. IV. évezred táján jöttek létre Mezopotámiában és Egyiptomban. Csak az a kérdés, hogy a hunok mikortól írtak? Nincs a világon az a tudós, aki ezt megmondaná. Amit ma bizonyosan tudunk a feljegyzések nyomán, az a hunok *xiongnu* (hszjun[g]nu) néven való előfordulása, illetve elődnépeik nevének említése.⁹ Az pedig még súlyosabb kérdés, hogy írás híján, pusztán szószájhagyomány alapján hogy sikerült Kr. e. 22 680-tól (!) az „Iszfaháni kódexig” történetiséget fenntartani, illetve annak legendás hagyományait megőrizni? Nyilván sehogyan, mert ez maga a lehetetlenség. Továbbá, honnan lehet tudni azt, hogy Kr. e. előtt 22 680-ban mi történt a hunok háza táján? S ez a pontos dátum miként került be a Kr. u. 500 körül keletkezett „kódexbe”? Ez pedig igen kényes probléma, mert időközben Jézus Krisztus születési idejének megítélése is változott. Bár jól tudjuk az időszámítás létrejöttének körülményeit, de talán nem árt egy mondatban felidézni. *Dionysius Exiguus* római apát (cca. 470–544) valószínűleg már éltesebben, jócskán a Kr. u. VI. században állapította meg (tévesen) Krisztus születési idejét,¹⁰ és javasolta az ettől való időszámítást. Mindezeket figyelembe véve, vajon utólag ki, és hogyan számította ki a Lófejű fejedelem születését, s a megelőző 22 680 évet? A hunok? S honnan tudta ezt a „kódex” állítólagos örmény írója? A hunoktól, akik erről nyilván nem is hallottak? Dehogyan. Nincs bizony itt „kódex”, sem ebből leszüRHető hun történeti hagyomány, sem pedig örmény feljegyző. Alighanem csakis Detre ludas a dologban, akinek a fejében megszületett a látszólagos (virtuális) „kódex” ötlete.

De vizsgáljuk csak tovább a dolgokat, immár a kínai szavak oldaláról. Lássuk a hunok elnevezését (A hunok vallása című fejezetben), melyet Detre az általa vélt *‘sonju’* kiejtésnek megfelelően – zárójelben ugyan, de – teljesen rosszul írt le, az általa örménynek jelzett (grabar) szövegből (mármint, ha valóban onnan írta volna).¹¹ Először is: hogy kerül egy örmény betűkkel lejegyzett hun szövegbe kínai, vagy inkább kínait utánzó szó, különösen a hunok nevére vonatkozóan? A hunok biztosan nem *‘sonjunak’* nevezték magukat. Az sem hihető, hogy örmény szöveg kínai szavas betoldásról lenne szó,

hiszen szinte kizárt, hogy egy esetleges örmény lejegyző ismerte volna a hunok kínai nevét. Detre barátunk egyszerűen elszólta/elírta magát, hiszen az előző, a hunok történetét érintő fejezetben a hunok nevét – sajátos átírásban – „*chun*” formában közölte.¹²

Hogy mi lappanghat e mögött? Két lehetőség adódik. Esetleg elképzelhető, hogy Detre a kínai ismereteinek fitogtatása közben, a rosszul leírt *šonju* szót a *šhanyu* (sanjü=fejedelem) szóval keverte össze, illetve vélte a hunok nevének. Jóval inkább arról lehet szó, hogy a kínai nyelvről semmit nem tudó Detre valamiféle pontatlan olvasás, vagy hallomás után felcserélte a hangzókat (nyilván abban bízva, hogy az olvasó úgy sem ért hozzá). A hunokra alkalmazott kínai szó (a ma elvárható) *pinyin* átírása *xiongnu* (már említett, megközelítően helyes kiejtése *hszjun(g)nu*, ahol a 'g' hangot elnyelve nem ejtik ki). A „kódexből” származó és a hunok elnevezését jelölő fonetikus *šonju* tehát kínaiul érthetetlen, és egyszerűen helytelen fordítása a helyes *hszjun(g)nu* kiejtésű szónak.

Van azonban itt más is. A „kódex” (vagyis Detre) szerint a hunok nagyfejedelemének az elnevezése *'Madü'*, melyet „*Nagy Uralkodó*” jelentéssel fordított le magyarra, de ez sem egyértelmű.¹³ Ezúttal is egy kínai szó, azaz egy hun uralkodó (főfejedelem) kínaiul feljegyzett nevének rossz átírásával és még rosszabb fordításával állunk szemben. Nem nehéz ráismerni *Maodun* (Maotun, másutt: *Modu* [Motu], *Mode* [Mote]) nevére, aki *Touban/Touman* fia volt.¹⁴ Ha a különbözően lejegyzett változatokból a *Modu* (Motu) alakot emeljük ki, máris látható a hasonlóság a Detre-féle *'Madü'*-vel. Csakhogy a hasonlóság nem jelent azonosságot, különösen a kínai szavak esetében. Ráadásul a *Modu* egy kínaiul lejegyzett személynév, és nem pedig a mindenkori hun főfejedelemre általánosan alkalmazott magas rangot jelöli, ahogy azt Detre gondolta (arról sem volt fogalma, hogy a latin betűs *pinyin* átírás 'd' betűjét 't'-nek kell ejteni). Az uralkodói címét ugyanis a – már imént szóba hozott – *shanyu* (sanjü), másutt *chanyu* (csanjü) szóval fejezik ki. A *'Madü'*-nek és a helyesen írt *Modu* változatnak (melyeket Detre összevissza kevert) egyaránt nincs köze a „*Nagy Uralkodó*” tartalomhoz. A magyar '*nagy*' szó kínaiul egyébként is '*dà*' (tá). A *Maodun/Modu* (Maotun/Motu) nevet pedig a régi kínaiából '*bátor*' jelentéssel fordították magyarra.¹⁵ Végezetül sem a *'Madü'*, sem a *Modu* nem hozható kapcsolatba a '*lófejű*' jelentéssel. A '*ló*' kínaiul '*mā*', de a szóalaknak – mint minden kínai szónak – önmagában több jelentése is van, elsősorban a hangsúly, a kiejtés, valamint egyéb tényezők vonatában. Itt legyen elég annyi, hogy a '*lófejű*' kínaiul '*mātód*' (máthót).

A hun történetet, valamint a kínai nyelvet is érintő problémák vázlatos ismertetését követően lássuk, hogy mely lényeges részleteket érdemes még megtudnunk magáról a „kódexről” és a hun nyelv rejtelméről. A legfontosabb tudnivalók már a 2003-as ismertető kiadványból is fényesen kivilágnak. „*Schütz Ödön sok régi örmény nyelven írt szöveget feldolgozott és közreadott Örményországban. Ezek között szerepel két olyan kódex anyaga, amely a hunokról szól. Az egyik az Iszfaháni kódex, amely a Kr. u. 500 körüli időkben íródott. [...] az Iszfaháni Kódex eredeti, örményországi, Van-tó környéki rejtékhelyéről a 17. század első felében került jelenlegi helyére. Nagy Abbasz sahinsah szállíttatta, feltehetőleg örmény tanácsadói javaslatára, a Szurb Khács [Surb Xaç, Szent Kereszt, Cs. Gy.] örmény kolostor¹⁶ ősi kéziratárába. Jelenleg az Iráni Allam nemzeti kincsenek tekintti, amely státusz a Perzsiái Örmény Apostoli Egyház messzemenően akceptálja. A bemutatásra kerülő részletek a kódex eredeti egyes kigyűjtött szavait, nyelvtani alakzatait mutatják be, de nem tartalmazzak hosszabb szövegeket. [...] Az eddig feldolgozott anyag azt sugallja, hogy két nyelv van jelen, az egyik az alapnyelv, amelyik mind szókincsét mind pedig nyelvtanát tekintve besorolható a mai elnevezéssel finn-ugor-türk nagycsaládba, a másik pedig egy olyan nyelv, amely az előbbitől teljesen eltérő nyelvtani szerkezetű, szókincse is eltérő, szavaira többnyire jellemző a magánhangzó torlódás.*”¹⁷

Bár a „kódex” nyelvtani és más vonatkozásai is igen érdekesek (különös tekintettel a hunok kétféle nyelvére), de a hangsúly feltétlenül az állítólagos hun szavakon van. Ezek magyarral való hasonlósága néhol több mint látványos, másutt azonoságokra is rábukkanunk. Ugyancsak meglehetősen sok szó azonos (vagy csaknem azonos), illetve átmenetet képez a török nyelvek szavaival, de némi meglepetésünkre még finn, sőt, örmény megfelelők is előfordulnak (utóbbiakra visszatérek). Ime, néhány a több tucat közül: „fej: phe [...], agy, agyvelő [...]: ajke [...], kéz: kezi, szem: szöm [...] szümi [...], száj: szá(h) [...], áll (testrészt): alje [...], szív: szerti [...], szeretet [...]: szertild [...], szerelem: szirünild [...], ér (vérér) iri, vér: veri [finn, Cs. Gy.] [...], talp: talba [...], apa: atha [török: ata, {az apát a török a 'baba' szóval fejezi ki} Cs. Gy.] [...], öcs: ecse [...], férj: peri [...], rokon: akrun [török: akraba, Cs. Gy.] [...], fehér: pé(j)r [...], fekete: phektej [...], pekté [...], íz (gusztus): iszte [...], szag: szaghul [...], víz: vezi [...], tenger: tengir [...], tengér [...], tó: tava [...], kutya: kutha [...], hal: kala [finn: kala, török: balık, Cs. Gy.] [...], madár: márti [török: sirály, Cs. Gy.] [...], sas: sas [...], bika: büka [...], ökör: üker [...], tehen: inke [török: inek, Cs. Gy.] [...], szarv: szo(a?)ru [...], sáska: sasaka [...], béka: beka (török: bağa, Cs. Gy.) [...], csalogány: bulbül [török: bülbül, Cs. Gy.] [...],”¹⁸ stb.

Közbevetőleg feltétlenül említendő Nagy Kornél (armenista, történész) meglátása. „*A Detre Csaba által megjelentett szójegyzékben szép számmal találunk olyan örmény szavakat, amelyek a közleményben »hun nyelvüként« vannak számontartva, ami legalábbis elgondolkodtató. Ilyenek például: selan 'asztal' [...]; at'or 'szék' [...]; erku 'kettő', ikerk; psak 'korona' [...].*”¹⁹

Az „Iszfaháni kódex”, azaz Detre közlése alapján a hun és a magyar nyelv rokonsága kétségbevonhatatlan lenne. A kérdés az, hogy valóban így van-e? Mindennek döntő fontosságú kulcsa a hun nyelv ismerete lenne. Bármily sajnálatos, de a hunok nyelvéről (nyelveiről) mindmáig csak szerteágazó sejtések vannak, ám a teljes bizonyosság továbbra is várat magára.

(*Mit tudunk a hun nyelvről?*) Gyér adatokból kell kiindulnunk, mert a hun nyelvről vajmi keveset tudunk. Ami bizonyos, az Priszkosz rhetornak (Priscus Panites, *410 körül, †472 után), a Kelet-római-Birodalom követként Atilla (Attila) hun nagyfejedelem udvarában járt bizánci-görög diplomata, történétíró, valamint Jordanész (Iordanes, †553 után) gót és alán [?] származású történétíró feljegyzéseiből maradt ránk. Ez mindössze három közszó, de egyik sem lehet eredeti hun. Ezek Priszkosznál a 'medosz', és 'kamon'²⁰, Jordanésznél pedig a 'sztrava'.²¹ A 'medosz' görög torzítású szó, melyeket a legtöbben szlávnak²², illetve ismeretlen eredetűnek jeleznek, s vélhetően mézsört (méhsört) jelent, míg a 'kamon' kölesből, mások szerint árpából készült, ugyancsak sörítal. A 'sztrava' szláv, vagy elszlávósodott szó. A nyelvészek többségének álláspontja alapján halotti tort, vagy a toron fogyasztott italt jelenti.²³ Természetesen ismerünk más, főképp görög torzítású hun neveket is.²⁴ A hun nyelvvel kapcsolatosan és a tárgyunkhoz kapcsolódva örmény vonatkozásban igen fontos Nagy megállapítása: „[...] a klasszikus örmény nyelven író kütfők semmilyen információt nem szolgáltatottak a hunok által beszélt nyelvről [...]”²⁵

A hun nyelvvel többen foglalkoztak, s bár a feltételezések és eredmények néhol valószínűsíthetők vagy töprengésre készítők, de általában még bizonytalanok látszanak. Nem lehetetlen és egyben elgondolkodtató az a felvetés is, hogy a magyarság távol-keleti összetevőinek hagyatéka is tartalmazhat a magyar nyelvben hun szavakat, de itt is – László Gyulával szólva – csak a „termékeny bizonytalanság” talaján állunk.

A hun nyelvet általában – elsősorban türk-török kutatók és a mongol nyelvész, Ucsiraltu – a későbbi türk és mongol népek nyelveivel rokonítják, de a kiváló iranista Harmatta János – nem ok nélkül – felvetette az iráni nyelvi kapcsolatot is. Ismét mások feltételezése szerint, a történetük folytán a dél-szibériai tájaktól, Belső- és Közép-Ázsián, a Kaukázuson, Elő-Ázsián át mozgó vegyes etnikumú hunok közt az előtürk, valamint iráni etnikumok mellett korai magyar nyelvet beszélők is lehettek.

Nem zárható ki, hogy mindenkinek igaza van. A hun birodalomban többféle nyelvet beszéltek a fentiekén kívül is, de léteznie kellett valamely általánosan használt beszédformának is. Maga Priszkosz is erről tudósít: „Hiszen igaz, hogy ezek, mint vegyülék nép, szeretik használni a hun, a gót, akár pedig az ausóniai (latin) nyelvet [...]”.²⁶ Elképzelhető, hogy – a csatlakozott népek idiómáin túl – a hun nyelvek, vagy inkább a (rokon és más népösszetevőkből álló) hunok által beszélt nyelvváltozatoknak, dialektusoknak, esetleges közlekedő/közvetítő-keveréknyelv(ek)nek (?) eltérő arányban, de összefüggése lehetett az altáji, iráni és uráliként meghatározott nyelvekkel. Annál is inkább, mert az ezeket beszélők időtlen idők óta kapcsolatban voltak egymással, némelyek egy töről is fakadtak. Talán erre a következtetésre jutott Detre is, csak éppen az ennek érdekében létrehozott hamisítást kellett volna elkerülnie.

(*Mi lehet az igazság?*) Sokan rájöttek már arra, hogy az igazság – különösen a hihetőnek tűnő első benyomások alapján – gyakran nehezen, vagy alig különböztethető meg szövevényesen felépített, szerteágazóan kigyózó és általában utóbb folyamatosan bővülő hazugság(ok) halmazától. Képletesen szólva; az igazság szinte soha nem „fekete-fehér”. Kiderítése módfelett körülményes, mert több oldalról szemlélhető. Különösen így van ez a nagy horderejű, a köztudatba és a tudomány berkeibe egyaránt berobbanó, szenzációszámbe menő „felfedezések” – többnyire történelemhamisítások – esetében. Az „Iszfaháni kódex” vonatkozásában is pontosan ez a helyzet. Többen, több szemszögből alapos körülményekkel vizsgálták a problémát, illetve az állítólagos mű létezésének valódiságát. Az igazság kiderítése ez esetben sem könnyű feladat – sőt, teljességében talán lehetetlen is –, de mégis megkísérlem az időközben felvetődött gyanúkat, valamint a legfontosabb tényeket és eredményeket összegezni.

(*Detre Csaba örmény irányultsága*) Az igazság célzatos firtatását talán ott érdemes kezdeni, hogy fel kell tenni egy kérdést. *Mi a helyzet Detre örmény irányultságával?* Nincs okunk abban kételkedni: Detre művelt, képzett, tudós elme volt. Életrajzából kiderül, hogy ezzel részben, de szervesen összefügg az örménység és az örmény kultúra iránti vonzódása is. Ez utóbbi tekintetében azonban némi aggály vetődik fel, mégpedig legalább két ponton. Az itt mutatkozó homályra fényt deríteni alapos és hosszadalmas utánjárást igényelne. Talán nem is feltétlenül szükséges ez, mert nem döntően fontos adatokról van szó. Aki kifejezetten és közelebről érdeklődik, s hajlandó időt, fáradságot áldozni erre, bizvást felderítheti. Jómagam beérem a halovány gyanú megfogalmazásával is.

Mindenekelőtt érdekes Detre (valamelyik felmenői ágon való?) örmény származása. Ez igaz lehet, de inkább felfogás kérdése. Mindenesetre Detre kifejezetten örménynek vallotta magát. Ez nem egyértelmű, hiszen más – köztük vélhetően magyar – elődei is lehettek. Inkább csupán az örmény vonal kihangsúlyozásáról van szó. Mindemelllett az egész származás-kérdést (és szavahihetőségét) beárnyékolja a sulykot alaposan elvető, minden képzeletet felülmúló, példátlanul hihetetlen állítása. Jelesül az, hogy egyik levelében örmény őseit (vagy azok egy részét) az afrikai *punokra (!)*, illetve a *III. pun háború idejére* (Kr. e. 149–146) vezeti vissza, az Örményországba menekülést

és elörményesedés történetével tarkítva.²⁷ Jómagam nem kívánok kimerítően ezzel foglalkozni, de megjegyzem, hogy aligha van a földkerekségen ma élő ember, aki ilyen leszámazást hihető dokumentummal igazolni tudna.²⁸

Az égbekiáltó fantasztikumoktól függetlenül, nem vonom kétségbe Detre örménységét. Számomra csak az a furcsa, hogy az *örmény származás* miért éppen az „Iszfaháni kódex” kapcsán csúcsosodott ki igazán? Vélhetően azért, mert összefüggés van az örménysége és a hírhedett örmény „kódex” között. Vagyis, Detre örmény irányultsága *egyike lehet* azon indító okoknak, melyekből kiindulhatott a hamisítás ma már ellenőrizhetetlen ötlete, gondolata.

Detre itáliai örmény diplomájának körülményei is elgondolkodtatóak. Tudjuk, hogy ez irányú tanulmányait már meglelt férfikorában, Velencében folytatta (Ca' Foscari University of Venice?), ahol állítása szerint hároméves képzés után 1987-ben szerzett diplomát.²⁹ Csak az a kérdés, hogy amennyiben örményül akart tanulni és ebben a kultúrában bújárkodni, akkor mi szükség volt ehhez Velencébe utazni? Célját elérhette volna itthon is, hiszen – ha igaz – Schütz Ödönt már az 1970-es évektől jól ismerte, így képezhette volna magát az ő irányítása alatt. Schütz ugyanis 1957-től kezdve, lényegében megszaktítások nélkül, haláláig oktatott az egyetemen, mint azt egykori tanítványai, Krajcsír Piroska és Vásáry István is írják róla.³⁰ A hosszú életű tudós későn, 1987-ben vonult nyugdíjba. Detre mégis Velencét választotta. Vajon miért? Ez sem fog kiderülni. Az örmény képzettség ellentmondásos adata, hogy meghívásomra, a 2006. február 23-án, Pécsen tartott előadásán Schützt professzorának vallotta, miközben nem itthon, hanem külföldön tanult armenisztikát.³¹ Sajnos, akkor még hittünk neki, ám tájékozódásunk nyomán hamarosan hiteltelenné vált. Örmény tanulmányairól már Schützt sem kérdezhetjük meg. Feltűnő, hogy Detre örmény és egyéb orientális vonatkozásban kizárólag már nem élő tudósokra és egyéb személyekre hivatkozott, akik már nem adhatnak választ semmire. Az biztos, hogy Detre három doktorátusa közül kettő létezik,³² de örmény vonatkozásával nem rendelkezett.

(*A kódexek fontosabb ismérvei*) Manapság a hozzá nem értők körében sűrűn előforduló tévedés, hogy mindenféle régi, különféle korokból származó irományt kódexnek neveznek, tekintet nélkül azok ismérveire, tulajdonságaira. A kódex (codex, caudex) latin szó, mely eredetileg 'fatörzs' jelentéssel bírt. Utóbb fából készült táblát is értettek alatta, melynek belső, viasszal bevont felére belekarcolt betűvel írtak. A viaszt később felváltotta a papirusztekercs, majd a papiruszlapok és a pergamen, melyekből lényegében létrejött az eleinte fatábla borítójú könyv. A könyv alakú kódex egyik legfőbb tulajdonsága az, hogy kézzel írott.

Az „Iszfaháni kódex” – ha létezne –, vajon megfelelne-e a kódexek általános és látható, külső ismérveinek? Ez már a kezdet kezdetén döntő kérdés lehetett volna. Azt, hogy kézzel írták, arra Detre is utalt. Ebből a szempontból tehát megfelelhetne egy igen fontos kitételnek, hiszen a nyomtatást csak a VIII. század táján találták fel Kínában.

Jellemző, hogy Detre az állítólagos „kódex” külső tulajdonságairól szinte semmit nem árult el. Közzétett munkájának változataiban egy helyütt említi, hogy „[...] egy ségesen bekötött, külsőleg csakugyan kódexnek látszó iromány, melyet Magyarországon »Iszfaháni Kódex«-nek kereszteltek el. Terjedelme kb. 55 oldal.”³³

A leírás ismét hiteltelen, s ahogy mondani szokás, „több sebből vérzik”. Először is, az elhíresített és légből kapott „irományt” „Magyarországon” nem keresztelte el senki más, mint maga Detre. Ő előtte senki nem tudott erről. Továbbá, ha egy kutató ilyen hallatlanul értékes őstörténeti forrásra bukkan, úgy feltétlenül elvárható (lenne), hogy azt

alaposan megvizsgálja, ne csak felületesen tekintse meg. Tisztázni illett volna, hogy valóban kódexről van-e szó? Az a meghatározás, hogy *annak látszik*, nem elegendő. Ez mindössze annyit árul el, hogy Detre nem nagyon volt tisztában a kódexek jellemző tulajdonságaival. Szó sem esik arról, hogy a „*kódexnek látszó irománynak*” milyen a táblája? A könyv pergamenlapokból áll-e, vagy sem? Ezt ugyanis lehet fűzni-kötni, mely semmiképp sem elhanyagolható körülmény. Nem tudni, hogy régebben feltette-e valaki e kérdéseket, mert a korábbi, „kódex” létét vitató cikkeken sincs szó ezekről. Mindenesetre Detre, aki az egyetlen ebben „illetékes”, erről, s az egyebekről mélyen hallgatott. Emlékezetes pécsi előadása alkalmával sajnálatos módon nekem sem jutott eszembe a „kódex” anyagát firtatni, csak a küllemére vonatkozóan tettem fel kérdést. Mindössze annyit volt hajlandó elárulni, hogy a „kódex” formája, illetve mérete nagyjából megfelel az A/4 lap alakjának. Ebből azt lehetett leszűrni, hogy könyv alakú. Hangsúlyozta, hogy a „kódex” külalakját illetően is csak a saját emlékezetére tud támaszkodni, mert – mint velem bizalmasan közölte – „*az örmények mindent szigorúan titkosítanak az ügyben*”, ugyanis a jeles irományt ők kívánják publikálni.

(Néhány kiragadott adat a hun–örmény viszonyról az armenisztika szemszögéből)
A köztudatba berobbant és ott máig szívósan keringő Iszfaháni kódex körül kialakult állapot hátterében álló tisztázandó fontos részletek egyikét képezi az örmények perzsiái és a hunok Kaukázus környéki megjelenése, továbbá az örmény–hun viszony és az ottani hunok kereszténységre térítése. Detre többek közt ezeket sem részletezte. Csak annyit említett írásaiban, hogy örmény hittérítők kerültek kapcsolatba a hunokkal.

Az örmények egy részének Perzsiába telepítése a türkmén eredetű, Szafavida dinasztiaiból származó I. (Nagy) Abbász (Abbász-i Buzurg, 1587–1629) perzsa sah háborújának idején (1604–1605) történt. A sah serege benyomult az Oszmán Birodalomba, elfoglalta Jerevánt, majd eljutott a Van-tóig, s egészen a mai törökországi Erzurum városáig (Teodosziopolisz, Karin). Az átmeneti sikerek és a visszavonulás után számottevő örmény népességet telepített Perzsiába.³⁴

A hunok megjelenését és a térítést – legalábbis részben – szintén források igazolják. Lássuk tehát ezek híradását. A hunoknak a Kaukázus vonzáskörzetében való jelenlétét az V. század elején létrejött örmény írásbeliség nyomán keletkezett történetírás visszamenőleg már a IV. századtól jelzi Lazar Parp'ec'i és Elišē krónikái alapján.³⁵ Megemlékezik a hunokról Chorenei Mózes (Movsēs Xorenac'i) vitatott, tág meghatározású időből (V–IX. századból) származó tudósítása is. E szerint a hunok országa a ma ismert Derbent-szorostól északra terült el, melynek fővárosa (a kazár birodalom kapcsán is gyakorta említett) Varač'an (Varacsán) volt.³⁶

A Kaukázus környéki hunok korabeli (kaukázusi) Albániával szomszédos területekhez kapcsolódó, illetve kazáriai jelenlétén túl, fontosabbak a kereszténységre való térítésükről szóló feljegyzések. Erre vonatkozóan a X. században élt Movsēs Dasxuranc'i (Mózes Kalankatuaci) kaukázusi Albánia történetéről írott második könyvének 39–45. fejezeteiben az előrményesedő albánok és a hunok kapcsolata révén említi Israyēl (Izrael) örmény missziós püspököt, akit III. Izsák (Sahak Jorop'orec'i) örmény katolikus egyházfő küldött a hunok megtérítésére.³⁷ „*Vitathatatlan tény, hogy az örmény források egyöntetűen megerősítették a hunok kaukázusi jelenlétét az 5–8. században, akiknek körében a 7. század vége felé az örmény apostoli egyház missziókat kívánt folytatni.*”³⁸ A tények alapján a térítés, illetve annak szándéka tekintetében rendben is lenne a dolog. Ez egyben Detre egyetlen kiemelkedően fontos, helytálló meglátása, bár a térítés ideje eltérő. A kód azonban mégis tovább gomolyog a nevezetes „kódex” körül, hiszen Detre

a hun szavakat leírt állítólagos örmény hittérítők kilétére már nem szolgáltatott semmiféle adatot, s mélyebben már nem foglalkozott a témával, s így figyelmét elkerülte Izrael püspök ténykedése. Talán úgy vélte, hogy a kitalált „kódexének” tudományos alátámasztásához ennyi is elegendő.

(A gyanú ébredése, és a Detre által épített légvár összeomlásának kezdetei) Már eleve gyanúra ad okot Detre „fekete emberekkel” és egyebekkel dúsitott, fantasztikus hun őstörténete (nem is szólva a saját felmenői közt felbukkanó előrményesedett punokról stb.). De maradjunk csak a tudomány keretein belül, és főképpen a „kódexnél”. Különös már az is, hogy Detre leírásában csak egy homályos és elnagyolt adatot közöl a „kódex” Perzsiába kerülése előtti őrzőhelyéről, pusztán arról értesülünk, hogy az valahol a Van-tó környékén volt. Ez igen tág behatárolás. S egyáltalán, honnan tudta ezt? Mely forrásból? Ha viszont ezt ilyen határozottan tudta, akkor nagy valószínűséggel azt is tudnia kellett (volna), hogy pontosan hol. Látszólag lényegtelen dolog ez. Igen ám, csak hogy Detre örmény irányultságának felszínre kerülése és az ezzel összefüggő diplomájának, doktorátusának körülményeivel, valamint a „kódex” küllemét fedő titokzatos homállyal együtt, a jeles forrás „valahonnan” való felbukkanása éppen elég ahhoz, hogy gyanút ébresszen a hozzáértők körében.

Eközben azonban megtévesztett lelkes hívek népszerűsítették az őstörténeti különlegességet. Köztük említésre méltó a magyar őstörténet iránti nyitott és e témában publikáló *Pető Imre* (nyugalmazott középiskolai tanár) személye. Pető hatalmas érdeklődés mellett *Ósmagyar nyelvek* címmel, internetes honlapján³⁹ ismertette nagy részletességgel, amit az „Iszfaháni Kódexről” egyáltalán tudni lehetett. Pető eleinte meg volt győződve arról, hogy mindez igaz. Olyannyira, hogy még könyvet is megjelentetett erről.⁴⁰ Mentségére szolgáljon, hogy a kezdetben hihetőnek tűnő „kódex”-kitaláció eleinte még szakembereket is megtévesztett. Idővel Pető – más lelkesedőkkel együtt – szintén rádöbbsent a szomorú valóságra. Ezt követően a honlapon „a tisztelt olvasók megértését kérve” „felfüggesztette” a „gyűjtemény”, vagyis a korábban leírtak „minősítését és meghatározását”, a lelkiismeretére hivatkozva, valamint arra, hogy a „kódex” létét semmilyen oldalról bizonyítani nem lehetett.

(A „kódex” létének cáfolata armenista és iranista szakemberek nyomán [valamint szerény észrevételeim alapján]) A gyanú meggyökereződésével, az igazság kiderítésének igénye talán akkor jelentkezett igazán, mikor Detre – számos személynek tett ígérete, s az egyre türelmetlenebb sürgetések ellenére – sehol, senkinek nem volt hajlandó semmilyen másolatot felmutatni, hogy ezzel bizonyítsa a „kódex” létezését. Azt állította, hogy ő csupán saját kezűleg leírt másolatokat készített a szövegekről, mert – mint utaltam rá – az örmények „titkosítása” révén nem engedtek más, fénykép, vagy xerox kópiát készíteni, mivel ők kívánják ezt nyilvánosságra hozni (ami érthetően azóta sem történt meg). A hosszú ideig tartó bizonytalanság aztán végképp megerősítette a gyanút, hogy a jeles iromány talán nem is létezik. Megkezdődött a több irányú, szakszerű vizsgálódás, mely feltárta a hamisítás tényének újabb közvetett és tényszerű bizonyítékait, s végül elvezetett a teljes leleplezéshez. A bizonyítás két legfontosabb pillére a Detre által hivatkozott személyek szerepének, valamint a „kódex” állítólagos iráni lelőhelyének tisztázása. E tekintetben ismételten és bizton alapozhatunk a már többször idézett Nagy Kornél armenista, továbbá Sárközy Miklós iranista tudósok véleményére.

Mindenekelőtt vizsgálunk kell a Detre által hivatkozott személyek „kódex”-ügyben való érintettségét. Megállapítható, hogy – két örmény származású személy bizonytalan lététől eltekintve –, mindannyian hiteles szavú tudósok és kutatók voltak. Nem véletlen, hogy Detre velük bátyázta körül magát. Mi sem lenne egyszerűbb, mint kérdőre vonni

őket, s máris kiderülne az igazság. Igen ám, de rögtön szemet szúr, hogy már egyikük sincs az élők sorában. Mint említettem, a napnál világosabb, hogy éppen ezért esett rájuk Detre választása. A leleplezést illetően marad tehát a körülményesebb, közvetett bizonyítás lehetősége.

Nézzük először *Verzár István* és *Mándoky Kongur István* (1944–1992) szerepét. Detre róluk (az állítólagos hun „anyag” kapcsán) – jó szokásához híven –, ködösítő és semmitmondó szüszavúsággal nyilatkozott. „Ezek egyrészt 1976-os saját feljegyzéseim, másrészt olyan anyagok, amelyeket Schütz Ödöntől kaptam a hetvenes években, de ezek nem biztos, hogy mind az ő feljegyzései (valószínű, hogy Mándoki Istvántól és Verzár Istvántól származó anyagok is vannak köztük sőt, lehet, hogy többségük Mándokitól származik).”⁴¹

Verzárrol vajmi keveset tudni azon túl, hogy szamosújvári örmény családból származott és Schütz tanítványa volt egykor. (Talán azonos lehet az 1970–80-as évekből ismert útikönyvíróval?) Verzár állítólag (Detrével és Schützel) az 1970-es években a hunok történetére stb. vonatkozó örmény szövegeket fordított magyarra.⁴² Mándoky turkológus volt, s főképp a kun nyelv emlékeit, illetve a kipcak-türk és magyar összefüggéseket kutatta, de természetesen érdekelte a magyar őstörténet. Mándokyt sokan ismerték. Érdeklődésemre a felesége és több öt ismerő kolléga⁴³ állította, hogy soha nem említette az „Iszfaháni kódexet”. Nyilván, hiszen nem is hallott róla. Ha birtokában lett volna ilyen nyelvemlék, úgy felesége és kollégái feltétlen tudnának erről. Detre felületesen tájékozódott Mándokyról, s aligha volt az ismerőse, hiszen még azt sem tudta, hogy a kutató a nevével *y*-nal írta, és nem *i*-vel (ahogy ő közreadta). Később másutt – Verzárhoz és Mándokyhoz hasonló érintőlegességgel –, *Szerb János* (1951–1988, orientalista, költő) neve is említődik, aki (a vonatkozó cikk állítása szerint), mint ugyancsak egykori Schütz-tanítvány, szintén kapott „hun anyagokat”.⁴⁴ Szerb neve egyébként Detrénél nem is fordul elő. Személye csak a „kódex”-ügy hiteltelen tovább burjánzását jelzi. Szerepe – a többiekéhez hasonlóan – nyilván alaptalan kitaláció.

Az „Iszfaháni kódex” és a hun nyelv körüli bonyodalom igen talányos és meg nem kerülhető mellékszereplője egy – ugyancsak örmény származású (örmény katolikus) papi személy. Detre eleinte nem is említette őt, s csak később hozakodott elő vele, jobbára szűk ismeretségi körében. Nem is csoda, hogy a „kódex” ihlette korábbi tudományos cikkek szerzői figyelmen kívül hagyták. Bizonyos *Vahan* atyáról van szó, akiről Detre azt állította, hogy távoli rokona és szintén hun (valamint szkíta) nyelvi emlékeket adott át számára.⁴⁵

A szóban forgó *Vahan* atya – Detre (és a neki hitelt adók híradása) szerint – eredetileg a *Szongott Dénes* nevet viselte. Később, a róla szóló tudósításokban, s leginkább a halála alkalmával különböző személyek neveivel jegyzett, illetve közreadott nekrológban⁴⁶ teológusként, nyelvészként, de sokkal inkább elképesztően fényes elméjű, zseniális polihisztor tudósként bukkan fel a neve. Csak az a furcsa, hogy ezt megelőzően a történészek és nyelvészek körében, s egyáltalán a tudományos világban senki nem hallott róla. A nekrológból megtudjuk, hogy Szongott professzor – rádöbbenve a saját, meghatározó örmény voltára –, felvette a *Vahan Anghagh Astvaturian* örmény nevet.⁴⁷

A rejtélyes *Vahan* atya a „kódex” és a hun szavak kapcsán, Pető Detrével folytatott levelezésében jelent meg. Az állítólagos, argentinai Cordobában élő rokon, Szongott Klára nevével jegyzett nekrológ 2008. július 3-án kelt. Ezt július 7-én Pető a honlapján is közölte.⁴⁸ Szongott Klára létezésének ellenőrzése szinte lehetetlen (erre gondosan ügyelt Detre). Ezt megelőzően róla sem lehetett hallani. A levelezésből és a több helyütt közölt nekrológból kiderül, hogy a kérdéses létezésű, ám hihetetlenül káprázatos tudá-

sú Szongott-Astvatzurian több mint 50 élő és holt nyelvet beszélő (még az ókori pun nyelvben is jártas!) géniusz volt. Ezenfelül Vahan atya – minő meglepetés! – szkíta és hun nyelvemlékeket is „felfedezett”⁴⁹ (még Detre előtt, de erről sem lehetett korábban hallani). Ez többünk vágyálmait váltotta volna valóra, ha igaz lenne. De nem az. A „szkíta-hun” szójegyzék összeállításának logikája és egyes konkrét szavai is kísérletesen hasonlítanak a Detre-féle „kódex” szavaihoz.⁵⁰ A legnagyobb valószínűséggel pusztá agyalmány és merő valótlanság az egész.

Hosszas és fárasztó nyomozás kellene ahhoz, hogy Vahan atya kilétét tisztázni lehetne. Talán majd egyszer valaki vállalkozik erre. A kétségek azonban már a nekrológ néhány adatából is kikerekednek és önmagukért beszélnek. Érdekes, hogy Detre és Vahan atya esetében is Velencében futnak össze a szálak. Az állítólagos, Szongott Dénesből átlényegült Vahan atya Magyarországról távozva ott tanult, majd utóbb Detre is. Vahan atya kaeskaringsó életútja nyomán egy másik adat is gyanakvásra ad okot. A leírás szerint ugyanis Libanonban, a tyroszi (a mai Tir város) örmény egyetemén tanított. A jelzett városban viszont nincs is örmény vonatkozású egyetem, illetve egyetemi kar (fakultás) és nem is volt. Ilyen Bejrút közelében, Kaslikban található, mégpedig a Szentlélekről elnevezett egyetem. Továbbá – a nekrológ alapján –, Vahan atya tiszteletbeli tagja volt az Örmény Tudományos Akadémiának. Csakhogy az Örmény Akadémia tiszteletbeli tagjainak négy személyből álló csoportjában mégsem említődik a neve.⁵¹ Már e három könnyen felderíthető körülmény alapján is könnyen lehetséges, hogy Szongott Dénes, illetve a vele azonos Vahan Anghaghth Astvatzurian atya és Szongott Klára is egyaránt Detre által kitalált, légből kapott személyek. Alighanem Vahan atya nekrológiáját is maga Detre írta. Saját elképzelt alakjait mindenestre ügyesen válogatta össze és alkotta meg a hajdan létezett és egyéb valós személyek családi neveiből.⁵² Így aztán szinte bizonyos, hogy régebben és ma is élnek Vahan keresztnévű és Astvatzurian családnévű örmény személyek, esetleg még Vahan Astvatzurianok is. Köztük akár még papok is lehetnek. De ismétlem: a valaki másról mintázott nyelvész-teológus Szongott Dénesből fabrikált Vahan atya szinte biztos, hogy soha nem létezett.

Térjünk azonban vissza a történet valós alakjaihoz, köztük Schütz professzorhoz. Detre állítása szerint Schütz, az általa megtalált „Iszfaháni kódexel” kapcsolatos ismereteit az 1970-es években, azok második felében adta át neki (Detrének). A jeles polihisztor tudós hagyatékát (Zsigmond Benedekkel együtt) gondozó Nagy Kornél armenista szerint azonban Schütz írásaiban szó sincsen semmi ilyesmiről, sőt, maga a „kódex” sem említődik sehol. Ezen nincs is mit csodálkoznunk, mert – Nagy tudomása szerint – Schütz *soha nem járt Iránban*, így tehát Iszfahánban sem, s ott nem folytatott kutatásokat. „Schütz Ödön tudományos munkásságának ismeretében elmondható, hogy ha a neves tudós valóban rábukkant volna egy ilyen típusú dokumentumra, akkor magas szintű armenológiai és turkológiai képzettségéből adódóan biztosan behatóan tanulmányozta volna azt. [...] ha a kódex valóban tudományos szenzációval kecsegtetett volna, nyilvánvaló, hogy felfedezését Schütz Ödön kellő alaposággal és körültekintéssel a tudományos közvélemény elé tárta volna. Hozzá kell tennünk: ha nem tartotta volna hitelesnek a dokumentumot, arra is nagy valószínűséggel felhívta volna a tudományos közvélemény figyelmét.”⁵³

Nagy gondolatait kiegészítve megjegyzem, hogy Schütz „titkolózása” a tudományos világ és az érdeklődők előtt azért is érthetetlen lenne, mert megmagyarázhatatlan, hogy ugyanakkor miért hívta volna fel Detre figyelmét a magyar történelmet alapjaiban érintő forrásra. S ha titokban tartotta, miért sarkallta volna őt annak további magyarrá való fordítására?

Az „Iszfaháni kódexről” írt tanulmányában hasonló gondolatokat vet fel Sárközy Miklós (iranista-orientalista-történész)⁵⁴, aki régóta járja Keletet, s ami tárgyunkhoz kapcsolódva a legfontosabb: Perzsia tájait. *„Az pedig különösen rejtélyes, hogy miért adta volna át a geológusként elismert, de filológiai, magyar őstörténeti kutatásokat tudományosan nem folytató Detrének, aki több mint negyedszázad után rukkolt csak elő ezzel a listával.”*⁵⁵ Ez valóban fogas kérdés. Sárközy helytállóan állapítja meg: *„A térben és időben kiterjedt területen felbukkanó, magukat hunoknak nevező népcsoport esetében számos nyelvcsaláddal való rokonítási kísérlet történt a múltban, melyek azonban máig nem vezettek meggyőző eredményre. Nyilvánvalónak tűnik, hogy a különböző helyeken, különböző időpontokban megjelenő [...] népcsoport, törzsszövetség nyelvisége sem lehetett egységes.”*⁵⁶ Detre is ügyelt erre, hiszen eleve kétféle hun nyelvről írt. Sárközy megjegyzi, hogy a hun nyelvet eleddig török, mongol, jenyiszeji, kelet-iráni nyelvekkel hozták kapcsolatba. E kísérleti megállapítások talán nem is állhatnak távol az igazságtól, sőt, nem elképzelhetetlen a finnugorként ismert nyelvekkel való összefüggés sem, de még „közlekedőnyelvi” változatok, keveréknnyelvek is előfordulhattak. Nem csoda, hogy Detre a tágabb és régebben használatos (talán ma is helytálló) urál-altáji egységbe foglalva, a finnugor vonatkozásokat is beemelte a szöszedetébe, s annak magyarázatába.⁵⁷

Gondot okoz az is, hogy nem tisztázták a hun szöszedet létrejöttének körülményei. A „kódexet” író térítő (képzeltbeli) szerzetes másolta, vagy hallomás után jegyezte le a hun szavakat? Ha másolta volna, akkor ismernie kellett a hun írásjeleket, de hogyan tudta azok hangértékét *örmény nyelven, örmény betűkkel pontosan rögzíteni?* Lényegében ugyanez áll fenn a hallás utáni lejegyzésre is. Ha feltételezzük a lejegyző hun nyelvi tudását (vajon melyik hun nyelvé), akkor is úgyszólván lehetetlen az eltérő nyelvek szavainak pontos visszaadása. S hol vannak az eredeti örmény betűk, illetve azzal írott szavak? Azok közül is le lehetett volna legalább mutatóba néhányat másolni, a hitelesség kedvéért. De lám, ez sem történt meg.

Detre hamisításának talán a legnagyobb buktatója a „kódex” állítólagos feltalálási helye, az iszfaháni, majd Iszfahán környékére jelzett Szent Kereszt kolostor/monostor léte. Nagy, a tág ismereteket közlő, részletekre kiterjedő tanulmányában írja: *„Detre Csaba állításával ellentétben Iszfahán Új-Dzsulfa negyedében Szent Kereszt néven sem templomot, sem monostort nem találunk, s egykori létéről sem tudunk.”* Mindezt különféle vallástörténeti forrásokra és korabeli missziós jelentésekre hivatkozva nyomatékosítva alább megismétli: *„[...] a jelentések egybehangzóan cáfolják, hogy Iszfahán örmények által lakott [...] negyedében Szent Kereszt (Surb Xac’ Sancta Crux, Santa Croce) templom vagy monostor létezett volna.”*⁵⁸

Az Iszfahán szinte minden zezugát ismerő Sárközytól hasonlóképpen értesülünk: *„[...] ilyen kolostor Iszfahánban nem létezik, és a múltban sem létezett. Ezzel kapcsolatban [...] fontos megjegyezni, hogy a 16–17. századi Iszfahán (1598-tól 1722-ig a szafavida Perzsia fővárosa) keresztényeit jól ismeri a tudományos kutatás. [...] Az itt letelepített és Iszfahán Új-Dzsulfa negyedében élő, valamint Iszfahán környékén falvakat is alapító örményekről, egyházszerzetükről számos örmény, perzsa, nyugati katolikus missziós forrás számol be. [...] Szent Kereszt nevű örmény kolostort egyetlen forrásunk sem említ Iszfahánban és környékén, sem a 17., sem a 19. században, sem pedig a közelmúltban. Mindezek fényében az egész iszfaháni kódexes mítosz alappillére rendül meg. Ha nincs meg a kolostor sem, akkor hol a kódex? Detre pedig nem tett kísérletet a helyzet tisztázására. [...] Mindehhez tegyük hozzá, hogy Detre cikkének napvilágra kerülését követően az akkori magyar nagykövet, egyben magasan képzett orientalista turkológus utasította első beosztottját, aki szintén képzett iranista és turkológus volt, a*

*helyszíni vizsgálatokra Iszfahánban. [...] arra kérte, hogy keresse meg a kolostort, és nézzen utána az állítólagos kéziratnak. A helyszíni vizsgálat során azonban ismét kiderült, hogy Szent Kereszt nevű kolostor nem létezik Iszfahánban, és a kérdéses kéziratnak sincsen nyoma.*⁵⁹

Talán nem szerénytelenség megemlíteni, hogy iráni tanulmányutam alkalmával – Sárközy kiváló vezetésével – nekem is alkalmam volt utánajárni a dolognak. Természetesen ugyanezt tapasztaltam. Iszfahán örmény negyedében felkerestük a Vank katedrálist (Szent Megváltó Székesegyház és Kolostor/Monostor), ahol a „kódexről” mit sem tudtak. A közelben lévő Örmény Könyv- és Levéltár-Múzeumban sem leltük fel, noha ott egyébként voltak igen-igen régi, X–XI. századi kéziratok is. A tájékoztatás nyomán, ismét meggyőződünk arról, hogy Iszfahánban és Perzsiában soha nem létezett Szent Kereszt kolostor. Volt alkalmam egy örmény egyházi intézményekről készült listát is áttekinteni. Mi több, sikerült vásárolnom egy könyvet, melyben az összes iszfaháni örmény egyházi intézmény fel van tüntetve⁶⁰ (melyek teljes, tételes felsorolásától eltekintek). Ezek közt mindegyik elnevezésében szerepel a ’szent’ szó (Isten Szent Anyja épületegyüttes, Szent Betlehem-, Szent György-, Szent Gergely-templomok stb.), de Szent Kereszt néven egy sem található.

Mindezek ellenére – bármily meglepő is –, egy bizonyos Szent Kereszt nevű intézmény léte mégsem alaptalan. *Létezik ugyanis ilyen nevű, az örmény katolikus felekezethez kötődő, X. században épült egyházi épület, de ez nem kolostor, s nem is Irán területén, hanem Iszfahántól meglehetősen távol, a mai Törökország területén található.* Csak egyféle elfogadható magyarázat létezik. Az történhetett, hogy a hetet-havat összehordó Detre a hamisítás folyamatában nyilván összekeverte az egyébként is kusza ismereteit.

Nagy Kornél tanulmánya azonban világossá teszi ennek lehetséges hátterét. *„Elképzelhető azonban, hogy a tisztelt szerző esetleg a Van-tó szigetén található alt’ amari (ma Aktamar, Törökországban) Szent Kereszt székesegyházra kívánt utalni. Ez már csak azért is lehetséges, mert Detre Csaba megemlíti, hogy a kódexet Iszfahánba kerülése előtt egy, a Van-tó közelében lévő titkos rejtékhelyen őrizték, és feltehetően – legalább is Detre Csaba állítása szerint – I. Abbász sah örmény tanácsadóinak javaslatára szállították el a Szafavida Perzsia fővárosába. Mindenesetre tény, hogy Alt’ amar szigetén létezik egy Szent Kereszt nevet viselő templom, amelynek története azonban nem az 5. században, hanem jóval később kezdődik.”*⁶¹ Viszont homály borítja, hogy került volna oda a VI. században (500 körül), vagy még korábban íródott „kódex”.

Mindent figyelembe véve és összegzésként ismételten leszögezhetjük, hogy az „Iszfaháni kódex” nem létezik, és Detre erre hivatkozó hun szójegyzéke a legújabb magyar vonatkozású történeti hamisítvány. Már csak egy kérdés várna tisztázásra, melynek kiderítése úgyszólván lehetetlen. *Mely megfontolás alapján hamisított Detre?* A saját örmény irányultsága és a történeti múlt örmény–magyar vonatkozásai készítették erre? A helytelen, korábban a nyelvet a származással egybekötő, „szemellenzős” finnugrizmus elleni tiltakozása nyomán, jóindulatból találta ki a bonyolult történetet? Rosszabb esetben valamely feltűnési vágy motiválta? Esetleg egyéb, már kideríthetetlen okból fakadó indíték sarkallta, vagy mindezek egyvelege? Ez esetben ismét csak sejtésekre hagyatkozhatunk. Azt pedig, hogy ki mit sejt, döntse el saját maga.

IRODALOM

- Bárdi László: Az ázsiai hunok élete és történelme (in. Magyarságtudományi tanulmányok, Hun-idea, Bp., 2008. 55–79.)
- Bárdi László: Kőrösi Csoma Sándor és gyökereink (in. Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Kovászna [Erdély], 2017. 11–17.)
- Bérczi Szaniszló – Detre Csaba: A hunok művészete kifestő (Természet- és Környezetvédő Tanárok Egyesülete, UNICONSTANT, Budapest, Püspökladány, 2003.)
- Brezsnyánszky Károly: In memoriam Dr. Detre Csaba, Földtani Közöny, 146/4. 395–400. Bp., 2016.
- Chorenei, Mózes: Nagy-Örményország története (ford. Szongott Kristóf. Tódorán Endre »Aurora« Könyvnyomdája, Szamosújvár, 1892.)
- Csajághy György: Gondolatok Paál Zoltán: Arvisura-igazszólás című művéről (in. Valóság, 2017/4. 39–60.)
- De Groot, Jan Jakob Maria: Hunok és Kínaiak (Közvetteszi: Bakay Kornél, kínai nyelvi szakértő, Csornai Katalin, szaklektor és utószó: Bárdi László. Respenna, Bp., 2006. Eredeti cím és kiadás: Die Hunnen der worchristlichen Zeit. Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens. Übersetzt und erläutert von J. J. M. De Groot unterstützt von der Kgl. Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin und Leipzig, 1921, Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger. Walter de Gruyter & Co.)
- Detre Csaba: Hun szavak, szövegek (Magyar fonetikus átírásban örmény és görög szövegek alapján) (In. Kőrösi Csoma Sándor és Kelet népei. Szerk. Gazda József és Szabó Etelka. Kovászna, 2005, 55–85.)
- Jordanes: A gótok eredete és tettei (Szerk.: Dr. Gombos AF. Albin. Ford.: Dr. Bokor János. Brassói Lapok Nyomdája, Brassó, 1904.)
- Khabazian, Teny Megerdich: Bricked Domes [Armenien churches of New Julfa, Esfahan] (Nahoft Publikation, Isfahan, 2016.)
- Katus Kászló: A középkor története (Pannonoca-Rubicon, Bp., 2001.)
- Katus Kászló: Európa története a középkorban (Kronosz Kiadó, Bp., 2014.)
- Krajcsír Piroška: Schütz Ödön, a magyarországi armenisztika megújítója (Forrás: http://nemzetisegek.hu/repertorium/2014/05/belivek_18-20.pdf)
- Nagy Baka György: In memoriam [sic!] Vahan Szongott Dénes (in. Erdélyi Örmény Gyökerek, XII. évf. 140. sz. (2008. október) 40. További forrás: http://epa.oszk.hu/01400/01440/00033/pdf/eogykefuzetek_2008okt_final.pdf#page=21)
- Nagy Kornél: Az Iszfaháni-kódex és az armenisztika (In. Keletkutatás, Szerk. Dávid Géza és Fodor Pál, Birtalan Ágnes, Iványi Tamás és Sudár Balázs közreműködésével. Kőrösi Csoma Társaság, Bp., 2012. tavasz, 5–17.)
- Németh Gyula: A hunok nyelve (in. Attila és hunjai. Szerk.: Németh Gyula. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1940.)
- Priszkosz rhétor: Törédek (Priszkosz rhétor törédei. Követségek Attila, a hunok nagykirálya udvarában. Ford. Szilágyi Sándor. Javitotta és kiegészítette: Patay-Horváth András. Utószó: Szebelédi Zsolt. Attraktor, Máriabesnyő, 2014.)
- Sárközy Miklós: A sosemvoltiszfaháni kódex hunszavai – egyőstörténeti csalásanatómiája. (Forrás: <https://pblog.atlatszo.hu/2014/10/22/a-sosemvolt-iszfahani-kodex-hun-szavai-egy-ostorteneti-csalas-anatomiaja/>)
- Szongott Kristóf: A magyarhoni örmény családok genealógiája (Todorán Endre Aurora Könyvnyomdája, Szamosújvár, 1898.)
- Vásáry István: Schütz Ödön élete és munkássága (1916–1999) (Kőrösi Csoma Társaság, Keletkutatás, Bp., 2016. tavasz, 5–13.)

JEGYZETEK

- 1 Ilyen a kádeszi [qades-i] csata (Kr. e. 1274), mely Egyiptom és a Hettita Birodalom közt zajlott. Az egyiptomi feliratok és a hettita feljegyzések szerint II. Ramszesz fáraó és II. Muvatallisz király *egyaránt magának könyvelte el a győzelmet*. A csata valójában döntetlen végződött, némi hettita fölényrel, amit a fennmaradt források és a hettiták által továbbra is befolyásolt területek változatlansága támasztanak alá. Hasonló korabeli politikai és egyéni érdekből Dareiosz, a Kaszpi-tenger környéki szkítákat támadó eredménytelen háborúját (Kr. e. 519), a behisztuni feliratokon győzelemként tüntetette fel. (Vö. Ókori keleti történeti chrestomathia, szerk. Harmatta János, 2003, 311–320.) Dareiosznak később (Kr. e. 513), az európai részen élő szkítákat sem sikerült legyőznie. Ma már bizonyos, hogy hamisan tájékoztatnak a különböző leírások és utalások a

- hunok és a rómaiak (mindkét oldal segédcsapatainak) cataaunumi/mauriacumi útközteréről (451. Vö. Fredegár krónika, *Chronica Gallica*, Iordánés, Prokópiosz stb.). Korábban általánosan elterjedt nézet volt a hunok veresége. A valódi helyzet jóval árnyaltabb, mert ma már közismert, hogy ellenfeleinek elvonulása után végül Atilla (Attila) serege maradt a helyszínen, majd csak ezt követően hagyta el a csatateret. A következő évben pedig már Itáliába vezetett hadjáratot, melyet megrendítően súlyos vereség után aligha tehetett volna meg. A valódi helyzet mindkét tábor hatalmas vesztesége mellett döntetlent mutat, de mégis valamelyes hun fölényrel, mely némileg a győzelem felé hajlik. A hun győzelmet megerősíti a Tarihi-Üngürüsz krónika is. A csaknem biztosra vehető történeti igazság elferdítését mindhárom (és sok más) példa esetben – a köztük lévő jelentős időbeli eltérés ellenére – egyértelműen a hasonló birodalmi-politikai érdekek és az uralkodók, vezérek, valamint a történétírók személyes érintettsége befolyásolták.
- 2 Vö. Brezsnaynszky, in. 2016, 395–400.
 - 3 Detre, in. 2005, 55. Nagy, in. 2012, 5.
 - 4 2002. november 8-án tartott előadások a Magyar Állami Földtani Intézet (1973 májusában alakult) Filozófiai Vitakörében: Amit a hunokról (=ösmagyarokról) az örmény hittérítők úján megtudtunk. – TUTSEK ÁRPÁD: A magyar őstörténet nyomai az örmény forrásokban, DETRE CSABA: A hunmagyar nyelvi azonosság örmény bizonyítékai. Forrás: www.pointernet.pds.hu/kissendre/filozofia/20070713120021298000000943.html Lásd még: Bérczi–Detre, 2003. További forrás: <http://www.federatio.org/tkte/Hunok.pdf>
 - 5 Detre, in. 2005, 58–59.
 - 6 A rejtélyes fogalmazás mögött felsejülhetnek akár Baráth Tibor hunokat is említő, afrikai kusokkal elegyedett *fekete magyarjai* is, feltéve, ha Detre netán olvasott valamit erről (Vö. Baráth: A magyar népek őstörténete (Egyesített kiadás, első könyv, 49. Második kötet, harmadik könyv, USA, Montréal, szerzői kiadás, 1973. és Somogyi Zoltán kiadása, 1988, 9–44.)
 - 7 Feltehetően a sumerekről van szó, de itt is vélhető Baráth sajátos felfogásának hatása. (1988, 42–51.)
 - 8 Vö. Csajághy, in. 2017, 39–60.
 - 9 A bizonyosan hunokat jelölő xiongnu népnév először 318-ban bukkan fel. Vö. Bárdi, in. 2008, 58. Újabbán uő a jóval korábbi, mintegy 500–700 évvel ezt megelőző időben, Konfuciuszal (Kōng Qiū [Kun/g/ Tyshiu], Kōngzī [Kun/g/ cō], Zhōng ní [Dzsun/g/ ní], Kr. e. 551–479) is kapcsolatba hozott, ún. *Dalok Könyve* gyűjteményes műben (Shi jing [sō tyin/g/]) előforduló xianyun (hszianjün) népvét is a hunokkal azonosítja. Vö. Bárdi, in. 2017, 12–15. Ezt megelőzően részben a különböző rong (zsun[g]), di, beidi (ti, pejti) stb. vélhető elődnépek. nevét ismerjük. Vö. De Groot, 2006, 23–25. Bárdi, in. 2008, 58.
 - 10 Dionysius Exiguus, bibliai közlések és egyebek figyelembevételével Augustus császár uralkodásának 28. évét jelölte meg. Nem számította be a korábbi, Octavianus néven való uralkodás 4 évét, de más számításbeli problémák is fennállnak. Jézus, Dionysius apát által megállapított születési időnél korábban, az időszámítást megelőzően i. e. 4, vagy 5 előtt születhetett. Hajdani, kiváló középkorász professzorom, Katus László, Jézus születését korábbra, i. e. 6-ra vagy 7-re helyezte, utóbb i. e. 6-ban állapította meg. Vö. Katus, 2001, 70.; 2014, 41.
 - 11 Detre: i. m. 59.
 - 12 Detre: i. m. uo.
 - 13 A „*madü*” szót először a *'Nagy Uralkodó'*, utóbb hol a *'fejedelem'*, hol pedig *'nagy'* (általános, méretre vonatkozó melléknév) értelemmel használja. Detre, in. 2005, 58–59., 69., 76.
 - 14 Vö. De Groot, 2006, 83., 89. Bárdi, 2008. in. 61–62.
 - 15 Vö. De Groot (Csornai Katalin), 2006, 89.
 - 16 A jelzett kolostorról eleinte azt lehetett tudni, hogy Iszfahán örmény negyedében van, majd később már arról is lehetett olvasni, hogy Iszfahán tartomány Shahreza megyéjében található.
 - 17 Bérczi–Detre, 2003, 1.
 - 18 Bérczi–Detre, 2003, 4–7.
 - 19 Vö. Nagy, in. 2012, 16. Nagynak bizonyos igaza van. Egy apró megjegyzést mégis megkockáztatok az örmény „*erku*”=’*kettő*’, *'ikrek'* jelentésű szó kapcsán. Ez szót ilyen alakban nem találtam meg Detrénél. Ott, ebben az értelemben számnévként: „*keltü*”=’*kettő*’ (Detre, i. m. 80.), és „*jerku*”=’*ikrek*’ (uo. i. m. 63.) jelentéssel leltem fel. Nagy az irott formát közli (*'erku*’), míg Detre a kiejtést (*'jerku*'). Pusztán a szavakkal való játék kapcsán említem, hogy az örmény *'erku*’ különös alak, illetve áttételesen távoli tartalmi hasonlóságot mutat egy (pinyin átírású) kínai szóval. Némelyek (köztük kínaiak) szerint egy bizonyos lovasnép (hun?) eredetű (?) kínai hegedűfélének a neve *'erhu*’ (*özshu*, 'zs' és lágy 'r' és közti torokhanggal), melynek jelentése *'két/kettő (húr)*'. Mivel az előfordulás egyedi, nyilván véletlen hasonlóságról van szó, mely nem alkalmas elméletek gyártására.
 - 20 Priszkosz, 24/25. (Ford. Szilágyi–Patay–Horváth, 2014, 24–25.)
 - 21 Jordanész, 49/258. (Ford. Bokor, 1904, 116.)
 - 22 Németh Gyula (turkológus, nyelvész) közlése szerint görög, szanszkrit, óperzsa, kelta, ónémet, angolszász stb. nyelvek is felvetődtek. Vö. Németh, 1940, 219–220.
 - 23 Németh arra is felhívta a figyelmet, hogy a 'sztrava' szó gót (germán) és török nyelvből is

- eredeztethető, így nincs elfogadott magyarázata. Vö. Németh, in. uo.
- 24 Atilla (Attila) főfelesége Héreka/Hereka/Hrekan (Kreka, bolgáru [?] Kerka, magyarítva Réka, Rika), Atilla testvére, egyik fia, Berikosz hun főember, Basik(Vasik) és Kursik hun vezérek, stb. Vö. Priszkosz, 24–25., 38–39., 50–51., 46–49., 55., 43. Némelyik magyarra is fordítható, köztük Atilla nagybátyja Oébarsiosz stb. Ez türk nyelvekben Aybars(Ajbarsz), jelentése Holdpárduc. Vö. uo. 50–51.
- 25 Nagy, in. 2012, 14. A tanulmányban csekély, a lényegét nem befolyásoló ellentmondás bontakozik ki, mert a szerző ugyanakkor megjegyzi, hogy Movsēs Daxuranc’i (Movsēs Kalankatuac’i) által a kaukázusi Albánia történetéről írott forrása (vö. 37. jegyzet) közli egy fejedelem nevét (Alp Ilut uēr) és említ két hun méltóságot, ill. titulusukat ([*Awci tarxan*] és *Xursan irt’gin*), továbbá (állítólagos „fő”) istenük, Tangri Kán [T’angri xan] elnevezését.
- 26 Priszkosz, 30/31. A hunok „vegyülék” jellegéről alkotott egyszemélyű felfogása máig kísért, mert a görögök, rómaiak, és más népek ugyanannyira keverték voltak, miként mai utódaik is azok.
- 27 Forrás: [web:] http://osmagyar.kisbiro.hu/modules.php?name=base_topics&file=olvas&click=perelo-4872569a4ae02
- 28 A jelzett levélben Detre pun elődeinek igazolására egy említésre méltatlan, átlátszóan hiteltelen írásra hivatkozik. Lásd a 27. jegyzet forrását.
- 29 Nincs szó valódi diplomáról, mert Detre csak egy néhány hetes kurzuson vett részt a jelzett egyetemén. Nagy Kornél szíves, szóbeli közlése, melyet itt köszönök meg.
- 30 Vö. Krajcsír, in. 2014, 8000–8001; Vásáry, in. 2016, 7.
- 31 Detre előadása az általam Pécsen szervezett, az Ifjúsági Házban 1995 januárjától 2011 májusáig folyamatosan, majd megszakításokkal a Vasutas Művelődési Házban 2017-ig működő, „Fejezetek a magyarság őstörténetéből” címet viselő előadássorozat keretében zajlott. Annak idején Detre igen nehezen tett eleget a meghívásomnak, s csak többszöri megkeresésemre volt hajlandó eljönni. Arra hivatkoztam, hogy fél kimozdulni otthonából és Budapestről, mert életveszélyesen megfenyegettek. Ma már nyilvánvaló, hogy szó sem lehetett erről, s Detre már akkor sem mondott igazat. Feltételezem, hogy tarthatott a szakmai vonatkozású kérdésektől és ebből következően az esetleges leleplezés lehetőségétől. Az előadásról hanganyag tanúskodik, melyet akkor az ott jelenlévő érdeklődő, Gáspár Róbert készített, aki ezt a felvételt készséggel rendelkezésemre bocsátotta, melynek birtokában vagyok ma is. Köszönettel tartozom továbbá Kristóf Zoltán magánkutatónak, aki az „Iszfaháni kódexnek” nevezett hamisítás újabb leleplezéséhez számos anyagot adott át.
- 32 Detre doktorátusaira még az amatőrök is felfigyeltek. Bereczki Zoltán (kissé felületes) írásában meg is kérdőjelezi az összeset, anélkül, hogy erről meggyőződött volna. Erre vonatkozó bizonyítékot nem is mutat fel. Vö.: Bereczki, 2011. Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Vita:Iszfaháni_kódex.
- 33 Detre, in. 2005, 55.
- 34 Vö. Nagy, in. 2012, 7. (Patmut’iwn Arak’ée vardapeti Dawrižec’uoy (Arak’el Dawrižec’i vardapet története). Ašx. Levond Sarkawag. Valarsapat, 1896, 207–209.; Schütz, Örmények kitelepítése Perzsiába Az 1604-es „nagy szürgün”, örmény források alapján. Keletkutatás, 1988. ősz, 57.)
- 35 Vö. Nagy, uo. 12–13. Magyar őstörténeti vonatkozásban kevésbé ismertek az V. századi örmény források. Lazar Parp’ec’i és Elišē krónikái az örményeknek a perzsákkal a vallásszabadságért vívott harcainak kapcsán a hunok 375 körüli hadjáratát (betörését) és a Kaukázus környéki, illetve (a kaukázusi) Albánia (Aluank’, Agvank) szomszédságában való letelepedésüket említik. (Lazaray Parp’ec’uoy patmut’iwn Hayoc’ew t’ult’ar Vahan Mamikonean [Lazar Parp’ec’i: Örményország története és Vahan Mamikonean örmény főúrhoz írt levele]. Ašx. Bagrat Ulubabyan. Erewan (Jereván), 1982, 154–155. Elišē, Vasn Vardanay ew Hayoc’ paterazmin [Elišē: Vardanról és Örményország háborújáról]. Ašx. Elia Ter-Minasyan. Erewan, 1989, 22–23.) Elišē történetírásának adatait néhányán kétségbe vonták, de többnyire elfogadták.
- 36 Vö. Nagy, uo. 13. (Movsēs Xorenac’i: Patmut’iwn Hayoc’ [Örményország története] Ašx. Mik’ayel Abelean-Suren Yarut’iwnanc’. [Reprint] Erewan, 1991. 231.) Chorenei működési idejének egyesek által történt korai datálása meglepő, mert a jelzettel jóval későbbi századokból is tartalmaz adatokat, melyeket pl. az V. században még nem tudhatott. Lehet, hogy az ő neve alatt később mások állították össze a történetet. Chorenei munkájának ismertebb a Szongott Kristóf által, magyarázatokkal ellátott magyar fordítása (1892). Ebben, illetve a lábjegyzetekben több helyütt említődnek a hunok (36–37., 160., 184., 209., 277. stb. oldalakon) néhol más (gyűjtő) népevek alatt is.
- 37 Vö. Nagy, uo. 14. Általa közölt források: Nersēs Akinean, Movsēs Daxuranc’i (koc’uač Kalankatuac’i ew ir Patmut’iwn Aluanic’ [Movsēs Daxuranc’i vagy más néven Kalankatuac’i és a kaukázusi Albániáról írott története.] Handēs Amsorea I 1953. 13–15.; The History of the Albanians by Movsēs Daxuranc’i. Trad. and ed. by Charles J. F. Dowsett, London Oriental Series,

8. London, 1961. XV–XX. Movsēs Dasxuranc`i, i. m. 152–159. Movsēs Kalankatuaç`i: Patmut`iwn Aluanic` ašxarhi [A kaukázusi Albánia története]. Erewan, 1983, 201–213., 218–220.
- 38 Vö. Nagy, in. 2012, 14.
- 39 <http://osmagyar.kisbiro.hu/modules.php?name=news>
- 40 Elődök szava, Corona Sacra Könyvkiadó, Bp., 2009.
- 41 Detre, in. 2005, 55.
- 42 Detre, uo.
- 43 Közülük elegendő négy hiteles személy véleményét említenem. Mándoky Ongajsa (Mándoky felesége), Bartha Júlia néprajzkutató, turkológus-orientalista, Benkő Mihály történész-orientalista, Erdélyi István régész-történész, orientalista.
- 44 Vö. Exkluzív beszélgetés Dr. Kiszely István professzorral, Európai Idő, 2009/4. 6.
- 45 Forrás: [web:] http://osmagyar.kisbiro.hu/modules.php?name=base_topics&file=olvas&cikk=perelo-4872569a4ae02
- 46 Vö. Szongott (Klára), 2008. Forrás: http://osmagyar.kisbiro.hu/modules.php?name=base_topics&file=nyomat&cikk=ormeny-4871a734eb1d1 Továbbá: Nagy Baka, 2008, 40.
- 47 A Vahan Anhaghth Astvatzaturian név Detrétől származó magyar fordítása: Isten Fiának legyőzhetetlen védőpajzsa. Az Astvatzaturian név szótővének eredeti alakja korábbi átírásban Asduadzadur, melynek jelentése az örményül bizonyosan tudó Szongott Kristóf szerint 'istenadta'. Ugyan ő a német Sohn Gottes [Isten fia] szóösszetételből torzult [Szongott] nevet is összefüggésbe hozta ezzel. Örmény nyelvtudás nélkül nehéz eligazodni a nevek és jelentéseik között. Bár az 'Isten Fia' és az istenadta (Istentől adott) értelmek közt lehetséges a kapcsolat, de azért e kettő nem egészen ugyanaz. Vö. Pető, http://osmagyar.kisbiro.hu/modules.php?name=base_topics&file=olvas&cikk=perelo-4872569a4ae02
- Továbbá vö. Szongott (Kristóf), 1898, 20.
- 48 Vö. http://osmagyar.kisbiro.hu/modules.php?name=base_topics&file=olvas&cikk=ormeny-4871a734eb1d1
- 49 Vö. http://osmagyar.kisbiro.hu/modules.php?name=base_topics&file=olvas&cikk=szkita-4930e3b41badc&elozo=napkelet-486b8d699f62a&koveto=szkita-4930ea197806d
- 50 Forrás: www.karuna.hu/letoltesek_elemek/magyaroshit/ashkatan.pdf
- 51 National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, <https://www.sci.am/about.php?langid=2> További forrás: <https://www.sci.am/members.php?id=3&d=0&langid=2>
- 52 Elsődleges forrása a magyar őstörténettel is foglalkozó Szongott Kristóf lehetett, aki a magyar-örmény családok neveiről, azok egyes genealógiai vonatkozásairól ad beszámolót. Szongott (Kristóf), 1898, 20., 204. Emellett a Magyar Állami Földtani Intézetben működő, Detre által 1973-ban alapított és elnökkölt Filozófiai Vitakör 1990-es előadói közt szerepel egy magyar átírással feltüntetett örmény név: Asztvacaturján, Zurván. Vö. http://epa.oszk.hu/02900/02934/00020/pdf/EPA02934_mafi_evi_jelentes_1990_683-695.pdf
- 53 Nagy, in. 2012, 7.
- 54 Sárközy, 2014. Forrás: <https://pcblog.atlatszo.hu/2014/10/22/a-sosemvolt-iszfahani-kodex-hun-szavai-egy-ostorteneti-csalas-anatomiaja/>
- 55 Sárközy, 2014, 4.
- 56 Sárközy, uo. 2.
- 57 Detre, in. 2005, 56.
- 58 Nagy: i. m. 8–10.
- 59 Sárközy, uo. 5.
- 60 Vö. Khabazian, 2016.
- 61 Nagy: i. m. 10.

Az oktatásügy irányítása a politikai átalakulások idején (1945–1948)

(Demokrácia és oktatáspolitikai) A II. világháború után, 1945 tavaszától az oktatás demokratikus átalakítása, mint sürgősen megoldandó politikai kérdés került napirendre. A kérdés kultúrpolitikai fontossága miatt valamennyi politikai párt készített oktatási reformjavaslatot.¹ A Független Kisgazdapárt (FKGP) elgondolásai a demokratikus oktatási rendszer kiépítéséhez kívántak hozzájárulni. Speciális vonások a kisgazda tervezetben a mezőgazdasági oktatás előnyben részesítésében és a parasztság kulturális felemelésében mutatkoztak.² A Nemzeti Parasztpárt (NPP) a demokratikus átalakulás követelményeinek megfelelő oktatáspolitikai koncepciója annyiban hasonlít a kisgazdapárti elképzelésekhez, hogy itt is megfogalmazódtak a speciális paraszti érdekek.³ A Szociáldemokrata Párt (SZDP) oktatáspolitikai javaslatai szintén egy demokratikus társadalom céljainak megfelelő oktatási rendszer alapjait kívánták megteremteni. E rendszer kiépítendő elemei között azonban több szocialista, sőt utópisztikus, a pluralista demokráciával ellenkező elképzelés is volt.⁴ Az „új” embereszményt megfogalmazó Magyar Kommunista Párt (MKP) is egy demokratikus iskola-rendszer kialakítását szorgalmazta.⁵

Az oktatáspolitikai kérdésekkel a pártok eltérő intenzitással a politikai harc keretében 1945 nyarán is foglalkoztak. A reformjavaslatok alapkonceptiója az volt, hogy a gazdasági, társadalmi és politikai megújódásra nem kerülhet sor a köznevelés korszerű átalakítása nélkül. A pártok felfogása szerint az oktatásügy korszerűvé csak akkor válik, ha a demokrácia lényegéből indul ki és a demokrácia alapelvei következetesen és hiánytalanul érvényesülnek, ha a kiválasztás és az érvényesülés mértéke a hajlam és a képesség lesz. A pártok oktatáspolitikai elképzeléseit elemezve megállapíthatjuk, hogy a politikailag és világnézetiileg tagolt között az oktatáspolitikai célokat illetően 1945 első felében többé-kevésbé konszenzus keletkezett. A többpárt-rendszerrel megteremtődtek ugyan az érdekkonfliktusok kifejeződésének keretei, de egy ennek megfelelő oktatáspolitikai gondolkodás ekkor még nem vált dominánssá. „Sokszínűségről” sem beszélhetünk, mert valamennyi politikai erő egy színvonala-sabb és demokratikusabb iskolarendszert kívánt megvalósítani.

1945-ben a demokratikus viszonyok létrehozása szükségszerűen előtérbe állították az oktatási rendszer reformját. Olyan oktatáspolitikára volt szükség, amely a demokrácia értékeinek megvalósítását segíti és megfelel a demokratikus átalakulás politikai-ideológiai követelményeinek és hozzájárul a gazdasági – társadalmi változások előmozdításához. A kulturális újjáépítést a Magyar Nemzetiségi Függetlenségi Frontba (MNFF) tömörült valamennyi erő támogatta. A Vallás- és Közoktatási Minisztérium (VKM) pedig intézkedett, hogy a legfontosabb kulturális ágazatban, az oktatásban a munka megkezdődjön. A minisztérium szervezetiileg fokozatosan épült ki, az osztályok többsége azonban csak 1945 nyarán alakult meg. A művelődési kormányzat 1945 elején a közoktatás átszervezésére még nem tett javaslatot. Teleki Géza miniszter, a Polgári Demokrata Párt elnöke a politikai reorganizáció kezdetén a pártszempontoktól független, de a demokratikus erők többségének és az ország érdekeinek megfelelő kultúrpolitikát tartott célszerűnek. Programjának lényege, hogy

kultúránk legyen magyar és részesüljön belőle a nemzet minden tagja. Teleki Géza az ideiglenes kormány minisztereként, egy provizórikus hatalom szakapparátusainak vezetőjeként, a későbbiek során sem kezdeményezett olyan lépéseket, amely művelődéspolitikai felfogásával ellenkezett volna.

1945 első felében valamennyi koalíciós párt egyetértett egy nemzeti és demokratikus oktatási rendszer szükségességében. A koalíción belüli első nagy konfliktust a kommunisták robbantották ki 1945 tavaszán. Az MKP a közoktatás demokratizálásának legfőbb akadályát az intézményrendszer (elsősorban a VKM) megmerevedésében, konzervatív szellemében látták. A párt az iskolareform ügyét a baloldali erők olyan követelésével együtt vetette fel, mint az oktatásügy terén meghúzódó „reakció” ellen hozandó intézkedések. A Magyar Kommunista Párt részéről a sajtóban több támadás éri Teleki Gézát, Teleki Pál fiát, a VKM vezetőjét. A Szabad Nép április 6-i száma kifejti, hogy a párt nem hagyhatja szó nélkül, miszerint a miniszter az, aki szellemi életünk megtisztításának és demokratizálásának tilalomfát állít. Az MKP úgy vélte, hogy mint más intézmények, az iskolák sem lehetnek a demokratikus átalakulás akadályozói. A fentiek miatt a Kommunista Párt szembefordult Teleki Géza kultúrpolitikai felfogásával és gyakorlatával.⁶ 1945. április 11-én Kállai Gyula volt illegális kommunista, a Budapesti Nemzeti Bizottság ülésén már azt kéri a testülettől, hogy vizsgálja meg, milyen felelősség terheli Teleki Géza közoktatásügyi minisztert az igazolásoknak a tankerületekben történet mulasztása miatt és azért, hogy semmiféle utasítást nem adott arra, hogy milyen szellemben folyják a tanítás, továbbá a tanárok átképzésének elhalasztásáért és azért, hogy miért nem gondoskodott a tankönyvek demokratikus szellemben való átdolgozásáról. A párt a Budapesti Nemzeti Bizottságot (BNB) arra is felkérte, hogy forduljon az oktatási miniszterhez: haladéktalanul kezdje meg a közoktatásügy reformját, és hirdessen pályázatot demokratikus szellemű tankönyvek megírására.⁷

A Nemzeti Bizottságban képviselt pártok hívei voltak az oktatás demokratizálásának, de több területen nem értettek egyet a kommunista Kállai Gyula javaslatával. A baloldali parasztpárti Darvas József szerint a nevelés szelleme megmunkálatlan, a megoldást egy átfogó reform képviselheti. A Szociáldemokrata Párt baloldaliához tartozó Ries István is támogatta a reformot, azonban nem értett egyet azzal, hogy az igazolások elhalasztásáért a VKM-miniszter a felelős. Végül a kommunistákkal való együttműködésre törekvő szociáldemokrata Szakasits Árpád elnökletével üléselő BNB elfogadta Kállai Gyula javaslatát, azzal a módosítással, hogy az igazolások elmaradásáért nem felelős a miniszter. Ugyanakkor felszólította Teleki Gézát, hogy haladéktalanul gondoskodjék a tanárok átképzéséről, megfelelő tankönyvek kiadásáról és a Közoktatási Tanács megszervezéséről, amelynek feladata lesz a közoktatásügyi reform kidolgozása.⁸

Az FKGP képviselői a kommunista állásponthoz nem szóltak hozzá. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány május 1-jén létrehozta az Országos Köznevelési Tanácsot, amelynek elnöke Teleki Géza javaslatára Szent-Györgyi Albert Nobel-díjas tudós lett.⁹

A VKM pedig a parasztpárti Kovács Máté irányításával 1945. július végére elkészítette „A magyar köznevelés korszerű kiterjesztésére” címmel reformtervezetét. A tervezet legfontosabb feladatnak tartotta a demokrácia alapelvei érvényesülését a köznevelés minden területén és figyelembe vette azokat az igényeket, amelyeket az új magyar társadalom támasztott a közoktatással szemben.¹⁰

Az oktatással szembeni politikai kihívásokra a különböző politikai erők 1945 nyaratól eltérő intenzitással reagáltak. A Független Kisgazdapárt újabb reformelképzeléseket nem hozott nyilvánosságra, a párt különböző fórumokon megismétli korábbi elképzeléseit.¹¹

A Nemzeti Parasztpárt aktívabb volt, mint a kiszáradt, augusztus 1-én hozta nyilvánosságra A Nemzeti Parasztpárt kiskatéja címmel oktatási programját, amely a legfontosabb feladatnak a nép általános műveltségének emelését tartotta, ezért kötelezővé kívánta tenni a nyolcosztályos népiskolát.¹²

A Szociáldemokrata Párt a nyár folyamán is kezdeményező volt az oktatáspolitikai területén. Simon László, a párt egyik oktatáspolitikusa a népiskola-szervezet alapvető tényezőjének a – hét- vagy nyolcosztályos – egységes, kötelező elemi iskolát tartotta.¹³

Kéthly Anna vezető SZDP-politikus a két világháború közötti időszak legendás alakja a „Köznevelés” c. folyóirat indulásakor a közoktatás demokratikus átszervezését második honfoglalásnak tartotta, úgy ítélte meg, hogy a demokrácia léte vagy bukása függ a közoktatás megvalósításától.¹⁴

A Magyar Kommunista Párt 1945 tavaszától szeptemberig nem hozott nyilvánosságra oktatási reformkonceptiót. A kommunisták elsősorban a közoktatás átszervezését és a nyolcosztályos egységes oktatás bevezetését szorgalmazták, és továbbra sem értettek egyet Teleki Géza minisztériumi tevékenységével.¹⁵

1945 áprilisában a Polgári Demokrata Párt elnökének választott Teleki Géza ellen folyamatos volt a támadás. Az MKP nyomására 1945 nyarán a pártot kiközösítették az MNFF-ből. Teleki a pártelnökségről is lemondott, helyébe Szent-Iványi Sándor unitárius püspök lépett.

1945 szeptemberében az Embernevelés 1–2. számában jelent meg a kommunista pedagógus Kemény Gábor oktatási reformterve.¹⁶ A többi demokratikus párt koncepciójához hasonlóan az ő reformterve is abból indult ki, hogy a politikai és kulturális demokrácia feltételezi egymást.

A koalíciós pártok oktatáspolitikai elképzeléseiről megállapíthatjuk, hogy a politikailag és világnézetiileg tagolt pártok komoly oktatáspolitikai konfliktusba 1945 őszéig nem kerültek a demokratikus célok érdekében, az oktatás területén konszenzust teremtettek. A demokrácia kiépítésének évében az oktatás átalakításának igényét elsősorban demokratikus ideológiai értékekre hivatkozva kívánták végrehajtani. Az 1945-ös választásokig a nevelési eszmény és ideál csak részben differenciálta a pártokat. Amíg a demokrácia állt az oktatáspolitikai homlokerében, a koalíciós pártok között nem volt lényeges nézeteltérés. 1945. augusztus 18-án az Ideiglenes Kormány a 6650-1945 ME sz. rendelet alapján általános iskola elnevezéssel új iskolatípust hozott létre.¹⁷ Az általános iskola megalapítása a demokratikus erők nagy kultúrpolitikai sikere volt, mert olyan iskolarendszer jött létre, amelyben az egymásra épülő iskolatípusok elvileg mindenki számára biztosították a társadalmi felemelkedés lehetőségét. Az általános iskola első rendű feladata az oktatás korábbi osztály szerinti tagozódásának megszüntetése lett. Az általános iskola által biztosított tudás 1945-ben még a széles rétegek által meghódítandó tudás volt. Nem véletlen, hogy érdekek és oktatáspolitikai törekvések elsősorban az általános iskolához fűződtek. A nyolcosztályos általános iskola elsősorban a vidék, a falu kulturális felemelkedését segítette. Ugyanakkor kulturális és társadalmi érdek fűződött volna ahhoz, hogy elit iskolák is fennmaradjanak. A demokratikus oktatáspolitikának ezt is tolerálni kellett volna.

(Szakmaiság és a politikai érdekek ütközése) Az ideiglenes kormány oktatáspolitikájának elemzésénél láttuk, hogy Teleki Géza a pártterdektől független, az ország elvárásának megfelelő kultúrpolitikát tartott célszerűnek. Programjának lényege abban volt összefoglalható, hogy kultúránk legyen magyar és részesüljön belőle a nemzet minden tagja. A már legitim kormány kultuszminisztere is megközelítően hasonló módon értelmezte szerepét és kultúrpolitikai céljait, mint elődje. Az 1945. őszi választások után

Keresztury Dezső személyében parasztpárti politikus került a Vallás- és Közoktatási Minisztérium élére, mivel a belügyi tárcát az NPP nem tarthatta meg, ezért a kormány 1945. november 15-i létrejöttékor az akkor hatalmas harcban „periférikus” jelentőségű VKM-et adták a parasztpártnak.¹⁸ Keresztury szakminiszterként s nem pártpolitikaiként vállalta a minisztérium vezetését, kikötve, hogy a pártfegyelmet csak addig tartja be, ameddig a szakmai meggyőződésével az megegyezik.¹⁹

Keresztury Dezső első művelődéspolitikai elképzései 1945. november 16-án váltak ismeretessé. A miniszter a kultúrpolitikában három alapelvet kívánt érvényesíteni: műveltséget, igazságot és emberséget. Keresztury humanista eszményeit nem az ideák világában akarta megvalósítani, ugyanis biztosítani kívánta a magyar műveltség anyagi alapjait. A kulturális demokrácia számára nemcsak a művelődési jogokat jelentette, hanem a lehetőségeknek a nép számára történő biztosítását.²⁰

A kommunisták számára a választások után nemsokára azonban a „kevésbé fontos” minisztérium felértékelődött. A szakmai – pedagógiai szempontokat képviselő VKM-ben a baloldal súlya viszont kicsi volt, ezért a párt az oktatás felett csak az irányítási mechanizmus megszerzésén keresztül tudhatott ellenőrzést gyakorolni. A munkáspártok ezért pozíciók szerzésére, az oktatási rendszer feletti kontroll megváltoztatására törekedtek. A VKM-et a pozíciószerezés és a hatalmas vetélkedés színterévé tették. Nyilvános kritika vagy támadás a minisztériumot 1945 végén még nem éri, nem így a középfokú irányítási apparátust. Révai József emigrációból hazatért kommunista, az MKP vezető ideológusa, a kultúrpolitika elsőszámú irányítója 1945. december 4-i parlamenti felszólalásában változtatást sürgetett a tanügyigazgatás terén, mert úgy látta, hogy a főigazgatókról és a tanfelügyelőkről nem lehet elmondani, hogy tele vannak lelkesedéssel és ügybuzgalommal az új demokratikus rendszer megvalósításában.²¹ Egyes pártszervezetek sem tartották megfelelőnek az iskolák igazgatóit a demokratikus oktatáspolitika megvalósítására. Révai továbbá úgy ítélte meg, hogy az oktatás „demokratizálása” mindaddig nincs biztosítva, amíg a minisztériumban nem lesznek olyan emberek, akik ezt végre tudják hajtani.²² A Szociáldemokrata Párt tevékenysége ekkor abban nyilvánult meg, hogy a párt nevelői csoportján elsősorban politikai okok miatt bírálta a Köznevelési Tanács 1945 végi 1946 eleji reformelképzeléseit, mert nem hangsúlyozták kellőképpen az oktatás „demokratizálásának” követelményeit és teret engedtek a nacionalizmusnak.²³

1946 első felében a pártok többsége az oktatáspolitika területén passzív maradt. A két munkáspárttól eltekintve nem alakult ki konfliktus a kérdéssel kapcsolatosan, mert a minisztérium nem pártszempont alapján dolgozta ki koncepcióját. A miniszter a legfontosabb teendőinek a magyar szellemi élet szabad kibontakozásának tervszerű elősegítését tekintette. Február 9-i sajtónyilatkozatában konkrét oktatáspolitikai problémákkal foglalkozott. Keresztury Dezső a legfontosabb feladatnak a köznevelési intézmények korszerű átalakítását tartotta. Eredményként értékelte a nyolcosztályos általános iskola megindítását, a gimnáziumok természettudományi tagozatainak bevezetését és több új tárgy oktatását. A minisztériummal kapcsolatos támadásokra úgy reagált, hogy annak átalakítása megtörtént, és azt már nem jogászok, hanem írók, művészek, tanárok és tanítók irányítják. Megemlítette, hogy befejezés előtt áll a dolgozók iskoláját szabályozó végrehajtási utasítás és tovább folyik a tanerők demokratikus átképzése.²⁴

Két nappal a miniszteri sajtónyilatkozat után a baloldali Szabadságban „Hóman fiókák a kultuszminisztériumban” címmel támadás éri a VKM-et. A cikk szerint a tárca munkáját a Teleki-éra maradványai, a reakció eleven és hatékony jelenléte hátráltatja.²⁵ Az igazságtalan sajtótámadás után, a következő napon február 13-án a nemzetgyűlés 18. ülésén Losonczy Géza volt illegális kommunista, az MKP kultúrpolitikájának egyik

vezetője interpellációt intézett a miniszterhez a minisztériumban és a kultúrpolitikában tapasztalható jelenségek miatt. Losonczy az oktatásban még tapasztalható negatív jelenségekért Keresztury Dezsőt igyekezett felelőssé tenni. Követelte az egységes tankönyvkiadás megszervezését, radikális tisztogatást a VKM-ben és azt, hogy a miniszter lépjen fel az egyházi iskolákban tapasztalható antidemokratikus jelenségekkel szemben. Losonczy az oktatást érintő kérdések közül választ kért arra is, hogy meg szándékozik-e szüntetni az iskolaszéket, a gondnokságot, és hajlandó-e azok jogkörét átruházni az igazgatókra.²⁶ A Szociáldemokrata Párt szónokája a kommunistákkal háború után is együttműködést szorgalmazó Justus Pállal parlamenti felszólalásában is gyors intézkedéseket sürgetett a közoktatás „demokratizálása” céljából. Szerinte nem az anyagiak akadályozzák az új demokratikus közoktatás megszervezését, hanem a régi apparátus.²⁷

A demokrácia természetes velejárója a polémia, az eltérő nézetek ütköztetése. Ettől nem lehet mentes az oktatásügy sem. Az MKP és a kommunistákkal együttműködő baloldali szociáldemokraták oktatáspolitikai tevékenysége azonban már nem versenyhelyzetben alapuló konkurenciaharc volt. A baloldal 1946 elejétől már nem tűri a sokszínű ifjúsági mozgalmakat, különösen ellenségesen viselkedett a vallásos szervezetekkel szemben, de nem rokonszenvezett a cserkészmozgalmakkal sem. Ekkor már nem érvényesült az oktatáspolitikai területén az a konszenzus, ami még megvolt 1945 nyarán. A változás oka, hogy a korabeli kelet-európai kommunista pártok már nem álltak a pluralizmus alapján, bár azt a háború befejezésekor bel- és külpolitikai okokból elfogadták. Az 1945-ös választások után az MKPnek hatalmi céljai eléréséhez a pluralizmus nem felelt meg. A magyar kommunisták politikájában teljes szakításról ekkor azonban még nem beszélhetünk, de tevékenységükben már érvényesítik a „legitim” erő (rendőrség, titkosrendőrség) birtoklásából fakadó előnyöket. Mivel a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt nem tudja saját ideológiai elképzelése alá vonni az oktatást, ezért megpróbálta az oktatást ellenőrző, illetve működtető apparátusokat (tanügy, VKM) meggyengíteni és megszerezni, s ezáltal saját pozícióikat erősíteni.

Az állandó támadások részben eredményhez vezettek. A kommunista pozíciók javulását mutatja, hogy a Vállás- és Közoktatási Minisztériumban, 1946 februárjában új ügybeosztás lépett életbe. Február 15-én Kemény Gábor átvette a reformügyosztály (nevelési osztály) vezetését. Ezután a kezébe futottak össze az oktatási reform elvi kérdései. A reform középpontjában az általános iskola állt, amit szervesen egészített ki a dolgozók iskolája. Erre azért is nagy hangsúlyt helyeztek, mert ezek közvetlen lehetőséget adtak az értelmiségi, vezető osztály felfrissítésére olyanokkal, akik eddig ki voltak rekesztve a tanulás és a magasabb képzés lehetőségéből.²⁸ A VKM-nek az oktatáspolitikában betöltött centrális szerepével magyarázható Rákosi Mátyás február 24-i beszéde, amelyben a kommunista pártfőtitkár kifejtette, hogy elsősorban a minisztériumokban és legelsősorban a kultuszminisztériumban kell a legsürgősebb tisztogatásokat végrehajtani, mert a minisztérium irányításától függ a jó vagy rossz közoktatás.²⁹ A Szociáldemokrata Párt részéről is folytatódott a támadás Keresztury ellen. Bóka László irodalomtörténész sem tartotta megfelelőnek a VKM működését. Úgy ítélte meg, hogy a közoktatási miniszter feladata, hogy tökéletes adminisztrációt szervezzen, amely minél több állampolgárhoz juttatja el a minőségi műveltséget.³⁰

Keresztury Dezső a kommunista és szociáldemokrata interpellációkra március 11-én reagált. Válaszában megfogalmazta: ő is mindennél fontosabbnak tartja, hogy a magyar kultúrpolitika legfőbb irányító szerve, a VKM megfelelő szellemben működjön. Visszautasította azonban azt a vádat, hogy a minisztérium reakciós tisztviselőkből áll. Statisztikai adatokkal bizonyította, hogy minisztériuma és a tanügyigazgatás átesett egy

átszervezésen, eltávolították a dzsenti és jogászi szellemű tisztviselőket, és helyettük pedagógusokat neveztek ki. A tankönyvreformra vonatkozóan megjegyezte, hogy már Telegdi alatt elkészült az iskolákból kivonandó, tiltott könyvek jegyzéke. A tankönyvek kiadásával kapcsolatosan az a véleménye, hogy ő is az állami tankönyvkiadás híve. A közoktatás területén folyó demokratizálás védelmében elmondta, hogy a VKM megkezdte az általános iskola szervezését, ezért a minisztérium külön ügyosztályt állított fel az általános iskola intézményének minél jobb irányítására.³¹

A Szociáldemokrata Párt részéről ezután is folytatódott a támadás Keresztury Dezsó ellen. Justus Pál a Népszava 1946. március 28-i számában azzal vádolta a minisztert, hogy a VKM-ben megtűri Hóman embereit.

Az SZDP-nek a VKM és Keresztury elleni támadása azzal is magyarázható, hogy Keresztury minisztersége idején a parasztpártiak és a népi írók túlsúlyban voltak a Vallás- és Közoktatási Minisztériumban és a hozzá tartozó területek vezetésében, az SZDP pozíciói pedig gyengültek. Igazságtalanul azzal is vádolták, hogy nem harcol eredményesen a reakció ellen. A Szociáldemokrata Párt bírálatainak hátterében azonban sokszor személyi ambíciók is álltak. A pártban többen úgy vélték, hogy a tárca betöltésére valamelyik szociáldemokrata politikussal alkalmasabb lenne.³²

A Keresztury elleni támadás művelődéspolitikai szempontból nézve alaptalan volt, mert a miniszter kultúrpolitikai elképzelései nemcsak humánusak, hanem demokratikusak is voltak, egyértelműen megfeleltek a demokrácia követelményeinek, és nem érvényesült benne egyetlen párt szempontja sem. Keresztury Dezsó az iskolát, az oktatásügyet a demokráciának megfelelően depolitizálni akarta.

A VKM elleni támadás a baloldal részéről késő tavasszal és a nyár folyamán folytatódott. Különösen élessé vált a sajtótámadás. A Szabad Nép 1946. május 3-i cikkének címe: Minősítést játszik a VKM a tisztogatás elgáncsolására. Május 26-ára pedig a Szabadság indított igen erős támadást a kultuszárca ellen. Ismét azzal vádolták a minisztériumot, hogy Hóman Bálint régi gárdájával működik A szociáldemokrata Népszava július 3-i száma pedig azért kritizálta Keresztury Dezsót, mert Zimányi Gyula piarista rendfőnököt nem távolította el. Július 14-én pedig azért emelt kifogást a miniszter ellen, mert hozzájárulását adta ahhoz, hogy ezután a kalocsai tanítóképzőben szerzetesek, jezsuiták tanítsanak.³³ Augusztus 20-án pedig az SZDP oktatáspolitikusa, Gárdos Dezsó: Amiről megfélekedtek a kultuszminisztériumban című cikkében indított támadást. Gárdos azzal vádolta a VKM-t, hogy felállította ugyan az általános iskolát, de nem valósította meg a közösségnevelést és teljesen megfélekedett a népiskolák nyolcadik osztályát elvégző ifjúságról. A cikk a minisztérium hibájául rőtt fel azt is, hogy nem valósította meg a középiskolai reformot. Gárdos olyan új gimnáziumra gondolt, amely kiépülve alkalmassá válik a magyar proletariátusból a demokrácia igényeit kielégíteni tudó új középosztály felnevelésére.³⁴ Látható, hogy a Szociáldemokrata Párt baloldala részéről már 1946-ban megkísérelték az iskolákban tanított ismeretek világnézeti tartalmát a saját, illetve a kommunista világnézeti értékeknek megfelelően befolyásolni. Az SZDP nevelői csoportja nevében Dallai Antal elnök 1946. augusztus 15-én levelet intézett Rákosi Mátyás államminiszterhez, melyben előadta, hogy a Szovjetunióban és külföldön tett utazásai arról győzték meg, hogy demokratikus szemléletű társadalom az ifjúság nevelésének teljes reformjával érhető el, ez viszont csak az MKP- és SZDP-nevelők teljes és tökéletes együttműködésével és a minisztérium átvételével biztosítható.³⁵

Világossá vált, hogy 1946-ban összeütközésbe került a szakmai szempontokat hangsúlyozó VKM és az ideologikus célokat leginkább megfogalmazó MKP és SZDP. Az összeütközésnek hatalmi-politikai okai voltak, ennek ellenére a Keresztury személye

körüli hírek kultúrpolitikai aspektust kaptak. A Magyar Kommunista Párt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban a B-listázást szorgalmazta, mert újabb pozíciókat akart elérni a minisztérium irányításában. Az Értelmiségi Bizottság 1946. július 11-i ülésén határozott született arról, hogy a B-lista után a Kommunista Párt számára egy vezető pozíciót kell biztosítani a VKM-ben. A pozíciószerezés azonban nem a kommunista elképzeléseknek megfelelően alakult. A Magyar Kommunista Párt Nevelési Bizottsága 1946. augusztus 26-án a VKM-aktíva képviselőivel együtt ülést tartott, ahol azt állapította meg, hogy a Vallás- és Közoktatási Minisztériumban a B-listázás után a minisztérium személyi összetételében semmi változás nem történt, ezért még szükségesebbnek tartotta a párt befolyásának erősítését.³⁶ A bizottság felkérte Révai Józsefet, hogy lépjen érintkezésbe a kultuszminiszterrel, és a Magyar Kommunista Párt részére a következőket követelje: 1.) a legnagyobb eréllyel követelje az Elnöki Ügyosztály személyzeti részének vezetésére Novák Károlyt. 2.) a III. ügyosztályt, melynek élén Kemény Gábor állt, Kiss Sándor bevitelével kívánta megerősíteni, mert az osztályon dolgozik az általuk reakciónak tartott Barra György. A Nevelési Bizottság továbbá indítványozta Kemény Gábor miniszteri osztályfőnökké való kinevelését. A jövő szempontjából a leglényegesebbnek tartotta Alexits Györgynek az V. középiskolai ügyosztály helyettesi pozícióba juttatását. Alexits kinevezését azért is nagyon fontosnak tartotta, mert idővel ennek az ügyosztálynak a hatáskörébe akarta áthozni a középfokú szakoktatási ágakat is.³⁷

A VKM és a Keresztury Dezső elleni támadás része volt a III. kongresszus után 1946. október 16-án a Beöthy Ottó baloldali könyvtáros lakásán tartott megbeszélés is. Az összejövetelen jelen voltak: Keresztury Dezső, Justus Pál, Horváth Zoltán, Bóka László, Beöthy Ottó, Sötér István, Mátrai László, Tolnai Gábor, Ortutay Gyula, valamint Győry János. A társaság azért jött össze, hogy a Keresztury Dezső és a minisztériuma elleni panaszokat előadja és megoldást találjon azok orvoslására. A francia irodalom kiváló kutatójának, az MKP-tag egyetemi tanár Győry Jánosnak a beszámolója szerint a baloldali szociáldemokrata, majd kommunistává lett Justus Pál, valamint az ugyancsak kommunistává vált volt baloldali SZDP-tag Horváth Zoltán támadták leginkább Kereszturyt a közismert befogások miatt. Erős kritika éri a minisztérium két kiváló államtitkárát, Simon Lászlót és Bassola Zoltánt, valamint Király Rudolf ügyosztályvezetőt is. Az érintetteket az általános iskola elzüllesztésével az egyetemi reform és a bélista elszabotálásával is vádolták, valamint azzal, hogy a VKM-ben klerikális befolyás érvényesül.

A vádakra Keresztury azzal válaszolt, hogy a „problémák” az ügyvitel hiányos voltával kapcsolatosak, amik kívülálló okok. Az egyetemi autonómiáról pedig az volt a megjegyzése: az autonómiába nincs beleszólása. A minisztérium személyi összetételével kapcsolatosan az emberhiányt hozta fel. Megemlítette, hogy akiket elsőként kért fel, azok rendszerint nem vállalták a megbízatást.

A válaszra reagáló Justus Pál azt javasolta, hogy minden párt delegálja a maga teljes hatalmú megbízottját a miniszter mellé, s a nem megfelelő tisztviselők helyére a pártok azonnal küldjék a maguk emberét. Győry János azt javasolta a jelen nem lévő, de mindenről informált Révainak, mindegy, hogy Keresztury marad-e még egy ideig vagy sem, az MKP-nek azonnal delegálnia kell az illetékes elvtársat, aki nemcsak esélyes, hanem kellő idővel is rendelkezik. Győry úgy ítélte meg, hogy Keresztury Dezső engedékenységét miniszterségének megtartása érdekében teszi.³⁸ A Beöthy Ottó lakásán 1946. október 16-án történt összejövetel után, különösen a köztársaság-ellenes „összeesküvés” leleplezését követően tovább folytatódott, sőt felerősödött a baloldal, különösen a kommunisták részéről a Keresztury minisztériuma elleni támadás. Mivel 1946

nyarától a miniszter elleni támadások a baloldal részéről annyira durvák lettek, hogy Keresztury úgy érezte, munkáját képtelen ellátni, ezért 1946 őszén beadta felmondását, amit azonban a miniszterelnök nem fogadott el. Keresztury továbbra is a kommunista támadások céltáblája maradt, ami a „népi demokratikus átalakulás” meghirdetése után még jobban felerősödött. A miniszter elleni egyik legnagyobb támadás 1947. március 12-én, az 1946–1947-es év költségvetési vitáján történt, Losonczy Géza részéről. A kommunista kultúrpolitikus felszólalását azzal kezdte, hogy hosszú hónapok óta nincs kultúrminisztere az országnak. Losonczy igazságtalan vádakot mondott a háború utáni magyar művelődéspolitikáról. Úgy ítélte meg, hogy az nem demokratizálódott, ezért nagy szükség lenne erőskezű, demokratikus kultuszminiszterre, mivel meg kell állapítani, hogy a felszabadulás óta eltelt két esztendő alatt a demokráciának ezen a területen nem sikerült úrrá lenni a saját portáján.³⁹

Losonczy elismerte ugyan, hogy a kultuszminisztérium területén néhány fontosabb pozíciót a „demokratikus” erők megszálltak, ami azonban nem változtat azon a tényen, hogy a tárca lényegében a „reakció” fellegvára. A kommunista képviselő kijelenti, hogy elérkezett az ideje, hogy a „demokrácia a felszabadulás” utáni két esztendővel ezt a fellegvárat bevegye.⁴⁰ A jogállamiságot és a parlamenti erőviszonyokat figyelembe nem vevő Losonczy további igazságtalanságot fogalmazott meg. Úgy látta, hogy a kultúrpolitika területén a demokrácia elsősorú ellensége nem egyszerűen a reakció, hanem a klerikális reakció, ezért a demokrácia harcát elsősorban ellene kell vezetni és megvívni.⁴¹ Losonczy ezután elsősorban az egyházakat támadta, de összekötötte a kérdést a kultúrpolitikával is. Szerinte az egyházak ellenséges érzülete a kultúrpolitika és a köznevelés minden konkrét kérdésében lépten-nyomon kiütöközött, ezért meg kell tenni az első lépéseket az egyházak és az állam viszonyának rendezése terén. Az első szerény lépés a kommunista képviselő szerint a fakultatív hitoktatás bevezetése.⁴² Losonczy Géza a művelődéspolitikai legfontosabb feladatát az általános iskola megvalósításának keresztülvételében látta. Ennek elmaradásáért Kereszturyt is felelősnek tartotta, mert a kultuszminiszter ezt a feladatot csak részben teljesítette.⁴³ Ez a mulasztás azért volt lehetséges a kommunista kultúrpolitikus szerint, mert a miniszterben nem volt egészséges és határozott akarat az általános iskola mellett. Elismerte ugyan, hogy Keresztury az általános iskola híve, de nem tanúsított kellő esélyt a klerikális befolyással szemben és nem egyszer szabad kezét adott a reakciónak a VKM-ben az általános iskola szabotálásában. Losonczy a miniszter mellett támadást intézett a minisztériumi előadók ellen is, mert jelentékeny részük nem ismeri az általános iskola jelentőségét, ugyanezt tartotta érvényesnek a tanügyigazgatásra is.⁴⁴

A baloldal támadásával is magyarázható, hogy a miniszter új tanulmányi felügyelőket nevezett ki. Keresztury Dezső az összes tanulmányi felügyelőt felmentette, az új kinevezetteket a demokratikus beállítottság, eredményes nevelői munka tekintetében a legkiválóbb pedagógusok közül a helyi Nemzeti Bizottság és a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének meghallgatásával választották ki. 1945–1946-ban a kinevezések a politikai erők többségi kívánalmainak megfelelően történt. Egy olyan kultúrpolitika körvonalai alakultak ki ekkor, amely az oktatáspolitikai különböző területek biztonságát, a demokratizálódást és nemzeti felemelkedést. 1946-tól azonban már kezd bizonyos korlátok közé szorulni a pluralizmus. Az MKP és az SZDP hatalmpolitikai okokból támadják az ideológiamentes oktatásügyet. A munkáspártok már nemcsak demokratizálási szándékból és modernizációs alapon közelítenek az oktatásügyhöz, hanem a perspektivikus legitimációs aspektusból. Keresztury, ameddig a baloldali nyomásnak ellen tudott állni, nem hátrált, úgy gondolta, hogy a VKM és az oktatásirányítás nem

lehet pártpolitikai célok és küzdelmek színtere. Az oktatásügy irányítását hivatali szakapparátusok feladatkörének tartotta és nem uralmi eszköznek. Fő oktatáspolitikai célja olyan ideológia- és politikamentes iskolarendszer megteremtése volt, amely hatékonyan tudja közvetíteni az általa képviselt humanista-demokratikus eszményeket. Ezért igyekezett megakadályozni mindennemű pártideológia beépítését az oktatásba. Az oktatás demokratizálását támogató Keresztury Dezső a munkáspárti politikai elemet nem hagyta érvényesülni a szakelem rovására. Kultúrpolitikai lépéseiből látható, hogy visszautasított minden olyan kezdeményezést – bárhonnan is érkezett –, amely a szakmai szempont rovására akart változásokat végrehajtani a magyar művelődésügyben.

Az oktatás háború utáni demokratizálásához nagyban hozzájárult a nemzeti kormány 1945. november 27-i rendelete, amely lehetőséget adott arra, hogy a történelmileg felhalmozott hátrányok megszüntetését elősegítse és a dolgozók iskolájának megszervezését lehetővé tegye. A rendelet szabályozta, hogy a dolgozók iskoláit csak az állami iskolákkal kapcsolatban lehet szervezni és fenntartásukról az államnak kell gondoskodnia.⁴⁵

Az Országos Köznevelési Tanács is támogatta a dolgozók iskolájának szervezését. Tanterveit és szervezeti szabályzatát már a Vallás- és Közoktatási Minisztérium dolgozta ki.⁴⁶ Keresztury Dezső sajtótájékoztatójából tudjuk, hogy 1946. február közepén befejezés előtt állt a dolgozók iskolájának szabályzata és végrehajtási utasítása. A miniszter a dolgozók iskolájának létrehozását nagyfontosságú oktatáspolitikai lépésnek tartotta. Úgy ítélte meg, hogy ez az iskola évtizedes mulasztásokat tehet jóvá, mert a felszabadult ország dolgozóinak a föld mellé megadja a tudás, a művelődés szabad jogát, és ha sikerül a bevezetése, jelentősége felér a földreform sikerének jelentőségével.⁴⁷ A dolgozók iskoláinak létrehozását leginkább a baloldali pártok és a baloldali sajtó támogatta, de pozitívan reagált a Független Kisgazdapárt lapja is. A Kis Újság a dolgozók iskolájának megindulását szellemi földosztásnak tartotta.⁴⁸ Keresztury Dezső egy előadásában többek között ezért is ítélte meg pozitívan a dolgozók iskoláit, mert lehetőséget látott abban, hogy idősebb munkások és parasztok összevont formában pótolhassák elmaradt tanulmányukat.⁴⁹ Egy újabb, április 26-án az új városházán tartott előadásában ismételten igen fontos dolognak nevezte a dolgozók iskoláinak megszervezését. A hónap végéig 37 gimnáziumban, 6 tanítóképzőben, 2 óvónőképzőben és 36 polgári iskolában indítottak dolgozók iskoláját.⁵⁰

A lehetőségekhez és a társadalmi igényekhez képest azonban kevesen éltek a kulturális és társadalmi felemelkedést elősegítő oktatási formával. A tanulók között a fizikai dolgozók igen kis létszámban voltak, a parasztság számára 1946 közepéig egyetlen ilyen iskola sem létesült. Az 1945–1946-os tanévben mindössze 1527-en iratkoztak be.⁵¹ Jóllehet az új oktatási lehetőség elsődlegesen a vidék, a falvak érdekeinek felelt volna meg, inkább csak a nagyobb településeken működött jól. Meg kell azonban jegyezni, hogy a közoktatás fejlesztésének feltételei a falvakban hiányoztak, a továbbtanulási lehetőségek sem bővültek az elképzeléseknek megfelelően. Egy korabeli szociográfiai tanulmány szerint a gimnázium továbbra is az értelmiség iskolája maradt, a parasztságot a középiskola nem tudta magához húzni. Ez a társadalmi réteg nem jutott odáig, hogy igényeinek megfelelően a maga középiskola-típusát a gimnáziumból vagy a polgáriból kialakíthatta volna.⁵² Ilyen körülmények között jelentette meg a parasztpárti író, politikus Illyés Gyula júliusban kiáltványát a parasztság művelődése ügyében. A kiáltvány a továbbtanulás szempontjából is újfajta megoldást kezdeményezett a parasztság részére. A vidéki lakosság számára elérhetetlennek tartott középiskolát a régi partikulák mintájára kívánta a falvakba kivinni.⁵³

Az oktatásért felelős fő hatóság is levonta a szükséges következtetéseket. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, az Országos Közművelődési Tanács a Népművelődési

Intézet bevonásával a falusiak részére külön szervezték a dolgozók iskoláit, figyelembe véve a vidéki életből fakadó követelményeket.⁵⁴ Az NPP napilapja, a Szabad Szó ezért felhívta a parasztság figyelmét, hogy éljen a lehetőségekkel.⁵⁵ A dolgozók iskoláinak felállítására volt egy demokratikus oktatási rendszer kiépítésének. Az általa adott lehetőségekkel ekkor azonban még kevesen tudtak élni.

(Művelődéspolitikai a diktatúra kiépülése idején) 1947 első felétől, de különösen a köztársasággellenes összeesküvésben résztvevők letartóztatása, valamint a Kisgazdapárt centrumának felszámolása után az oktatáspolitikai és az oktatásirányítás területén „radikális” változások történtek. A demokrácia talaján álló Nagy Ferenc kormányának a szovjet hatóságok, illetve a kommunisták általi eltávolítása után létrejött, Dinnyés Lajos által vezetett kabinetben a művelődéspolitikai „irányítása” a baloldali FKGP-politikus, a néprajztudós Ortutay Gyula „kezébe került”. A kommunisták nemcsak kezdettől, hanem egész politikusi pályája során bizalmatlanok voltak vele szemben, annak ellenére, hogy mindig a baloldallal való együttműködés híve volt. Ortutay Gyula így miniszteri kinevezésétől egész hivatali működése alatt a Magyar Kommunista Párt kontrollja, illetve nyomása alatt állt.

A kommunista nyomásgyakorlás 1947. május 14-én azzal vette kezdetét, hogy Ortutay kommunista államtitkára – a különben híres matematikus – a volt illegális MKP-tag Alexits György „bizalmas” levelet küldött miniszterének azzal kapcsolatosan, hogy Király Rudolf miniszteri tanácsos, főosztályvezető április 21-én és 25-én négy igazgatót soron kívül az V. rangsorosztályba léptetett, holott a gimnáziumi előléptetések az ő hatáskörébe tartoztak. Alexits úgy ítélte meg, hogy ezzel a kikerüléssel a kommunista vezetésű középiskolai ügyosztály befolyása teljesen illuzórikussá vált. A minisztertől Alexits ezért „lépést” kívánt Király Rudolf ellen.⁵⁶ Mint látható, Alexits György tényleges hatalmi helyzetének tudatában, hivatali felettesétől intézkedést követelt, ami egy demokratikus politikai rendszerben nem bevett szokás. A politikai helyzet torzulása és az MKP-nek a hatalmi monopóliuma miatt az együttműködés formálissá vált, ami a koalíciót és benne Ortutayt is többször megalázó helyzetbe hozta.

Néhány nappal Ortutay Gyula kinevezése után, 1947. május 19-én Alexits György „Pro memoriát” készített Révai József számára, amelyben indirekt módon indított támadást minisztere ellen. Az államtitkár szerint a VKM rendszerének súlyos hibája, hogy az elvi jelentőségű kérdéseket (általános iskola, nevelőképzés) az a Baróti Dezső ügyosztályvezető kezeli, aki Ortutay Gyula revíziója alatt áll. Alexits „beárlása” szerint elvi kérdések csak akkor kerülnek a kommunisták elé, amikor azok már kiforrott formában megvalósítás előtt vannak. Alexits úgy látja, hogy kívánatos volna, hogy ha elvi kérdésekről van szó, akkor őt arról értesítsék, hogy a Kommunista Párt már a kidolgozás előtt álláspontját érvényesíthesse, mert így nincs tényleges beleszólása sorsdöntő kérdésekbe, noha az MKP látszólag egyetért a határozatokkal. A Baróti Dezső kiváló irodalomtörténész elleni támadás is alaptalan volt, mert Baróti pályája során mindig progresszív nézeteket vallott.

Alexits György arról is „informálta” Révai Józsefet, hogy Ortutay Gyula a minisztertanács elé vitte azt az elképzelést, hogy az Országos Köznevelési Tanácsnak két alelnöke legyen, akiket a miniszter nevezzen ki, és ne a köztársasági elnök. Alexits sikeresen „tájékoztatta” Révait, mert az MKP vétőjára Ortutay javaslatát elvetette. Alexits arra is kérte Révai Józsefet, hogy hasson oda, hogy az Országos Köznevelési Tanácsnak csak egy alelnöke legyen és azt a tisztséget a kommunista Kemény Gábor töltsen be.

Alexits felhívta a kommunista kultúrpolitika irányítójának a figyelmét arra is, hogy az MKP-nek a VI. egyetemi, a VII. művészeti és szabad művelődési ügyosztályon sincs saját embere. Azt javasolta Révainak, hogy igyekezni kell keresztülvinni Lakatos Imre

kommunista matematikus, filozófus kinevezését a felsőoktatás reformjával foglalkozó egyetemi ügyosztályra, Both Bélát a művészeti osztályra, Csillag Miklóst pedig a szabad művelődésű ügyosztályra osztályvezető-helyettesi minőségben. Alexits György arról is informálta Révait, hogy a miniszterhez bekerült néhány olyan ügy is, amit ő nem látott, noha az ő revíziója alá tartoznak az adott osztály ügyei.⁵⁷ Alexits György fenti káderpolitikai javaslatával kapcsolatosan el kell ismerni, hogy Lakatos Imre nemzetközileg is jegyzett tudós volt, a többi felterjesztett szakmailag szintén megfelelt a hivatali elvárásoknak.

Voltak viszont olyan javaslatok Alexitsnak, amelyek nem feleltek meg a valóságnak, mi több, lejárató jellegűnek mondhatók. Ilyen volt az 1947. október 29-i „Promemória” jelentés Révai Józsefnek az egyházi iskolákkal kapcsolatosan, melyek az állam és egyház viszonyát türethetetlennek ítélték. Alexits ebben a „feljegyzésében” odáig is element, hogy Ortutay Gyulát a Mindszentyvel való együttműködésre is képesnek tartotta. A lejáratásban a miniszternek még egy „nem szerencsés” pénzkezelési módszerét is megemlíti. A kommunista államtitkár az Ortutay elleni támadásban az „érveket” azzal is szélesítette, hogy abba Dinnyés miniszterelnököt is „bevonta”, aki szerinte „nem erőlteti meg magát” Ortutay személyéért.⁵⁸ Alexits György 1946–1948 közötti időszakának káderpolitikai javaslatában – néhány helyes döntéstől eltekintve – nem a szakmai szempontok, hanem a politikai-ideológiai érdekek voltak a meghatározóak. Ez a hozzáállás jellemezte a kommunista oktatáspolitikusnak a kiváló pedagógus és lexikológus, Király Rudolf elleni támadását is. Mint látható, a Magyar Kommunista Párt meghatározó fontosságúnak tartotta a hatalmi pozíciók megszerzését a közoktatásügy területén. A Pedagógus Pártcsoport vezetőjének az MKP Szervező Bizottságának 1948. január 20-án küldött jelentéséből megtudjuk, hogy a VKM-ben a 62 vezető állásból mindösszesen 6-an voltak tagjai a pártnak, de komoly befolyással csak hárman rendelkeztek. A nyolc tankerületi főigazgatóságából kettőben van kommunista vezető, a huszonkét tanfelügyelőből pedig csak négyen tartoznak az MKP-be.⁵⁹ S hogy az MKP Szervező Bizottságának küldött jelentés miben látta az okokat? Első helyen említi a párt alacsony befolyását. Másodsorban a köznevelés irányításában elfoglalt pozíciók rendkívüli kis mértékét. Továbbá abban, hogy a népiskolák 60%-a, a tanítóképzők 78%-a, az óvónőképzők 75%-a felekezeti irányítású. Fontosnak tartották annak is a kiemelését, hogy az állami tanügyigazgatási szervekkel párhuzamosan fennáll egy teljesen kiépített, felekezeti tanügyigazgatási rendszer, és azt, hogy a két rendszer egymástól teljesen függetlenül működik.

A gyenge befolyás miatt a kommunistákat erősen foglalkoztatta, hogyan tudnának behatolni az egyházi rendszerbe. Arra a megállapításra jutottak, hogy a felekezeti iskolarendszert irányító gépezetbe való kommunista behatolásra az akkori viszonyok között semmilyen lehetőséget nem látnak. A Pedagógus Pártcsoport úgy ítélte meg, hogy 1948. január 20-án az MKP államhatalmi súlya a közoktatásban nem érvényesül. Mivel magyarázta és miben határozta meg ebben a helyzetben a Pedagógus Pártcsoport a kommunisták feladatát? Először is tovább kell folytatni a közoktatás demokratizálásáért folytatott harcot, és a „reakciót” ki kell szorítani a tanügyigazgatásból és a VKM-et meg kell tisztítani. Meg kell szervezni a felekezeti tanítókat az iskolaszék ellen. A pártcsoport fontosnak tartotta az általános iskola tekintélyének megszilárdítását, színvonalának emelését, továbbá a nevelők anyagi helyzetének a javítását. A jelentés a munka megjavítása legfontosabb feltételének a kommunista pártcsoportok kiépítését tartotta. A cél elérése érdekében a vezetői pozíciók szaporításánál a tanügyigazgatás terén a 8 helyből 3 legalább MKP-tag legyen és a 27 tanfelügyelői pozícióból 10 szintén a kommunisták közül kerüljön ki.⁶⁰ Mivel a Pedagógus Pártcsoport negatív

jelenségeket tapasztalt, ezért az 1948. március 15-től július 1-ig terjedő munkatervbe kiegészítéseket készített, mert az új embereknel az ideológiai nevelés terén képzés nem folyik, továbbá szervezési tervszerűtlenség van a helyi szervek munkájában.⁶¹

A Magyar Kommunista Párt 1947/1948 fordulóján úgy ítélte meg, hogy a megváltozott politikai rendszer és az általános iskola létrehozása lényegében módosította az oktatás rendszerét, ezért szükséges az iskolaigazgatásnak és felügyeletnek az új követelményekhez való igazítása. A kommunisták szerint a tanügyi reformnak három szempontot kell figyelembe vennie. Az első szempont az iskolarendszer egységének a biztosítása. A második követelmény az egységes, de ugyanakkor ellenőrizhető decentralizáció megteremtése. A harmadik elvárás az idegen közigazgatási hatóságoknak az iskola életébe történő beavatkozásának a megszüntetése. Ebben a megváltozott politikai helyzetben 1948. február 21-én Szávai Nándor kommunista irodalomtörténész, műfordító javaslatot tett az új tanügyiigazgatási hatóság szervezésére. Az 1946-tól a budapesti tankerületi főigazgatói beosztásban dolgozó, az MKP Közművelődési bizottságban meghatározó szerepet játszó, 1948-tól már VKM-államtitkár tervezete szerint az egységes iskolarendszer kiterjesztését az biztosítja legjobban, ha az irányítás és a felügyelet nem oszlik meg különféle hatóságok között. Szávai Nándor szerint elegendőnek látszik, ha a tanügyiigazgatás három hatóságra tagozódik. Az egyik a középiskolák, illetve az általános iskolák igazgatását látja el. A második hatóság a tankerületi főigazgatóság. A harmadik pedig a Vallás- és Közoktatási Minisztérium. A Szávai-javaslat szerint a három hatóság a tanügyiigazgatás egész ügykörét el tudja látni és ez a hármas tagozódás eleget tesz a racionalizálás és az egységes decentralizálás követelményeinek.

A Szávai-féle tanügyi tervezet foglalkozott a decentralizáció kérdéseivel is. Eszerint az egységes decentralizáció érdekében szükséges, hogy a létesítendő tanügyi hatóság rendelkezzen olyan ügy- és hatáskörrel, amely biztosítja egy hatóság igazi jogi tartalmát, vagyis fel kell ruházni rendelkezési és utalványozási joggal. A Szávai Nándor által létesített reformjavaslat megszüntetné a nyolc tankerületi főigazgatóságot és a huszonhét tanfelügyelői hivatalt, és helyükbe 12 tankerületi főigazgatói hivatal lépne, amelyek újszellemű intézmények lennének. Szávai tervezete szerint tizenkét tankerületi főigazgató végezné mind a középiskolák, mind az általános iskolák igazgatóinak, valamint tanulmányi felügyeletének ellenőrzését és irányítását. A korábbi reformelképzeléseknél láttuk, hogy az MKP-nek az volt a véleménye, hogy az iskolarendszer csak akkor fejlődhet „egészségesen”, ha az iskola igazgatóinak tanulmányi irányítása is egységesen történik.

A Szávai Nándor-féle javaslatban a tankerületi főigazgatóságok besorolása a következő lenne:

- Nagy-budapesti
- Budapest-vidéki
- Székesfehérvári
- Szombathelyi
- Pécsi
- Kecskeméti
- Szegedi
- Békési
- Szolnoki
- Debreceni
- Miskolci

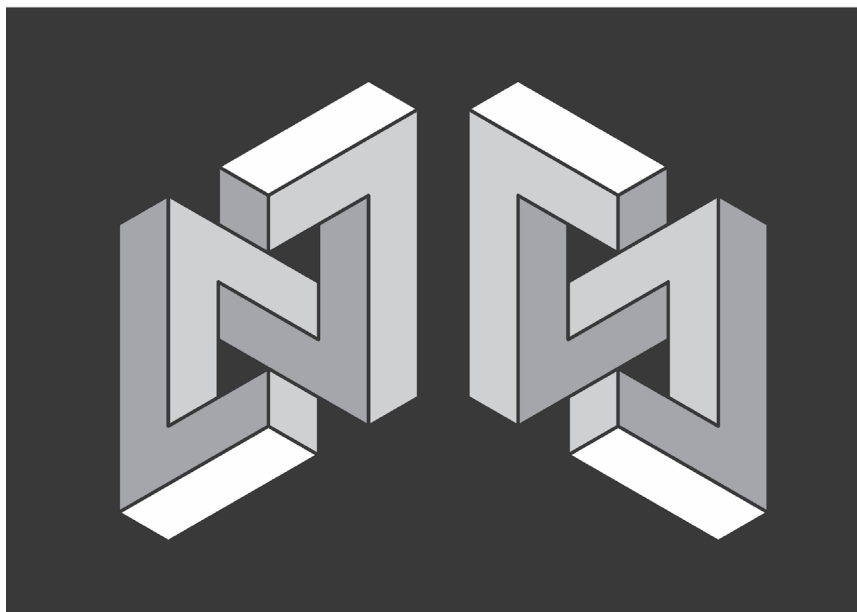
Az egyes tankerületek élén az államfő által kinevezett főigazgató állna, akinek közép- és általános iskolai nevelői képzése van, továbbá 10 évig dolgozott a közoktatásban. Szávai javaslata szabályozta a közigazgatási hatóságok és a tanügyigazgatás viszonyát is. Ennek alapján, az általános iskolák létesítésével megszüntetnék a közigazgatási bizottságoknak az iskolák életébe való beavatkozási jogát. A kommunista elképzelés foglalkozott az egyházi autonómia kérdésével is, ami annak megszüntetését tartalmazta. Szávai Nándor szerint az egységes nemzetnevelés elveinek érvényesítését, továbbá a „demokratikus” köznevelés egyöntetű irányítását és felügyeletét az egyházi iskolák autonómia befolyása nélkül biztosítani nem lehet.⁶²

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a kommunisták és a szociáldemokrata baloldal 1946-tól arra törekedett, hogy az oktatási szféra irányításában minél jobban érvényesítse akaratát, illetve saját ideológiai befolyását kiszélesítse az oktatásügyben. A baloldalnak a politikai hatalom megszerzésére irányuló törekvése 1947 tavaszától már lehetővé tette a Magyar Kommunista Párt által irányított diktatórikus hatalom kiépítését. A kommunista hatalmi monopóliumokat az oktatásirányítás területén így építik ki, hogy formálisan a VKM irányítását nem veszik át, viszont a minisztérium feletti kontrollt megtartva teljes mértékben érvényesítik az MKP akaratát. A Vallás- és Közoktatási Minisztérium irányítása, a tárca „vezetése” 1950 tavaszáig kisgazdapárti kézben maradt úgy, hogy maradéktalanul végrehajtotta a kommunista akaratot.

JEGYZETEK

- 1 A dolgozat fő feladatának az oktatásirányítás során kibontakozó konfliktusok feltárását tartja, ezért a pártok oktatáspolitikai programjainak részletes elemzésétől eltekint.
- 2 Kis Újság, 1945. június 9.; Balogh Sándor – Izsák Lajos: Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948). Tankönyvkiadó, 1977, 169., 170., 174., 175–184.
- 3 Párttörténeti Intézet Archivuma / PI. Arch. 274.XII. cs.; Balogh Sándor – Izsák Lajos: i. m. 24–26.; Szabad Szó, 1945. április 28.
- 4 PI. Arch. 274-21/22.; Urbán Károly: A Szociáldemokrata Párt értelmiségpolitikája a felszabadulás után (1944–1945). Párttörténeti Közlemények, 1978. 2. szám.
- 5 PI. Arch. 274-21/72.
- 6 Szabad Nép, 1945. április 6.
- 7 A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946. Budapest, 1975, 85–87.
- 8 A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei..., uo.
- 9 Magyar Közlöny, 1945. no. 19.
- 10 Az új iskolareform tervezete. Köznevelés, 1945. 1. sz. 4–5.
- 11 A Kis Újság 1945. július 8-án részletesen ismertette az 1943-as tervet.
- 12 Balogh Sándor – Izsák Lajos: i. m. 217–227.
- 13 Népszava, 1945. május 18.
- 14 Kéthly Anna: Demokratikus közoktatás, Köznevelés, 1945. 1–2. sz. 1–3.
- 15 Szabad Nép, 1945. július 25.
- 16 Kemény Gábor: Demokratikus iskolareform. Embernevelés, 1945. 1–2. szám.
- 17 Magyar Közlöny, 1945. 105. szám.
- 18 Tóth István: A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948. Kossuth Könyvkiadó, 1972, 120.
- 19 Póth Piroska: A Nemzeti Parasztpárt kultúrpolitikájának néhány kérdése. In Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről. Kossuth Könyvkiadó, 1985, 147.
- 20 Szabad Szó, 1945. november 16.
- 21 Nemzetgyűlés Naplója, Hiteles kiadás. I. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvkiadója, Budapest, 1946, 122–123.
- 22 PI. Arch. 274-21/73.
- 23 Molnár János: A Szociáldemokrata Párt oktatáspolitikájának fő vonásai 1944–1948-ban. In Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről, 129. p.
- 24 Szabadság, 1946. február 10.
- 25 Szabadság, 1946. február 12.
- 26 Nemzetgyűlés Naplója, I. köt. 525.
- 27 Népszava, 1946. február 14.
- 28 PI. Arch. 274-21/73.
- 29 Uott.
- 30 Népszava, 1946. március 3.
- 31 Nemzetgyűlés Naplója. I. köt. 685–694.
- 32 Molnár János: id. tan. 127.
- 33 Szabad Nép, 1946. március 3.; Szabadság, 1946. május 26.; Népszava, 1946. július 3. 14.

- 34 Népszava, 1946. augusztus 20.
 35 PI. Arch. 274-21/11.
 36 PI. Arch. Titk. Ti. 636.
 37 PI. Arch. 274-24/2.
 38 PI. Arch. 274-21/75.
 39 Nemzetgyűlés Naplója, V.; VI.; VII. kötet. Hiteles kiadás. Budapest, 1952, 620.
 40 Nemzetgyűlés Naplója, VI. köt. 623.
 41 Uo.
 42 Nemzetgyűlés Naplója, VI. köt. 624–625.
 43 Nemzetgyűlés Naplója, VI. köt. 627.
 44 Nemzetgyűlés Naplója, VI. köt. 628.
 45 Magyar Közlöny, 1945. 186. szám.
 46 Horváth Márton: A népi demokrácia közoktatási rendszere. Tankönyvkiadó, 1975, 187–188.
 47 Szabadság, 1946. február 10.
 48 Szabadság, 1946. február 10.; Népszava, 1946. március 7.; Szabadság, 1946. március 10.; Kis Újság, 1946. március 7.
 49 Szabadság, 1946. április 14.
 50 Népszava, 1946. április 27.
 51 Horváth Márton: i. m. 190–192.; Művelődésstatistikai Adattár, 45. p.
 52 Egy alföldi gimnázium, Válasz, 1947. 7. szám.
 53 Szabad Szó, 1946. július 21.
 54 Szabad Nép, 1946. szeptember 10.
 55 Szabad Szó, 1946. szeptember 27.
 56 PI. Arch. 274-21/75.
 57 Uo.
 58 Uo.
 59 PI. Arch. 274-24/1
 60 PI Arch. 274-24/11.
 61 Uo.
 62 PI. Arch. 274-21/76.

Ember, Isten, isten-ember – és a történelem

I.

Az elmúlt közel három évtized – teljesen és messzemenően szubjektív megítélésem szerint – öt olyan társadalomtudóst adott a világnak, akikre különösen érdemes volt odafigyelni – és a világ tudományos „elitje” nem is mulasztotta el, hogy nagyítóüveg alatt ízekre szedje munkásságukat, gondolataikat, politikai, filozófiai, történelmi nézeteiket világról, emberiségről, istenekről – és ami talán a legérdekesebb, legizgalmasabb mindezekben – az emberiség, az Ember jövőjéről. Sajnos, sokaknak gyanússá váltak – és maradtak még máig is – ezek az ember- és társadalomtudományokkal foglalkozó kutatók, hiszen mindegyiküket oly mértékben felszippantották a tömegtájékoztatói eszközök és egyéb közösségek (tv-rádióriportok, nemzetközi előadókörutak, valamint kritikák és hozzászólások...), hogy szinte sztárokka váltak a szó negatív értelmében. Szerencsére, mindez semmit sem von le a humán tudományok terén végzett sokirányú tevékenységük eredményeiből.

Az öt név a következő, kiemelt műveik megjelenési sorrendje alapján: Francis Fukuyama: *A történelem vége és az utolsó ember* (angolul 1992, magyarul 1994); Samuel P. Huntington: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* (angolul először 1996, magyarul 1998 – erről írt recenzióm a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Jura c. folyóiratának 2015/2. számában jelent meg); Thomas Piketty: *A tőke a XXI. században* (franciául – eredeti nyelve – 2013, magyarul 2015); Slavoj Žižek: *Zűr a paradicsomban – a történelem végétől a kapitalizmus végéig* (angolul 2015, magyarul 2016; e műről írt recenzióm a Valóság 2017/1. számában jelent meg); Yuval Noah Harari: *Sapiens* (angolul 2012, magyarul 2015); Yuval Noah Harari: *Homo deus* (angolul 2015, magyarul 2016).

Fukuyama, Huntington és Žižek elsősorban az Ember és az emberiség jövőjének fejlődésével, társadalmi, filozófiai aspektusaival foglalkoznak, szakmai körökben közülük Fukuyamát és Huntingtont tartják a legkomolyabb gondolkodónak, Žižek tudományos felkészültsége, no meg saját maga által is beismert, néha kissé rapszodikus, nem mindig logikus gondolatmenetei, stílusa, sokaknak – jogosan – nem szimpatikus. Piketty óriási, több mint 900 oldalas műve elsősorban gazdaságpolitikára, statisztikai adatok elemzésére épül, mindez kombinálva kemény társadalomkritikával modern korunkról, így a társadalmi egyenlőtlenségekről, a tőke ma is erős befolyásáról (nem véletlenül jelent meg róla egy szellemes karikatúra, amelyen egy tömegközlekedési eszközön éppen Marx Tőkéjét olvassa).

Az első négy szerzőre most részletesebben természetesen nem térek ki, műveiket sokan sok helyütt sok szempontból tárgyalták. Jelen esetben kizárólag Yuval Noah Harari *Sapiens* és *Homo deus* c. első két könyvét összevonva, egyetlen recenzióban ismertetem, azon megfontolás alapján, hogy azokat egyetlen nagyobb mű két, egymással szoros összefüggésben álló, mondhatnám, folytatásos kötetének tekintem. Elemzésemben igyekszem a lehető legszorosabban követni a felépítésüket, a szerző gondolatait, ami persze nem zárja ki, hogy hozzájuk időnként kritikái, újfent csak szubjektív véleményemet kifejezzem.

Hararit is elérte – és nem is látszik elutasítani azokat – a közszereplés minden foka csakúgy, mint a fentebb említett négy másik szerzőt: fáradhatatlanul száguld országról országra, tv-riportok tucatjaiban főszereplő. A mediák (latin eredetű, az egyes számú

„medium” szóból képzett többes szám, itt: „tömegettájékoztató eszközök”, azaz többes szám; „a magyar többsjellel is ellátott »médiák« alak alkalmazását lehetőleg kerüljük.” Bakos Ferenc szerk.: Idegen szavak és kifejezések szótára, Bp., Akadémiai Kiadó, 2007 – a továbbiakban csak: Bakos 2007.) persze szinte minden alkalommal ugyanazokat vagy hasonló kérdéseket tesz fel neki, és ő nyugodtan, részletesen válaszolgat is. Személyének és munkáinak ez a mediatizálása sokaknak nem tetszik, bírálják érte, népszerűség-hajhászonnak tartják.

Lássuk tehát a konkrétumokat az izraeli társadalomkutató és -tudós két könyvéről!

Ami legelőször meglepheti e két mű olvasóit, az már rögtön a fejezetek és alfejezetek különös címeinek sora. Nem követi ugyanis a főleg hagyományos történelemtudomány szerkezetét, amely könyvek évszámokra és hozzájuk fűződő eseményekre épülnek, pl. a 20. század történelme, vagy a 19. század uralkodói stb., vagy a reneszánsz, a klasszicizmus kultúrája és így tovább. Hogyan festenek ezzel szemben Harari könyveinek tartalomjegyzékei? Íme a címek; úgy sorolom fel őket, ahogyan mindkét könyvben következnek.

A Sapiens (számomra tehát az I. kötet) tartalomjegyzéke: ELSŐ RÉSZ: A kognitív forradalom. 1. fejezet: Egy jelentéktelen állat; 2. fejezet: A Tudás fája; 3. fejezet: Ádám és Éva életének egy napja; 4. fejezet: Az áradat; MÁSODIK RÉSZ: A mezőgazdasági forradalom; 5. fejezet: A történelem legnagyobb csalása; 6. fejezet: Piramisok építése; 7. fejezet: Memóriátöltés; 8. fejezet: A történelemben nincs igazság; HARMADIK RÉSZ: Az emberiség egyesítése; 9. fejezet: A történelem nyila; 10. fejezet: A pénz szaga; 11. fejezet: Birodalomképek; 12. fejezet: A vallás törvénye; 13. fejezet: A siker titka; NEGYEDIK RÉSZ: 14. fejezet: A tudatlanság felfedezése; 15. fejezet: Tudomány és birodalom násza; 16. fejezet: A kapitalista hitvallás; 17. fejezet: Az ipar kerekéi; 18. fejezet: A permanens forradalom; 19. fejezet: És boldogan éltek, míg meg nem haltak; 20. fejezet: A Homo sapiens vége; UTÓSZÓ: Az istenné lett állat. „Fantázia”-címek ezek annyiban (is), hogy bármelyik helyett bármikor bármilyen más címet is írhatnánk.

A cím használatáról a szerző ezt mondja: „[...] a Homo sapiens egyedeinek jelölésére gyakran a »sapiens« szót fogom használni, míg az ember megnevezéssel a Homo nem minden tagját illetem.”

Harari szerint az emberiség történetét három „forradalom” kísérte végig: a „kognitív” (latin eredetű szó, jelentése: ’megismerni, a megismerésre vonatkozó’, ld. Bakos 2007; a kifejezést ma már a pszichiátriában is alkalmazzák); a mezőgazdasági és a tudományos forradalom. Ezek után megadja könyvének célját: „[...] annak a történetét beszéli el, hogy miként hatott ez a három forradalom az emberekre és a többi organizmusra.” Az ember eredetének helyét ő is, többször is, Kelet-Afrikába helyezi, ahonnan azután azok szétszóródtak a négy égtáj felé, miközben – bizonyos anatómiai jellegzetességeik miatt – megismerhettek néhány, ma is divatos betegséget. Az evolúció folyamán azok a közösségek fejlődtek, amelyek szoros és kölcsönös kapcsolatokat tudtak kiépíteni más közösségekkel. Az evolúció létrehozta az emberben a félelmet, amelynek gyökerei még a szavannabeli életmód megváltozásáig nyúlnak vissza. Megemlíti, hogy a tudósok véleményei hiányosak és ellentmondóak a tekintetben, mi történt az Afrikából elvándoroltak és az új helyen letelepedett lakók között: kereszteződtek az ott-talált lakókkal, vagy kicserélődtek velük. A kérdés megválaszolására a „genomok” (görög eredetű szó, jelentése: „a sejt teljes genetikai anyaga, a DNS/RNS”, Bakos 2007) feltérképezését (is) elvégezték. A sapiensek mindent elsőpró erejének titka szintén heves vitákat vált ki. Harari szerint a Homo sapiens „egyedi nyelvének köszönhetően hódította meg a világot”, terjeszkedésének egyik kiemelkedő teljesítménye pedig az volt, hogy kb. 45 ezer évvel ezelőtt „valahogy” (!) eljutott egészen Ausztráliáig, később a Tüzföldig.

És ekkor jött a „kognitív forradalom”, mely alapjaiban változtatta meg a fent említett, de már a fejlődés új szakaszába érkezett közösségek érintkezését. E „forradalom” okát sem tudjuk bizonyossággal; ami biztos, az az, hogy az állatok nyelvét felváltotta egy új nyelv, az ember nyelve, amely alapvetően abban különbözött az előzötől, „hogy [...] csodálatosan rugalmas [...], elképesztő mennyiségű információt tud befogadni, tárolni és közölni a minket körülvevő világról”. Itt következik az a szó, amely kiváltotta néhány kritikus gúnyolódását vagy a szerző fogalmazása iránti nemtetszést: a „pletykálódás”; célja az, hogy megtudjuk, „kiben lehet és kiben nem lehet megbízni”. (A szerző idősíkjai/igeidői nem mindig következetesek és pontosak.)

A „kognitív forradalom” a „fikció”-nak nevezett új gondolkodási mód eredménye, segítségével a dolgok kollektív elképzeléseit is lehetővé tette. Ebben a korszakban jelentek meg olyan „fikciók”, mint az istenek, mítoszok, vallások... Majd újból a genetika szerepével találkozunk: genetikai mutációk eredményezték a Homo erectus megszületését. Kultúrák jelentek meg, melyeknek változásai és fejlődése együttesen alkotják a történelmet. Sokismeretlenesek máig is a gyűjtögetők vallási képzetei, a szociális tagozódásuk, valamint a közöttük folytatott háborúk mibenléte.

A következő forradalom az ember életmódjában a „mezőgazdasági forradalom”, azaz a földművelés és állattenyésztés; ez a „forradalom” jelenlegi tudásunk alapján nem földrajzi elterjedés révén jelent meg a világ különböző vidékein, hanem mindenütt önállóan ment végbe. Harari merész, de tőle megszokott fordulattal, így jellemzi ezt az emberiség számára új életmódot: „A mezőgazdasági forradalom a történelem legnagyobb csalása volt.” Mivel indokolja véleményét? Az új életmód nem javította a sapiensek jólétét, ugyanis a megnövekedett élelmiszer-mennyiség nem ment át minőségbe, viszont a népesség létszámának robbanásszerű növekedését vonta maga után, és „egy elkényeztetett elitet” termelt ki. Ezt a témát folytatva a DNS-spirálok jelentőségét magyarázza az emberiség evolúciójában; hasonlatai megint meglepőek, amikor az evolúció magyarázatában boldogságot, fájdalmat, sikert hasonlít össze; ez egyfajta mechanikus szemléletet tükröz, hiszen – szubjektív érzeteket állít szembe részben statisztikai, részben népessépolitikai elvárásokkal. Érdemes idézni ezt a passzust teljes egészében ahhoz, hogy világosabban láthassuk a problémát: „Az evolúció valójága nem az éhezés vagy a fájdalom, hanem a DNS-spirálok másolatai. Ahogy egy cég gazdasági sikerét a bankszámláján található dollárok számával mérjük, nem pedig alkalmazottai boldogságával, úgy egy faj evolúciós sikerének mértéke is a DNS-e másolatainak száma. Ha nem marad több DNS-másolat, a faj kihal, ugyanúgy, mint ahogy a cég csődbe megy, amelynek nincs több pénze. Ha a faj sok DNS-másolatot hoz létre, az siker, és a faj virágzik. Ebből a szempontból nézve 1000 másolat mindig jobb, mint 100. Ez a mezőgazdasági forradalom lényege: a képesség, hogy rosszabb körülmények között is több ember maradjon fenn.” A „valuta”, „elit” szavak mellett anakronisztikusnak tűnhet a „stressz” szó használata is az új gazdálkodással kapcsolatban, miszerint ennek a „stressz”-nek volt a következménye, hogy a felbukkanó új rétegek – „elitek”, uralkodók – által kizsákmányolt parasztok többletermelése olyan – negatív és pozitív – eredményeket produkált, mint a háborúk, a művészetek, a filozófia, a templomok stb., míg a „közös mítoszok” – istenekről, hazáról, részvénytársaságokról (!) – is az elnyomást és kizsákmányolást hivatottak fenntartani.

A számolás és az írás megjelenését az egyre nagyobb mennyiségű információ tárolása, illetve ezen információk feljegyzésének és továbbításának szükségessége hívta életre, de az írásrendszer elterjedése már lehetővé tette pl. versek, drámák, sőt – szakácskönyvek (!) írását is.

A történelem időben egymást követő szakaszainak tanulmányozását és bemutatását a szerző meg-megszakítja egy-egy olyan témával, amely ma is napirenden van a világban; ilyen problematikus és kényes témák a rasszizmus, a biológia és a kultúra ellentmondásos kapcsolata.

Hogyan vélekedik Harari ezekről a jelenségekről, fogalmakról, melyeknek lényegét, fejlődésük történetét, lehetséges, hogy sokan inkább csak sejtik, semmint ismerik? Íme: „A beszennyeződés és a tisztaság fogalma a történelem során végig, szinte minden társadalomban vezető szerepet játszott a társadalmi és politikai felosztás megerősítésében, és számos uralkodó osztály használta fel őket előjogai megőrzése érdekében [...]”. Ha el akarunk szigetelni egy embercsoportot – nőket, zsidókat, romákat, melegeket vagy feketéket –, a legbiztosabb módszer erre, ha mindenkit meggyőzünk arról, hogy ezek az emberek szennyezés forrásai. Idővel a rasszizmus egyre több és több kulturális szintre terjedt szét [...]. A biológia nem igazolja. Ezeket a jelenségeket csak akkor lehetünk képesek megérteni, ha tanulmányozzuk azokat az eseményeket, körülményeket és erőviszonyokat, amelyek a képzelet szüleményeit kegyetlen és nagyon is valóságos – társadalmi struktúrákká formálták.” A viharos vitákat kiváltó homoszexualitásnak történelmi előzményei vannak, amelyekről nagyon kevesen tudnak, időnként esetleg a pszichiáterektől, vagy a görög-római társadalmak ilyen irányú szokásaiból. Pedig, ahogyan kiemeli, „Természet anyánk egyáltalán nem bánja, ha férfiak egymáshoz vonzódnak szexuálisan. Csupán a bizonyos kultúrákhoz tartozó emberi anyák csinálnak jelenetet, ha a fiuk összejön a szomszéd fiával. Az anyák hisztije azonban nem biológiai szükségyszerűség. Jelentős számú kultúra nem csak megengedhetőnek, de szociálisan építő jellegűnek tartotta a homoszexualitást: pl. az ókori Görögország.” S végül a biológia és a kultúra éles szembenállásának lényegét így magyarázza a szerző: „Jól használt arany-szabály az, hogy »a biológia megenged, a kultúra megtilt«. A biológia a lehetőségek igen széles skáláját hajlandó tolerálni. A kultúra kötelezi az embereket egyes lehetőségek megvalósítására, míg más lehetőségek megvalósítását tiltja nekik. A kultúra váltig állítja, hogy csak azt tiltja, ami természetellenes. Biológiai szempontból azonban semmi sem természetellenes. «Természetes» és «természetellenes» fogalmaink valójában nem a biológiából, hanem bizonyos teológiai elméletekből erednek. A «természetes» teológiai jelentése: összhangban van Isten szándékaival, aki a természetet teremtette.”

A kultúra, általában az emberi alkotóképesség fenntartását, fejlődését az ellentmondások fejlesztik, tartják fenn, nélkülük – mondja a szerző – nem lett volna lehetséges semmilyen kultúra létrehozása.

Ezek után a pénz szerepéről, az emberek közötti viszonyok pénz általi megrontásáról beszél, kiemelve a kereslet és kínálat „hideg törvényét.” Figyelmeztet, hogy bizonyos erkölcsi normákat – becsület, hűség, erény, szeretet stb. – nem szabad a piac, és vele együtt a pénz uralma alá rendelni, mert ezzel a „szívtelen piac” mindenhatóságát támogatjuk.

Isten és vallás. Az animizmus, amelyet eleinte a fentebb tárgyalt „mezőgazdasági forradalom” támogató, idővel átadta helyét a politeizmusnak. Amiben viszont mindkét vallás megegyezett, az, hogy mindkettő hitt egyetlen magasabb rendű hatalomban, azaz egy istenben. A politeizmuson belül az egyik vagy másik istenben való túlzott és buzgó hit – ami időnként véres vallásháborúkban nyilvánult meg – azután létrehozta a monoteista vallásokat, melyek közül időrendben először a kereszténység foglalta el az első helyet, őt követte az iszlám. A monoteista vallások hívői fanatikusabbak, intoleránsabbak a politeistáknál. Manapság – mondja a szerző – természetjogi vallások is léteznek: liberalizmus, kapitalizmus, nacionalizmus, kommunizmus; ezek az -izmusok nem szeretik,

ha vallásnak titulálják őket; jellemzőik „a vallási düh [...], a történelem legvéresebb vallásháborúinak” kirobantása. Külön kategóriába tartoznak a magukat humanistáknak tartó, a szerző szerint „szekták”, úgymint a liberális humanizmus: számukra az egyének szabadsága elsődleges, a szocialista humanizmus, amely a kollektívák erejében és az általános egyenlőségben hisz, és végül az evolúciós humanizmus. (Kevésbé ismert, faji alapokról indult humanizmus a négerség kulturális értékeit hirdető „négritude”, vagy a filozófiai-etikai gyökerű egzisztencialista humanizmus. – K. T.) És egy veszélyes, kényes, az evolúciós humanizmus sokak által mechanikusan értelmezett egyik vadhajtásához értünk. A szerző ide vonatkozó véleménye súlyos bírálatokat váltott ki kritikussai részéről. Sajnos, ezek a kritikusok vagy nem olvasták végig a könyvnek ezt a részét, és megelégedtek – a sok tekintetben valóban jogos – általában az adott történelmi korszak és annak ideológiájának hiányos, egyoldalú ítéletével. Újból hosszan idézek Hararinak a könyvben kifejtett gondolatmenetéből: „A náciok nem voltak embergyűlölők. Azért harcoltak a liberális humanizmus, az emberi jogok és a kommunizmus ellen, mert csodálták az emberi mivoltot, és hittek az emberben rejlő óriási lehetőségekben. *A darwini evolúcióelmélet logikája alapján azonban úgy érveltek, hagyni kell, hogy a természetes kiválasztódás lemorzsolja a gyengébb egyedeket, és csak a legerősebbek maradjanak fenn és szaporodjanak [...].* A 3. évezred hajnalán az evolúciós humanizmus jövője nem egyértelmű. A Hitlerrel vívott háborút követően hatvan évig tabu volt a humanizmust összekapcsolni az evolúcióval, és a Homo sapiens »feljavítását« célzó biológiai módszereket támogatni. Mára azonban ezek újra népszerűvé váltak [...]. Sokan fontolgatják azt, hogy egyre növekvő biológiai tudásunkat kellene felhasználni az ember feletti emberek megteremtéséhez.” A kritika felháborodása ezen kijelentések miatt nem egészen indokolt, hiszen – ha mást nem veszünk figyelembe – elég arra gondolni, hogy maga Harari izraeli zsidó származású tudós, nem valószínű tehát, hogy a náciizmust mint olyat éltetné! De nézzük tovább a problémás kérdést és annak a szerző által pontosított kifejtését! „*Hitler nemcsak a saját sírját ásta meg, hanem a rasszizmusát általában [...]; éppen azért, mert a náci ideológia rasszista volt, nyugaton a rasszizmus elveszítette a hitelét. A változáshoz azonban idő kellett*”, mialatt, teszi hozzá: „A fehér felsőbbrendűség az amerikai politika vezérelve maradt legalább a '60-as évek elejéig.” És bár a szerző második könyvét a maga egészében alább, külön elválasztva kívántam ismertetni, most mégis – ugyancsak ehhez a kérdéshez visszatérve – jogosnak, sőt kívánatosnak tartom, hogy onnan emeljek ki néhány mondatot Harari véleményének tisztázására. Ott tehát így folytatja: „*A 19. és 20. század során a humanizmus két oldalhajtást is növesztett: a szocialista humanizmust és az evolúciós humanizmust, amelynek leghíresebb képviselői a náciok voltak [...]. Ne feledjük, hogy Hitler és a náciok az evolúciós humanizmusnak csupán egy szélsőséges ágát képviselik. Ahogy Sztálin és a Gulag sem tesznek mindjárt semmissé minden szocialista eszmét és érvet, úgy a náciizmus rémtettei sem vakíthatnak el bennünket úgy, hogy ne vegyük észre az evolúciós humanizmus egyes meglátásait. Auschwitznak vérvörös felkiáltójelnek kell lennie, nem az emberi horizont egy részét kitakaró fekete függönynek.*” (Kiemelések tőlem, K. T.)

S végül, a „tudományos forradalom”, melynek alapjait Amerika felfedezése rakta le, s az utóbbi 500 évnyi periódusának az elnevezése. Végso két állomása egyrészt 1945. július 16-a volt: az amerikaiak felrobbantották az első atombombát – az emberiség fejlődésének további menetére nézve nem egyértelműen pozitív teljesítmény, hiszen vele az Ember megteremtette saját maga kiirtásának a lehetőségét is. Ugyanakkor elterjedt vélemény az is, hogy éppen ez a veszély adhat esélyt arra, hogy ne használják fel

fegyverként ezt az eszközt. E „forradalom” időbeni szakaszának másik befejező eseménye az Ember Holdra lépése volt (arról nem esik szó, ez az esemény mit fog jelenteni később az Ember(iség) számára...).

Nyugat-Európa 1500 és 1750 közötti történelmének alakulását vizsgálva a szerző megállapítja, hogy e két évszám közötti periódusban, bár meghódította az óceánokat, nem tudott felülkerekedni az ázsiai kontinens hatalmán; erre csak 1750 és 1850 között kerülhetett sor, amikor sikerült katonailag megtörni ezt a hatalmat. Ezután azonban a „globális hatalmi központ Európába [értsd ez alatt Nyugat-Európa bizonyos politikai, kulturális, katonai központjait, K.T.] vándorolt át, hogy a mai napra azután meghatározza a világban betöltött szerepét. Mindezen időszak alatt Kína és Perzsia kimaradt a fejlődésből, mivel gondolkodásuk nem követte az európai gondolkodást, amelyet ez minden eszközzel – a humanitáriusoktól kezdve a legdurvább és legembertelenebbekig – próbálta terjeszteni”).

Kapitalizmus és imperializmus: Európa politikáját a 18. és 19. század óta jellemző elmélet és gyakorlat. Lényegük abban állt, hogy az Európán kívüli területei hódításokat már tudás megszerzésére is felhasználták, mindemellett azonban az európai hódítók a történelemnek talán legnagyobb népi társait vitték véghez az addig legaljasabb és legkegyetlenebb módszerekkel. A Nyugatról elindult globalizáció a 20. században érte el a földrészünkön kívüli kultúrákat és társadalmakat; ez a folyamat volt egyben „az európai hegemonia összeomlásához vezető egyik legfontosabb tényező”; sajnos, pontosabban nem magyarázza a szerző, miért éppen ez jelentette ezt a bizonyos „összeomlást”. Az új „birodalmak” új „hódítói” megideologizálták hódításaikat: új ismereteket és tudást vittek az „elmaradottnak” talált népeknek: ezt a tevékenységüket azután „haladás”-nak tüntették fel. Harari mindezt sommásan, de találóan így foglalja össze: „Az európai birodalmak annyi mindent tettek, olyan széles skálán, hogy számos példát találhatunk bármire, amit csak állítani akarunk róluk.” Majd a legújabb kori történelem egyik, fentebb már érintett témájában, a rasszizmusban mélyül el, új szót alkotva, a „kulturizmust”, amely a „mai elitek” között divik; lényege azonban ugyanaz, mint a „rasszizmus” szónak: „a más emberi csoportok eltérő értékeiről szóló megjegyzés”.

Hogyan vélekedik a szerző a kapitalizmusról?

Egyrészt kijelenti, hogy annak „legszentebb parancsolata: a termelés hasznát a termelés további növekedésébe kell fektetni” – véleménye szerint ugyanis a modern gazdaságtörténet kulcsszava a növekedés – másrészt ma már a kapitalizmus egyfajta etikát is jelent, ami meghatározza gondolkodásunkat, viselkedésünket, amelyeknek szintén a gazdasági növekedést kellene segíteniük. Számára a növekedés biztosításának elve új „vallás”; a modern tudományos kutatás azonban nagyban pénzfüggő, ezt a pénzt különböző pénzintézetek, kormányok biztosítják. A tudósok és pénzintézetek, kormányok stb. közötti kapcsolatban a főszerepet a tudósok játsszák. Arra pedig, hogyan szereznek a kormányok pénzt, történelmi példát kapunk a 19. századból: az első ópiumháborúról van szó (1840–1842), amelynek két főszereplője Kína és Anglia volt. Az egyenlőtlen harcot az Anglia által támogatott droggereskedők nyerték meg, akik a szabadkereskedelem ürügyén kínaiak milliói számára szállították az ópiumot, akiket így ópiumfüggővé tettek, azaz lassú halálra ítélték őket. A világ elvakult növekedéspárti és csak a számoknak élő közgazdászai számára a ma gazdasági csodaként ismert Hongkong 1997-ig a britek által támogatott droggereskedelem központja volt. Az újkori európai kapitalizmus egy másik tényezője a néger rabszolga-kereskedelem volt (itt az „atlanti rabszolga-kereskedelem” kifejezést találjuk, amely kifejezés pontos, de megemlíthető egy másik meghatározását is: trianguláris, azaz háromszögű kereskedelem, amelynek három oldala a következőket jelentette: Európából csecsebecsékkel

és erős szeszitalokkal megrakott hajók indultak Afrikába, ahol könnyen megvásárolható néger törzsfőnököktől és királyoktól rabszolgákat vettek – ez volt a „háromszög” egyik oldala, majd ezeket a rabszolgákat Közép- és Észak-Amerika rabszolgapiacaira szállították – ez a „háromszög” második oldala, innen pedig a trópusokon termő és ott gyakorlatilag ingyen földolgozott élelmiszer-termékeket – elsősorban cukrot, illetve rumot Európába szállították – ez az útvonal volt a „háromszög” harmadik oldala).

A kapitalizmus számára első számú kihívást a 20. században a kommunizmus jelentette, bár a kiáltó egyenlőtlenségek a világban továbbra is fennmaradtak. Sokak számára ma új veszélyeket jelentenek a gazdaságot fenntartó és növelő nyersanyagok lehetséges kimerülése, bár ezt a veszélyt nem igazolják az állandóan újabb energiaforrások felfedezései: „Tisztán látható, hogy a világban nincs energiahiány. Csupán az ahhoz szükséges tudásunk hiányzik, hogy megszelídítsük, és igényeink szerint átalakítsuk az energiát.” Ezek után megint egy új szó kreálásával vezeti be a fogyasztás harcát a takarékoság ellen: „konzumerizmus” (latin *consumere* szóból az 1970-es években az amerikai-angol szóképzéssel létrehozott kifejezés, modern jelentése egyrészt: ’fogyasztás’, illetve a fogyasztás növelésére biztató felhívás), amelyben a fogyasztási cikkek gyártó és szolgáltatókat nyújtó cégek, vállalatok törekvéséről van szó. Ezt is „vallás”-nak nevezi a szerző, ami azonban annyiban különbözik más vallásoktól, hogy ennek hívei eleget tesznek parancsainak. Az energiataralékok kimerülésének indokolatlan veszélyével szemben már komolyabb és realisabb a környezetpusztítás, amit a modern ipar idéz elő, és amit bizonyos politikai körök – tudatosan – tudattalanul – figyelmen kívül hagynak. Az ipari forradalom negatív hatásainak az új társadalmi rendben mi is tanúi lehetünk, úgymint a családi kötelek gyengülése, sok esetben teljes felbomlása, a piac és az állam egyre inkább átveszik ezen kötelek szerepét, és – például a gyermekevelésben – a felelőséget a szülőkre hárítja, akiknek a tekintélye viszont egyre gyorsabb ütemben szűnik meg. A fogyasztói közösségek még a nemzeti közösségeket is felváltják. Egy másik – ezúttal pozitív – társadalmi jelenség, amit szerzőnk az állammal köt össze: az erőszak visszaszorításában tagadhatatlan szerepet játszik. Az államok közötti kapcsolatokban ez a szerep megnyilvánult a birodalmaknak a gyarmatosított országokból – a britek Indiából, a franciák Afrikából – történt kivonulásában, illetve egyes országok belső politikai rendszerének összeomlásában, például a volt Szovjetunió esetében.

A békésen lezajló világesemények azonban önmagukban nem jelentik magát a békét – jegyzi meg Harari; utána elvileg jöhet bármi: további béke vagy újabb háború. Az ő meghatározásában az „igazi béke a háború valószínűtlensége”. S ez a feltétel ma több ok miatt adottnak is látszik: ezek közül említi egyrészt azt a pragmatikus nézetet, mely szerint ma már a háborúzás óriási költségekkel járna, ami szembemegy a növekedést mint végső célt kitzűző gazdasági és egyéb igényekkel. Azután „a mi korunk az első, amikor a világot békeszerető elit uralja”. A pacifizmus eszméjének előretörése szintén visszafogja a háborút akaró erőket. S van végül egy paradox állapot, amelyet ma már egyre gyakrabban hangoztatnak: a világban felhalmozott, pusztításra és megfélemlítésre szánt nukleáris fegyverzenél is a béke biztosítékául szolgálhat. Jövönket illető végső megállapítása mégsem egyértelmű: „a Jó és a Rossz között táncoljuk életünket, s a kettő közül még bármelyik bekövetkezhet...”

A boldogság meghatározása és eredete nem a könnyen kezelhető témák közé tartozik, talán ezért nem is foglalkoznak vele a történészek. A boldogság mérésére nincsenek eszközök, ami miatt a meghatározása emberenként változik – már amennyire az embereket ez érdekli. Harari szerint azonban ez lenne az egyik legfontosabb kérdés életünkben. Másképpen feltéve a kérdést: boldogabb-e a mai generáció az élet különböző területein elért eredményektől?

Sem a mértéktelen optimizmus, sem a mértéktelen pesszimizmus nem uralkodhat el rajta e tekintetben. Az emberek a boldogságukat, megelégedettségüket többek között olyan, saját maguk által véghezvitt cselekedetekkel is elérhetik, mint az állatokon – az élelmük és környelmi szempontjaik kielégítésére kiválasztott, megkínzott vagy éppenséggel leölt állatokon –, valamint az egyes, nem is oly régen ún. „orvosok” által a felsőbbrendű emberi faj létrehozása céljából végzett kísérletek... A boldogság eredetének másik feltételezett forrása – a külső hatásokon: anyagi jólét, jó fizetés, gazdagság stb. kívül – a biológusok szerint, biokémiai reakciók bonyolult sorozatának bennünk zajló működése. Mindezek mellett azért ma már a társadalmi és lélektani behatásokat is figyelembe veszik és elfogadják a biológusok; a probléma akkor kezdődhet, amikor lelki problémáinkat a biológia eszközeivel akarjuk megoldani. A pszichoterápiában alkalmazott gyógyszerekkel pl. nemcsak befolyásolhatjuk, de bizonyos mértékig – és/vagy időtartamra – manipulálhatjuk az ember gondolkodását, cselekedeteit. Harari Aldous Huxley *Szép új világ* c., 1932-ben megjelent regényét használja fel, illusztrálанд az emberiség pszichiátriai gyógyszerek által történő rémisztő irányítását.

Heves viták zajlanak a biológusok és az iskolai oktatásban a darwinista evolúciót elvetni kívánók között. Ez arra vezethető vissza, hogy ma már a tudósok laboratóriumaikban képesek élőlényeket előállítani, így „büntetlenül szegik meg a természetes kiválasztódás törvényeit”. Szerzőnk a múltat vizsgálva a biológusoknak ad igazat, hozzátéve, hogy „ironikus módon azonban megtörténhet, hogy a jövővel kapcsolatban az intelligens tervezés híveinek lesz [igazuk].” Ugyancsak az emberi élet törvényeit igyekeznek kijátszani az ún. „kiborgtervezéssel” („kiborg”: angol eredetű szóösszetétel a *'cybernetic+organism'* szavakból, jelentése: 'kibernetikus szerkezettel összekapcsolt élőlény', in: Bakos 2007). Főleg az USA-ban folynak ilyen kísérletek, amelyek technikailag figyelemreméltóak, de eredményeik, legalábbis a jövőt illetően, félelmeteseknek tűnhetnek. Új etikai megközelítéseket vetnek fel a „csaknem tökéletes gyógyászat”, vagy az emberi agy és a számítógépek között létrehozható kapcsolatok stb.

Ebben az első (I) könyvben található egyéb utalások közül csak néhányat emelnék ki, amelyekkel nem foglalkoztam, nem tudtam foglalkozni e rövid áttekintésben. Így: a sapiens és a Homo sapiens életmódja a 70 ezer és kb. 12 ezer év közötti időszakban, régészeti leletek tanúságai, antropológiai adatok a világ különböző tájairól, paleontológusok és zoarcheológusok kutatásai, a római köztársaság hatalmának csúcspontjai, Hammurapi törvénykönyve, Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat, a sumérek és a számok alkalmazása, mítoszok és fikciók az állam szolgálatában, nők, férfiak és a szexualitás fejlődése, barter és a pénz szerepe, arany és ezüst szerepe, birodalmak és jellemzőik, dinasztikiák, a globális birodalom, tudatlanság és tudás, a Cook-expedíció és a C-vitamin, Európa hódításai, a „globális torta” és a világgazdaság, halálhálók száma és okai a világban, Frankenstein és a gyorsuló technikai fejlődés összefüggése stb.

(Hely megtakarítása érdekében, és elkerülendő az ismétléseket, az ehhez az első [I] könyvhöz is tartozó *Egyéb megjegyzéseimet* a második [II] könyv ismertetésének végén összefoglalva találhatja az olvasó.)

II.

HARARI: HOMO DEUS

Y. N. Harari fentebb ismertetett és a most következő, szerintem szorosan és elválaszthatatlanul összefüggő két könyvének megírása között három év telt el. Ez a három év sem volt elég ahhoz, hogy a körülötte fellángolt szenvedélyes, hol elmarasztaló, hol elismerő

kritikák alábbhagyjanak – ami persze nem baj. E kötet felépítése ugyanolyan, mint az előző könyvéé, az öt rész fejezetei ugyanolyan fantázianevek és különcködők – vagyis csak akkor válnak érthetővé, amikor tartalmukba beleolvassunk. Íme tehát a tartalomjegyzék: ELSŐ FEJEZET: Az ember új projektjei; ELSŐ RÉSZ: A homo sapiens meghódítja a világot; MÁSODIK FEJEZET: Az antropocén; HARMADIK FEJEZET: Az emberi szikra; MÁSODIK RÉSZ: A Homo sapiens értelmet ad a világnak; NEGYEDIK FEJEZET: Történetmesélők; ÖTÖDIK FEJEZET: A furcsa pár; HATODIK FEJEZET: A modern paktum; HETEDIK FEJEZET: A humanista forradalom; HARMADIK RÉSZ: A Homo sapiens elveszíti az irányítást; NYOLCADIK FEJEZET: Időzített bomba a laborban; KILENCEDIK FEJEZET: A szuperember színre lép; TIZEDIK FEJEZET: A tudat óceánja; TIZENEGYEDIK FEJEZET: A dataizmus.

Tényekkel kezdi: az éhínség visszaszorulóban – már ott, ahol nem a politika az irányító; „drámai” méretű járványoktól nem kell tartania az emberiségnek; a betegségek gyógyításában óriási a haladás, és – a nanorobotok (a görög „nano-” előtagként: az alapmértékegység ezermilliomod $[10^{-9}]$ részét jelöli. in: Bakos 2007) révén – reményeink ezen a téren is növekednek, csökkent a nemzetek közötti háborúk veszélye stb. S mégis itt állunk egy különös probléma előtt: ki gondolható erre! „Mit kezdjünk magunkkal?” Ez a kérdés persze nemcsak a szabadidő eltöltésére vonatkozik, hanem arra, hogy a bennünk lévő veszélyekkel meg tudunk-e, igen vagy nem, birkózni? A tudósok, kutatók által felfedezett vagy/és kitermelt eszközök, eljárások, amelyek biztonságunkat, gyógyulásunkat segítik, esetleg olyan emberek kezébe, hatalmába juthatnak, akik ezeket pusztításra, tömeges népirtásra, biztonságunk megsemmisítésére használhatják valami ideológia nevében, gondoljunk mondjuk a terroristákra! (Nem megnyugtató az a megállapítás velük kapcsolatban, hogy elsősorban a tömegek megfélemlítése a céljuk, de tömegpusztító fegyverek és eszközök kifejlesztésére nincsenek még birtokában sem a szükséges alapanyagoknak, sem a tudásnak – legalábbis ma még ezzel vigasztalnak a tudósok. [A terrorizmus témájában ld. recenziómat Terrorizmusról, terroristákról címmel a Valóság, 2018/6. számában. K. T.])

De térjünk vissza a szerző kérdésére: mi lesz velünk, ha a felsorolt csapásokat leküzdöttük? Hát – feleli –, tennivalónk azért akad még bőven akkor is: „Az egyik fő teendő az emberiség és az egész bolygó megóvása lesz a saját hatalmunkban rejlő veszélyektől [...]: globális felmelegedés, klímaváltozás, környezetszennyezés.” S jön a magyarázat a könyv címe: Homo deus. „Miután a túlélésért folytatott állati harc fölé emelkedtünk, belefoghatunk abba, hogy istenné tegyük az embert.” A kijelentés meghökkentő, vallásos emberek számára istenkáromlásnak is beillik. Az élet és a halál és a modern ember hozzájuk való viszonyát ez utóbbi szemszögéből, a tudomány és az emberi jogok álláspontja szerint ítéli meg: az Emberi jogok egyetemes nyilatkozata az ember egyik elidegeníthetetlen jogának az élethez való jogát ismeri el és jelenti ki. Itt Harari egy logikai eszme-futtatásba kezd, amely azonban kissé erőltetettnek hat számomra, ugyanis belép a halált, ami „nyilvánvalóan megfoszt minket ettől a jogtól, emberiség elleni bűn, és így hadat kell viselnünk ellene”. A logikai bukfcenet abban látom, hogy az Emberi jogok egyetemes nyilatkozata konkrét személyek és intézmények által megfogalmazott tétel, míg a halál nem az. Vajon erre a – szerintem tehát – logikai bukfcenetre azért lehetett szüksége, hogy ebből kiindulva folytassa eszme-futtatását: „A modern tudomány és kultúra [...] nem metafizikai rejtélyt, és főleg nem az élet értelmének forrását látja a halálban. A modern ember számára a halál megoldható és megoldandó technikai probléma.” Azért ez nem olyan egyszerű még elméletben sem, a technikai megvalósítása pedig ugyancsak távolinak tűnik – gyakorlati következményeiről nem is szólva. Nyugtalanásra azonban

e következményeket illetően egyelőre nincs okunk; állítja ugyanis: „Az én személyes nézetem szerint a 21. században korai még az örök ifjúságban reménykedni, és aki túlságosan beleéli magát, az keservesen csalódni fog.” A halálfélelem viszont kiemelkedő szerepet játszott, játszik a művészi alkotásban.

Szerzőnk sokat foglalkozik ebben a könyvében is, csakúgy, mint a Sapiens címűben, a boldogsággal: ő most az emberek feladatainak sorában a „második nagy pont”-ként jelöli meg. Kevesen beszélnek erről a témáról, főleg azok közül, akik csak a növekedésben, a termelés féktelen növelésében tudnak gondolkodni, és csak a GDP-t (hadd írjam le egyszer magyarul e három titokzatos és divatos szónak a jelentését: bruttó hazai termék – vajon miért óztkodunk a magyar szavaktól?) ismerik el minden értékmérőjének. „A termelés csupán eszköz, nem cél” – emeli ki. Itt is megnyugtat kicsit minket: „Manapság sok gondolkodó, politikus, sőt közgazdász is azon a véleményen van, hogy a GDP-t ki kellene egészíteni, vagy éppen helyettesíteni kellene a GDH, a Gross Domestic Happiness, azaz a bruttó hazai boldogság értékével.” Az érzetéről/érzésekről szólva megállapítja, hogy azokat a biológia határozza meg, amely kapcsolat az oktatásra kiveitve oda vezetett, hogy sokak szerint az iskolai oktatás fejlesztésében a „tanulók biokémiáját kellene átalakítani”. A biokémiai folyamatokat azonban könnyen lehet manipulálni, például a mindennapi politika és politikuskok képesek lesznek társadalmukat a nekik tetsző politikai, társadalmi, érzelmi, gazdasági irányba terelni. A szerző – és egyébként ez jellemző rá – sok felvetett kérdésre több választ is ad, amelyek mindegyike igaz ugyan, de úgy tűnik, közülük az olvasónak kell eldöntenie, végül is melyiket választja: a neki kellemeset vagy inkább az ijesztőbbet. De a szerző humorosan is megközelíthet komoly problémát: „A kapitalista szemlélet számára a boldogság egyenlő a gyönyörrel. Pont. Mind a tudományos kutatások, mind a gazdasági tevékenységek erre vannak kihelyezve, így azután minden évben még jobb fájdalomcsillapítók, újabb ízű fagyaltok, kényelmesebb matracok és addiktívabb (»addiktív«, melléknév, az angol »addict«, azaz »kábitószer rabja« szóból, jelentése: »függőséget okozó») okostelefonos játékok születnek, nehogy egyetlen pillanatra is unatkozzunk, amíg a buszra várunk.”

De térjünk rá arra a bizonyos „embert istenné tenni” formulára, amelyet oly szívesen használ, hogy második könyvének is ezt a címet adta: Homo deus. Szerinte ezt a tervet háromféleképpen lehet megvalósítani (valószínűleg elsősorban az adott területtel foglalkozó szakemberek, tudósok, és a téma iránt laikusként érdeklődők számára ismertek ezek a tervezések, K. T.). A biológiai tervezés során „biomérnökök” az ember genetikai kódját változtathatják meg, „áthuzalozzák agyi áramköreit”; a kiborgtervezés (a szó jelentését ld. a Sapiens c. könyvről írt részben); és végül, de nem utolsósorban, a szerzetlen lényekbe egy, a szerves kémiai – azaz az emberre jellemző – korlátokat ledöntő „intelligens szoftvert” építenének be.

Új téma. Számomra, és attól tartok, illetve abban reménykedem, sokak számára, akik még szeretik a színházat, elfogadhatatlan Harari következő megjegyzése a modern színházról: „A modern színházi feldolgozásokban Oidipusz, Hamlet és Othello talán farmerben és pólóban jár, és fent van a Facebookon, érzelmi konfliktusaik azonban ugyanazok, mint az eredeti darabban.” Nos, ami a mondat első felét illeti – mármint a jelmezeket és a Facebook-ot – már beteljesültek Harari előrejelzései, a mondat második részének mondanivalója azonban már hamis! Sajnos, megértük ezeknek az új díszleteknek és jelmezeknek a korát – visszataszítóak! Szerencsénk van a nevezett szerzőknek, hogy már nem érték meg a művészet ilyen alacsony fokú megjelentetését az ún. „modern színházi feldolgozások”-ban. Nem igaz, hogy „érzelmi konfliktusaik” ugyanazok maradnak, mint eredetiben. Vajon az a közönség, amely az utóbbi néhány évtizedben már csak ilyen

maskarákba bújtatott, gondolataikból éppen az új jelmezeknek köszönhetően kiforgatott darabokat élvez, hogyan és mikor tudna megismerkedni Shakespeare-rel, Szophoklészszel és így tovább, illetve a korszakkal, amelyben megszülettek ezek a darabok? Vajon a páncélsíkok és gyorstüzelő géppisztollyal pl. az Aidában felléptetett művészek milyen ismereteket és művészi élményeket képesek nyújtani, természetesen fel, a mai fiataloknak vagy azoknak a felnőtteknek, akik életük során sohasem olvasták nevezett szerzőket, sohasem láttak igazi színházi előadásokat? És ami még szomorúbb: vajon milyen tömegpszichózisnak engedelmessé válnak korunk legnagyobb színészei, karmesterei, akik mindezt elfogadják? Pénz, tényleges azonosulás az eljátszott és elvezényelt darabbal? Találgatni lehet, de nem érdemes... És nem tudom elfogadni a szerzőnek azt a magyarázatát sem, miszerint amikor istenről, istenekről beszélünk, „inkább a görög vagy a hindu istenekre gondoljunk, mint a Biblia mindenható mennyei Atyjára”. Gondolatmenetemet tovább folytatva jelentem ki, hogy éppen ezeket az isteneket, „istenségeket” dobjuk szemébe ebben az ún. „modern színházban”. Arról már nem is szólok, hogy mivel a mai, „modern színház”, mozi, vagy képzőművészet nagy, eredetiséget fölmutató forradalma(i) évtizedekkel ezelőtt lezajlott(ak), így ez a mostani „modernség” már csak karikatúrája azoknak – ez a mostani „modernség” elnevezés tehát ugyancsak félrevezető.

Elterjedt, divatos, sommás a mai ember- és társadalomtudósok ózdkodása a marxizmustól. Itt is fáziseltolódásban szenvedünk. Pedig azzal, hogy megpróbálunk elhallgatni, gúnyolni, átkozni bármilyen eszmét vagy eszmei áramlatot, azok nem tűnnek el. De egy T. Piketty (Id. a Sapiens c. könyvről írt recenziómat, K. T.) miért nem szégyell a marxizmussal (is) foglalkozni? És miért nem fél most Harari a marxizmussal (is) foglalkozni (illik tudni, hogy egyikőjük sem marxista!), amikor egy érdekes, nem gyakran hallható, olvasható tétellel magyarázza az antimarxisták viselkedését: „[...] a kapitalisták is elolvasták a Tőkét, és átvették a marxista elemzés egyes eszközeit és megállapításait [...]. Még a marxista prognózisnak hevesen ellenálló keményvonalas kapitalisták is hasznát látták a marxista diagnózisnak.” Mert végül is, emeli ki, a történelem és a múlt elemzésének fontosságát abban kell keresni, hogy tanuljunk és fedezzünk fel olyan elképzeléseket, gondolatokat, amelyeket most vagy a jövőben esetleg felhasználhatunk, de amelyek az előző generációk elmulasztottak megtenni.

Ahol a vallásként istenített iparnak és a humanista vallásoknak együtt kell élniük, vajon súrlódásmentes-e ez a kapcsolat? Nemmel kell felelnem a kérdésre, hiszen ahol ez a kétféle vallás együtt létezik, ott isteneket, istenséget nem találunk, hanem minden helyet az ember saját magának tart fenn, illetve követel. A humanista nem foglalkozik például az állatokkal, hiszen azokat kínozza, pusztító kísérleteket végez rajtuk. Ebből a tényből kiindulva, az állatvédők törvényeket is hoztak már, így Új-Zélandon – ahol a juhtenyésztés kiemelt szerepet játszik – Állatjogi törvényt is alkottak. Szerzőnk ugyanakkor óv bennünket attól, hogy „szükségtelenül humanizáljuk az állatokat”.

Mi segítette az emberi faj kiemelkedését az állatvilág egyéb fajai közül? Harari számára a kérdés kulcsfontosságúnak számít, többször több nézőpontból is megközelíti; egyébként sok kritikusa az ezzel kapcsolatos fejtegetéseit támadja. Szerinte az ember mai fejlettségi fokát az „interszubjektív jelentéshálózatnak”, a „rugalmas együttműködésnek köszönheti”, amit viszont a biológia nem akar elismerni. Egy másik, valóban eléggé ki nem dolgozott és nem meggyőző az ún. „fikciók” szerepe és egyáltalán mibenléte a történelemben; századunkban – állítja a szerző – „a fikció válik [a] leghatalmasabb erővé”, ugyanis a gének kutatása, szerepe nem lesz elégséges jövőnk megismerésére.

Vallás, kommunizmus, marxizmus, spiritualitás, tudomány: meghatározások, összefüggések, ahogyan a szerző látja azokat. Miben egyeznek a kommunizmus, a mar-

xizmus és a kereszténység? Mindhárom a történelem törvényszerűségein alapul, amelyeket – legalábbis követők és terjesztők szerint – az ember nem tud megváltoztatni, ezért mindhárom vallásnak tekinthető. A vallás és a spiritualitás viszont nem tévesztendők össze. Itt újból találkozunk Harari kedvenc kifejezéseivel: az „alku”-val és a „szereződés”-sel, amelyek jelen esetben az ember és a vallás között jönne létre bizonyos célok kitűzésével. A „spirituális utazás” során az ember új célok felé törekszik, míg a vallás egy „alku” az ember és isten között, amely az embereket egy előre kidolgozott eszmerendszernek, viselkedési normáknak veti alá, ugyanakkor a tudományt is szolgálja „az életképes emberi intézmények létrehozására”.

A bibliai judaizmus előtti időkben a vallási rítusokat olyan papok végezték, akik pozíciójukat elsősorban születésükből származó előnyök alapján szerezték, pontosabban kapták, s csak jóval később jelentek meg a rabbik (tudósok); az ő pozíciójuk már a tudásukon, műveltségükön alapult, és ők váltak a bibliamagyarázatok papjaivá. Filozófiai megközelítésben tárgyalja az ember és a felsőbb hatalom (pl. Isten) közötti kapcsolat hiányának következményét: Heidegger, Sartre gondolatai (is) felbukkannak a következő sorokban: „[...] semmilyen magasabb hatalom nem fog megmenteni bennünket a szenvedéseinktől, vagy értelmet adni azoknak [...]; ha dolgok csak úgy megtörténnek, minden forgatókönyv vagy elképzelés nélkül, akkor az embert sem köti semmiféle meghatározott szerep. Azt csinálunk, amit akarunk – hogyha találunk rá módot.” Hogy mondja Sartre, az ateista egzisztencialista filozófus: „Arra vagyunk ítélve, hogy szabadok legyünk.” Igaz, nála a szabadságot korlátozza a felelősség tudata, ami viszont szorongáshoz – egzisztencialista szorongáshoz vezet.

A 21. század egyik „legnyugtalanítóbb” kérdésének tartja a modern tudomány hozzáállását a valláshoz. A modernitás (is) a szerző egyik kedvenc témája, ami persze könnyen érthető, hiszen évtizedek óta folyik a fogalom körüli vita, ehhez hozzáfűzi a már szintén említett gazdasági növekedést, amely magában foglalja és egyesíti a „modern vallás(t), ideológi(át) és mozgal(mat)”. Összevetve a (volt) Szovjetunió „megalomániás éteves terveit” a „legelvetemültebb amerikai rablókapitalista” növekedésbe vetett hitével, úgy tűnik, nem lehet elfogultsággal vádolni egyik ideológiával szemben sem – legfeljebb az esztelen növekedés iránti ellenszenvéről tesz tanúságot. Majd kijelenti, hogy nyugodtan vallásként lehet felfogni ezt a „hitet”, hiszen képviselői – egyének, kormányok stb. – e hit zászlaja alatt tönkretesznek emberi, társadalmi értékeket, legyen az család, a környezet megóvása, emberek közötti egyenlőség. De miért választja szét a növekedésbe vetett hit megnyilvánulásait a kapitalizmus „vallásával” szemben. Pontosabban, ő megkülönböztet kapitalistákat és a kapitalizmusnak ugyancsak a növekedésbe vetett hitét, amikor ezt mondja: „Az éhezés és a járványok legyőzéséért járó dicsőség nagy része a gazdasági növekedésbe vetett töretlen kapitalista hitet illeti. Jár a kapitalizmusnak némi tisztelet az erőszak visszaszorításáért, valamint a tolerancia és együttműködés elősegítéséért is.” Önellentmondásról, lavírozásról van szó a fogalmak és a szerzőnek e fogalmak gyakorlatbani megjelenési formáinak értelmezése között? Mindenesetre ügyesen taktikáz megfogalmazásaival, véleményeivel – vagy maga a téma követeli meg ezt a bizonytalanságot és/vagy tudatos taktikázást? Hiszen ő maga is beismeri minden ellenséges indulattal vagy állásfoglalással szemben: „Ahogy a Kommunista kiáltvány zseniálisan leírja, a modern világ kifejezetten igényli a bizonytalanságot és a zűrzavart. Elsöpör minden rögzült viszonyt és ősi előítéletet, és az új struktúrák elavulnak, mielőtt megcsontosodhatnának.”

Sartre megfogalmazta, mire kötelez bennünket az – isten nélküli – szabadság. És itt lép be a humanizmus, amelynek több változata és megfogalmazása létezik: az ugyancsak Sartre által megfogalmazott tétel: az „egzisztencializmus egy humanizmus” (ld. ilyen

című munkáját, magyarul részletek in: Köpeczi Béla szerk.: Az egzisztencializmus, Bp., Gondolat, 1966), L. S. Senghor szenegáli költő, esszéista, politikus, volt államfő megfogalmazását: „a négritude egy humanizmus”. Vannak még a liberalizmus, a szocialisták és az evolúciós humanisták tanai; ezek közül a liberalizmust mindkét másik felfogás támadta. Ez a támadás azonban abbamaradt, amikor a II. világháborúban az egyébként ellenséges hatalmaknak, azaz a liberális államoknak szövetkezniük kellett a Szovjetunióval ahhoz, hogy megsemmisíthessék a náci Németországot. És egy újabb tény emel ki a szerző ezzel a háborúval és szövetséggel kapcsolatban – ma már ezt sem nagyon emlegetik a történészek: „[...] a Szovjetunió, amely magára vállalta a konfliktus oroszlánrészét, és nagyobb árat is fizetett érte: 25 millió (a valóságos számokat talán sohasem fogjuk megtudni, hiszen az eltűntek nem szerepelnek ebben a számban, K. T.) szovjet állampolgár veszett oda a fél-fél millió brittel és amerikaival szemben. A náciik legyőzéséért a tisztelet nagy része a kommunizmust illeti”, ugyanakkor beismeri, hogy „legalábbis rövid távon a kommunizmus volt a háború egyik nagy haszonélvezője” (tegyük hozzá, amint ezt a történelem is kiemeli, hogy hosszú távon a Nyugaté volt a győzelem, bár ezt a győzelmet az atomfegyverek biztosították, K. T.).

A 21. század elején elindult haladás nem önmagától fog tovább felszínen maradni, hacsak nem ismerjük meg a legújabb technológiákat, elsősorban a biotechnika és a számítógépes algoritmusok „erejét”. A szocializmus ezt nem értette meg, bukását – többek között – ez is okozta.

Az új évezredünk elején fel kell készülnünk, hogy olyan technikai eszközök fognak megjelenni, amelyek – mivel gyorsabbak, pontosabbak – fokozatosan és több területen, amelyeken eddig emberek dolgoztak – megszüntetik ez utóbbiak munkáját; és itt nemcsak fizikai munkáról van szó, hiszen azt már legalább 150 évvel ezelőtt megtették, de a szellemiről is. Példák sokaságával illusztrálja ezirányú tapasztalatait, így pl. számítógépek által „szerzett” (idézőjel tőlem, K. T.) zenét, a költészetet, a művészeteket, a sakkot, vagy a most már milliók által használt olyan kész programokat, mint a Google, a Facebook stb. Ugyanakkor ezek negatív hatással lehetnek a „humanista forradalomra”, az orvoslásban a hagyományos gyógyítás szerepét „egyre inkább az egészségesekek továbbfejlesztése” veszi át, „[...]”, ami egy elitista társadalom vagy réteg kitenyészteséhez vezethet”. Bevezeti a „technovallások” fogalmát, ezen belül megkülönbözteti a „technohumanizmust” és a „dataizmust”: mindkettő merőben új és meglehetősen idegenül hangzó neologizmus, és különösen ez utóbbit, pontosabban annak a szerző által adott tartalmát, sokan támadják, abszolút értéküként kezelik, holott Harari csak egy új, szükségszerűen kiválasztott szót vetett be mondanivalója megnevezésére. Egyébként ő maga ezt a meghatározást adja a „dataizmus”-ról: „A legfőbb formálódó vallás [...] a dataizmus, amely nem embereket vagy isteneket tisztel, hanem az információt imádja.” És minek az eredménye az információnak ez az imádata? A „dataizmus” hirdetői és művelői, a „dataisták” szerint a most már több adatot („data”, latin eredetű szó, jelentése: ’adatok, tények’, ld. Bakos 2007) felfogni és feldolgozni képtelen emberi agy helyett „az adatfeldolgozást ezért elektronikus algoritmusokra kell bízni”. Így alakul ki a „dataista dogma” – ami alapvetően technikai szemléleten alapul –, de ami ugyanakkor emberi és társadalmi szinten veszélyes eredményekhez is vezethet, amelyek ellen az emberekkel és a társadalommal foglalkozó kutatóknak, tudósoknak kell felvenni a harcot, alaposan mérlegelve és tudatosítva ezeket a veszélyeket.

Néhány, most és itt nem érintett téma e könyvből: halhatatlanság elérése és a személyes jólét és gazdagság közötti összefüggés, ideológiai, politikai és gazdasági kényszerítések a biológia, a genetika területén, a „történetek” szerepe a társadalomban, internet

veszélye az államok biztonságára, a „humanista dráma” és az emberi akarat, technikai fejlődés, pszichiátria és „biokémiai hiba” a depresszióban, liberalizmus és az életudományok, kísérletek az agy működéséről, hogyan értékelik a szocialisták, az evolúciós humanisták és a liberálisok Beethoven, Chuck Berry zenéjét, egy pigmeus vadász kiáltását vagy egy kanadai farkas üvöltését...

Eddig az ismertetésem – szokás szerint önkényesen kiválasztott témákban – Harari két könyvéről. Befejezésül hadd idézzem a szerzőt a *Homo deus* végén e könyve magyarázatának és céljának szánt sorokkal: „Nem tudjuk megjósolni a jövőt. Az ebben a könyvben felvázolt forgatókönyvek lehetőségként, nem pedig próféciaként értendők [...]. Ez a könyv jelenkori kondicionáltságunk eredetét tárja fel azzal a szándékkal, hogy lazítson annak szorításán, és segítsen valamivel szabadabban gondolkodnunk a jövőről. Ahelyett, hogy egyetlen forgatókönyvet jósolva beszűkítené a látókörünket, szélesíteni igyekszik, hogy a lehetőségek sokkal nagyobb spektrumát vehessük számításba.”

(Eredetileg az volt a szándékom, hogy ismertetek néhány, magyarul, franciául, olaszul és oroszul megjelent kritikát; erről azonban lemondtam, egyrészt, mert talán a kelleténél és a megengedettnél hosszabbra sikerült volna ez az írás, másrészt főleg azért, mert esetleg véget nem érő vitához vezetett volna, és arra itt és most nemigen adódna lehetőség.)

Kiknek ajánlható ez a két könyv? Elsősorban azoknak, akiknek a közepesenél magasabb fokú történelmi ismereteik vannak, akik a hagyományos történelem mögé kívánnak nézni, elfogadják a szerző különös szempontok szerinti értékelését a történelemtől, az Emberről és emberiségről, szívesen térnek le beidegződött szokásokat és módszereket követő utakról, elfogadnak olyan témákat és azokról adott értékeléseket, amelyeket másutt nem mindig találnak meg, nem riadnak vissza új nyelvi fordulatoktól és azok tartalmától, akik ismeretlen célú és kimenetelű kísérletek bemutatását várják az ember- és társadalomkutatások területén, és végül, de nem utolsósorban szeretnének tájékozódni az Ember és az emberiség jövőjéről. Ne tévesszen meg senkit a szerző stílusa; a lényegre, azaz a tartalomra, a szerző gondolkodásának folyamatára és az általa feltárt eredményekre, új ismeretekre koncentrálnak!

(I. Yuval Noah Harari: Sapiens. Az emberiség rövid története. Budapest, 2015, Animus Kiadó, 384 p. II. Yuval Noah Harari: Homo deus. A holnap rövid története. Budapest, 2016, Animus Kiadó, 368 p.)

Tisza István eszméi és politikai arculata

Tisza István halálának centenáriuma látott ismét nyomdai napvilágot Tökéczki László *Tisza István eszméi, politikai arca* című könyve, amelyben a nem régen elhunyt szerző „újrarajzolja” a magyar történelem talán legkiemelkedőbb politikusának és miniszterelnökének eszmevilágát, politikai nézeteit – amelyek valóban tiszteletre méltó nézetek, amiért sokan elismerték vagy éppen gyűlölték. Tökéczki Tisza-monográfiája eredetileg az ezredfordulón a Kairosz Kiadónál jelent meg.

Tisza István személyéről és életművéről a legutóbbi időkig „a haladó kortársak és az utókor” megcáfolhatatlan megállapításai élnek a köztudatban. Ezt hangoztatják az elmúlt idők tankönyvei, ezt sulykolták a különböző „népművelő” orgánusok. Jellemző, hogy bár elég sokan tudják, hogy ellenezte a háborút, de a nép – akaratával ellentétesen – mégis a háborús fanatizmussal azonosította. Személye az ügynevezett progresszív szemlélet számára még ma is a „feudális” Magyarország megtestesítője, bár aligha volt nála klasszikusabb liberális (szabadelvű) politikus. Tisza István – áttekintve politikai tevékenységét és szakirodalmi munkásságát – a valóságban a szélsőséges, radikális eszmék, a mindent gátlástalanul ígérgető illúziókat kergető politikusok, és hamis képet hirdető értelmiségiek ellenfele volt – de mindig a jogállami és az alkotmányosság keretei között, szenvedélyekkel fűtött szellemi eszközökkel küzdött. Szennvedélyesen szerette hazáját, a történeti Magyarországot, amelyért minden módon harcolt, folyamatos reálpolitikára is hajlandó volt. Elkötelezett híve volt a kiegyezésnek, ennél nagyobb jövőt nem látott hazája számára. Nem kívánta visszaállítani az 1848-as állapotokat, az előtte volt politikai rendszert és kiváltságokat. Ezekben a kérdésekben töretlen volt. Hívó keresztényként személyesen is vállalta szociális kérdések megoldását. Őszinte híve volt az önkormányzatiságnak, mert inkább hitt a gondok helyben történő, jó megoldásaiban, mint országos akaratok helyben való erőltetett megoldásában.

Valójában ki volt Tisza István, a tisztelt, szeretet vagy gyűlölt politikus? Tisza István – teljes nevén szegedi és borosjenői gróf Tisza István – 1961. április 22-én született Pesten. Apja borosjenői Tisza Kálmán későbbi miniszterelnök, a dualizmus korának ismert politikus volt. A család nem volt „grófi család”, a címet édesapja fivére, Tisza Lajos kapta az 1879. évi nagy szegedi árvíz után romba dőlt város újjáépítésében kifejtett tevékenységért, Szeged új arculatának „megálmodásáért”. Mivel gyermektelen ember volt, főrangú címét fivére (Tisza Kálmán) fiaira hagyományozta. Édesanyja – Degenfeld-Schomburg Ilona grófnő volt. A Tisza-család református család volt, a Bihar megyei Geszten voltak birtokosok, ott gazdálkodtak. Tisza István középiskoláit részben Pesten a két felsőbb gimnáziumi osztályt már Debrecenben végezte, majd Berlinben, Heidelbergben és Budapesten végzett jogtudományi és közgazdaságtudományi tanulmányokat, az utóbbi helyen kapott államtudományi diplomát, politikatudományból doktorált. Diplomáinak megszerzése után öt évig a bihari birtokokon gazdálkodott, 1885-ben házasságot kötött Tisza Ilonával (unokatestvérel), amely házasságból két gyermek született.

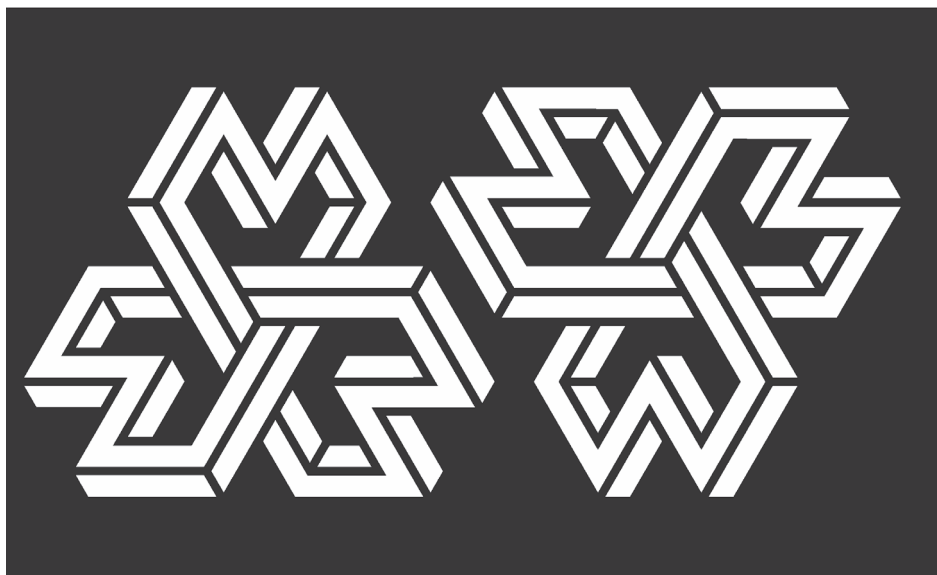
Köztisztviselőként a Belügyminisztériumban ismerkedett a közigazgatás gyakorlatával, figyelemmel kísérte a gazdák agrárvitáit. Az agrárkérdésről több tanulmánya jelent meg a Budapesti Szemlében. A kor követelményeinek megfelelően egy évet szolgált önkéntesként a hadseregben, huszártiszti rangot kapott leszerelésekor. Aki közszolgálatba akart kerülni, így a politikai pályára készülőknek is, önkéntesként kellett katonai

szolgálatot vállalni. Leszerelése után tevékenyen részt vett Bihar vármegye politikai és gazdasági életében, 1886-tól – a Szabadelvű Párt programjával – képviselő, 1892-ig Víznaknát, ezt követően Újbányát képviselte az országgyűlésben, ahol a közigazgatási és közgazdasági bizottságokban működött. Több bank és pénzügyi választmányi tagja volt, amely tisztségekről később lemondott. Állandó képviselői munkája mellett a Szabadelvű Párt kilences bizottságának tagjaként több lényeges kérdés parlamenti előkészítésével foglalkozott. 1903. november 3-án az uralkodó miniszterelnökké nevezte ki, megtartva a belügyi és a király személye körüli tárcát. Nem volt könnyű helyzetben, mert a parlamenti ellenzék obstrukcióival szinte megbénította az országgyűlés munkáját, Tisza első miniszterelnöksége idején kellett a parlamenti házszabályt módosítani, amely erősen korlátozta az ellenzéki képviselők mozgásterét a törvényhozásban, amely az obstrukciót volt hivatva letörni. Ugyan obstrukcióval nem húzták az időt, de a parlamenti „arénában” dúló vita felmorzsolta a Szabadelvű Párt többségét, a kiváltak megalapították az Alkotmánypártot, a király 1905. január 3-án feloszlatta az országgyűlést, az új választások után Tisza István lemondott, ideiglenesen visszavonult a politikai életből, de 1907-től már aktívan részt vett a Nemzeti Munkapárt szervezésében, amelyet Tisza István végül 1910. február 19-én megalapított és győzött a júniusban kiírt választásokon. Miniszterelnökké – Lukács László lemondása után – 1913. június 10-én nevezte ki az uralkodó, akkor, amikor számos kényes ügy – választójog, hadseregfejlesztés stb. – feszítette a hazai parlamenti és politikai életet. Tisza nem volt a közelgő háború híve, mert úgy látta, hogy ez veszélyezteti a kiegyezéssel létrejött dualista állam létét és tekintélyét. Szerbiával szemben nyíltan hangoztatta a rendezetlen ügyek mielőbbi megoldását, rendezését, a Román Királyság haderejét a Monarchia ellenségei közé számította. Ezért is ellenezte a sarajevói merénylet után a háború lehetőségét. A Vilmos császárral történő megbeszélés után „vállalta” a háborúba való bekapcsolódást, bár továbbra is tartott Ausztria-Magyarország védtelenné válásától, Románia akkor már teljesen kiszámíthatatlan magatartásától, az erdélyi románság esetleges lázadásától.

A háborús sikerek elmaradtak, az egyre terebélyesedő háború előrehaladtával mindinkább erőteljesebbé vált a reformtörekvések – a választójog kiszélesítése és a szociális reformok – parlamenti követelése, amelyekkel szemben Tisza ellenállt. Ferenc József halála után a trónra lépett (1916. december 30.) IV. Károly mérsékelt reformokkal kísérletezett, így Tiszára nem volt „szüksége”. Ezután Tisza nem nyilvánított véleményt az országgyűlésben folyó vitákról, sőt ezredparancsnoki beosztást vállalt az olasz fronton. Végül az a szomorú feladat hárult rá, hogy 1918 októberében a magyar országgyűlésen ő jelentette be a háború elvesztését. Nem távozott vidéki birtokára, ahol biztosan nagyobb biztonságban lett volna, október 31-én zuglói otthonában meggyilkolták. A radikális és szélsőséges politikai csoportok Tisza Istvánt vádolták a nagy háború elvesztéséért, a háborúba történt belépésért. Az 1920–40-es években is az igaztalan vádak sorozata érte, az 1945 utáni történetírás egyszerűen a dzsentr Magyarországi képviselőjeként és védelmezőjeként emlegette. Tőkéczi László valóban aprólékosan tanulmányozta Tisza István megjelent munkáit, írásait, parlamenti és más fórumokon elmondott beszédeit, hogy levonhassa végső összegzését, vitába szállva a Tisza Istvánról alkotott téves eszmékkel, ítéletekkel. „A magyaroknál szerencsésebb, folyamatosságaiában meg nem tört társadalmakban a Tisza Istvánhoz hasonló államférfiak a nemzeti panteon legnagyobbjai között foglalnak helyet. Jól mutatja hazánk XX. századi történelmének szerencsétlen alakulását az a tény, hogy a legnagyobb e századi magyar nemzeti politikus alakja ismeretlen, vagy ami még rosszabb,

hogy máig „progresszív” (hamis) ítélet szerint került a köztudatba. A gyógyulás kezdete lehet, hogy az óriási Tisza István életművet reálisan, az idealizálás kompenzációs tévedései nélkül megismerjük.” A szerző, Tökéczki László történészként ebben látta fő feladatát. Azért beszélte sokat és részletesen Tiszát, hogy sok történészt biztasson újabb munkák és értékelések megírására. Tökéczki szerint Tisza István egy normális polgári politikus volt, minden radikalizmus és szélsőség ellensége, aki illúziók nélküli, antiutópikus álláspontot elfoglalva keményen harcolt olyan politikai irányzatok ellen, amelyek a magyarságot veszélybe sodorhatták. Életművének fontosságát éppen az jelenti, hogy képes volt a magyar politikai gondolkodás hagyományait képviselve kritikusán elemezni az előretörő „modernségek” tömegtársadalmi jelszavait és céljait, így kijelölve a szerves megújulás fő vonalait is. A XX. századi magyar és közép-európai történelem sajnos a tragikus jövő ellen eltökélten harcoló Tiszát igazolta, nem pedig ellenfeleit.

(Tökéczki László: Tisza István eszmei, politikai arca. Budapest, 2018, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 268 p.)

Zanny Minton Beddoes

A bűn zsoldja
Nem vált be a bűnadó – de javított a
közegészségügy helyzetén

A dohány új jelenségnek számított a tizenhetedik századi Angliában, de már akkor rengeteg bírálója akadt a dohányzásnak. Közülük a leghíresebb I. Jakab volt, aki úgy írta le a dohányzást, mint „egy olyan szokást, amely visszataszító a szemnek, utálatos az orrnak, káros az agynak, veszélyes a tüdőnek, fekete és büzlő füstje pedig leginkább a feneketlen Styx kigőzölgésére hasonlít”. A király 4000%-kal emelte a „kártékony gyom” importvámját.

A kormányokat időnként gazdasági okok kényszerítik bizonyos áruk megadóztatására. 1764-ben, amikor az Észak-Amerikával folytatott háború miatt eléggé megcsappantak az ország pénzkészletei, a brit parlament vámot kezdett kivetni a birodalomba kívülről behozott cukorra és a melaszra. Valójában ez az Amerikában élő telepeseket sújtó forgalmi adó volt, amely azzal fenyegetett, hogy tönkretesz rumiparukat. Nem sokkal ezután a parlament a teára is súlyos adókat vetett ki. A gyarmatosítóknak nemigen volt inyére a dolog.

Két és fél évszázaddal később a cukoradó ismét a politikai viták keresztüztébe került, ezúttal, mint a „bűnadó” – azaz a társadalmilag káros tevékenységekre kivetett járulékként. Ezeket szokás kettős nyereségnek tekinteni – olyan hasznos bevételi forrásoknak, amelyek a közegészségügyet is javítják. A közgazdászok szerint nem ilyen egyszerű a helyzet.

A kormányok azt remélik, hogy amiként az alkoholra és a dohányra kivetett adók bevételt teremtenek, továbbá a dohányzás és a szeszesital-fogyasztás ellen hatnak, úgy a

cukoradó is segíteni fog az elhízás elleni küzdelemben. Magyarország, amely az elhízottak arányát tekintve élen jár Európában, 2011-ben bevezette a magas cukor- és sótartalmú ételek megadóztatását. Ugyanezt tette Franciaország 2012-ben a cukros üdítőkkel. Számos amerikai nagyváros, Thaiföld, Nagy-Britannia, Írország, Dél-Afrika és több más ország követte azóta a példát. A bűnadó tényleg megváltoztatja a magatartást. Az alkohol és a dohány függőséget okoznak, ezért az irántuk való kereslet nem úgy reagál az árváltozásokra, mint például a külföldi utakra szóló repülőjegyek esetében. De még mindig érzékenyebb, mint sok más ismert háztartási cikk esetében. A becslések tanulmányoktól függően változnak, de a közgazdászok úgy találják, hogy 1 százalékos áremelkedés átlagosan körülbelül 0,5 százalékos visszaesést jelent mind az alkohol, mind a dohányvásárlás terén.

A bűnadó nehézsége

A cukoradó hatásosságáról már kevesebb adat áll rendelkezésre, de a meglévő bizonyítékok azt támasztják alá, hogy szintén a fogyasztás ellen hatnak. 2015 márciusában Berkeley város Kalifornia államban unciánként (28 grammonként) egy cent adót rótt ki a cukros italokra. Az Észak-Karolinai Egyetem (UNC) és a Kalifornia államban levő Oaklandi Közegészségügyi Intézet kutatóinak egy tanulmánya szerint egy év alatt 9,6 százalékkal csökkent a cukros üdítők eladása. Hasonló események játszódtak le Mexikóban, amely 2014 januárjában országosan egy peso (akkoriban 8 cent) literenkénti adóval sújtotta a cukorral édesített italokat. Az első évben 5,5 százalékkal csökkentek az eladások, majd 9,7 százalékkal a következőben. A szénsavas üdítők megadóztatását követően mindkét helyen megnőtt a vásárlók körében a palackozott víz népszerűsége. Mindezek ellenére,

a bünadó mint politikai eszköz rendkívül hatástalan. Azok, akik alkalmanként isznak vagy dohányoznak, nem tesznek túl nagy kárt magukban, mégis ugyanúgy megadóztatják őket, mint az erős dohányosokat és alkoholistákat. A Költségvetési Tanulmányok Intézetének (IFS) 2017-ben megjelent egyik tanulmánya szerint azok a britek, akik hetente csak néhányszor vásároltak szeszes italt, sokkal érzékenyebbek voltak az árváltozásokra, mint a rendszeresen poharazgatók. Az IFS azt javasolja, hogy több értelme lenne a nagy ivók által jobban kedvelt alkoholféléket, például a tömény szeszeket magasabb adókkal sújtani. Meglehetősen könnyű bizonyos betegségeket a dohányzás és az ivás számlájára írni. Nem ilyen egyszerű a helyzet a cukros üdítők esetében, amelyek a fogyasztók cukorbevitelének csak egy részét teszik ki. Egy másik IFS-tanulmány arra az eredményre jutott, hogy jóllehet Nagy-Britanniában az új törvény hatására csökkeni fog a szénsavas üdítők vásárlási aránya, ez nem sok hatással lesz a legnagyobb cukorfogyasztók szokásaira. Mexikóban az adatok szerint az adó bevezetése után tényleg kevesebb cukros üdítő fogyott a szegényebb háztartásokban. Ugyanakkor nem igazán volt hatással a gazdagok fogyasztására.

John Cawley, a Cornell Egyetem közgazdász professzora rámutat, hogy a sok létező cukoradó fő hibája, hogy túlzottan helyi hatályúak. Miután Berkeley bevezette ezt az adót, a cukortartalmú italok vásárlása 6,9 százalékkal megugrott a szomszédos városokban. Hasonló gondokkal küzdött Dánia, amikor 2011-ben adót rótt ki a magas zsírtartalmú ételekre. A kormány egy évvel később megszüntette az adót, felfedezvén, hogy sokan a szomszédos Németországban és Svédországban vásárolják a vaját. Ezenkívül nem tisztázott a közegészségre gyakorolt hatás. A fogyasztók egyszerűen más forrásokból szerezhetik be a cukrot. Shu Wen Ng, az Észak-Karolinai Egyetem közgazdász professzora, aki mind a Berkeleyben, mind a Mexikóban kivetett adókat tanulmányozta, úgy nyilatkozott, hogy reményre ad okot, hogy sokan fiatal korukban alakítják ki étkezési szokásaikat. A tizenéve-

sek pedig – akiket érzékenyebben érintenek az árváltozások aránytalanul több szénsavas italt isznak. Jonathan Gruber, a Massachusettsi Műszaki Egyetem egyik közgazdásza rámutat, hogy a cukorhoz és a zsírokhoz hasonló élelmiszerek megadóztatása más kategóriába esik, mint a dohányé és az alkoholé, mert az élelem létszükséglet. Csak akkor jelentkezik közegészségügyi probléma, amikor az emberek túl sokat esznek. Gruber úr azt mondja, hogy ha király lenne, akkor nem kezelné ennyire kesztyűs kézzel a problémát: a cukor- és a zsíradót kiegészítené az egyén testtömeg-indexére alapozott többletadóval.

A bünadó lényege, hogy az egészségtelen élelmiszereket tegye viszonylag drágábbá, és nem pedig a szegényeket még szegényebbé. Így további gondot jelent, hogy leginkább az alacsony jövedelmű háztartásokat érinti. A szegények jövedelmük nagyobb hányadát költik fogyasztási cikkekre. Ezért igencsak megsínylenek minden fajta fogyasztási adót, mint például az amerikai sales tax nevű fordított áfát vagy az Európai Unió hozzáadottérték-adóit. A bünadó különösen regresszív, mivel a szegényebb emberek nagyobb valószínűséggel dohányoznak és hajlamosabbak alkohol és cukros üdítők fogyasztására. Elméletben a bünadó ellentételezhető lenne bármilyen innen származó bevétel elkülönítésével közvetlen készpénzátutalások vagy szegénység-elleni szociális programok céljára. Philadelphia például iskolák, parkok és könyvtárak számára különített el pénzt a befolyó összegekből.

Kétszeres tagadás

A bünadóról folytatott viták többnyire két különböző célt mosnak egybe. Az egyik, hogy elriasszuk az embereket az olyan magatartástól, amely tényleg ártalmukra van. A másik, hogy a társadalom egészének fizessük meg e kárt okozó magatartás költségeit – ezt hívják a közgazdászok „negatív externáliáknak”. Némely példa eléggé szemléletes lehet. Amikor például az autós üzemanyagot vásárol a kocsijába, a társadalom egésze kénytelen elszemvedni a nagyobb környezetszennyezés következményeit. A fosszilis üzemanyagok

betiltása nem kivitelezhető, ezért a közgazdászok a szén-dioxid-kibocsátás megadóztatását ajánlják helyette. Hasonló elgondolások támasztják alá a műanyag szatyorok megadóztatását, hogy leküzdjük az óceánok szennyezésének súlyosbodó problémáját. 2015-ben a brit kormány elfogadott egy törvényt, amely arra kényszerítette a nagy viszonteladókat, hogy 5 pennyt (kb. 18 forintot) számoljanak fel minden műanyag szatyor után. A reklámszatyorok használata 85 százalékkal csökkent, bár a környezetvédők aggódnak, hogy néhány fogyasztó olyan táskákat használ helyettük, amelyek még inkább károsak a környezetre. A vászontáskák például 131-szeri használat után számítanak zöldebbnek a műanyag változatnál.

Az ivászathoz és falánksághoz hasonló rossz szokásainkra kirótt adók szószólói azt állítják, hogy ezek negatív külső gazdasági hatással vannak társadalomra, mivel a kormányoknak többet kell költeniük a betegek ellátására. Ugyanakkor a szakpolitikai tanulmányok hajlamosak eltúlozni az olyan tevékenységek gazdasági költségeit, mint például a dohányzás, mert ritkán vetnek számot azzal, hogy mi történne, ha nem dohányoznának az emberek. Bár az egészségtelen életmódot élők általában többet kerülnek a kormányoknak, amíg életben vannak, ez részben kiegyenlítődik az által a szörnyű tény által, hogy hamarabb meghalnak, és kevesebb nyugdíjhoz hasonló szolgáltatást vesznek igénybe. Különféle kicsapongásaink különböző gazdasági költségekkel járnak, mivel különféle módokon vannak ártalmunkra. A rendkívül túlsúlyosaktól eltekintve, a legtöbb elhízott ember nem hal meg sokkal korábban. Viszont fokozottabb orvosi ellátásra van szükségük, mint egészségesebb kortársaiknak, amely gyakran évtizedeken át tart. Tehát az elhízottság nettó költségeket ró az adófizetőkre. Az alkohol okozta negatív külső gazdasági hatások már kevésbé világosak. A poharazgatóknak csak egy kis része számít igazi alkoholistának, ami limitálja a közvetlenül az ivásból eredő egészségügyi költségeket. Ugyanakkor a mértéktelen ivás jelentős forrása a bűneseteknek. Amerikában

a halálos autóbalesetek körülbelül 30 százalékában ittas volt a vezető. Az alkohol szoros összefüggésben áll a családon belüli erőszakkal is. Ezzel szemben a dohányzás valószínűleg pénzt spórol meg az adófizetőknél. Az egy életen át tartó dohányzás közel tíz évvel megrövidíti az életet, ami azt jelenti, hogy a dohányosok többnyire épp akkor halnak meg, amikor elkezdenék élvezni állami nyugdíjukat. Egy 2002-ben megjelent tanulmányban Kip Viscusi, a Vanderbilt Egyetem közgazdász professzora, aki igazságügyi szakértőként működött közre dohányipari cégek oldalán, úgy számolt, hogy még ha nem is adóztatnák meg a dohányt, az amerikaiak várhatóan akkor is átlagosan 32 centet takarítanak meg a kormányoknak minden elszívott doboz cigarettán.

Az Institute of Economic Affairs gazdaságkutató intézet jelentés-sorozatát készítette a brit kormányoknak az ivás, a dohányzás és az elhízottság nettó pénzügyi költségeiről. Becsléseik szerint, számolva a bűnadóval, a jóléti kiadásokkal, a bűnesetekkel és a korai halálozási esetekkel, a dohány és az alkohol 14,7 milliárd fontot (kb. 5400 milliárd forintot), illetve 6,5 milliárd fontot (kb. 2300 milliárd forintot) hoz évente az államkincstárnak. Ezzel szemben az elhízottság évi 2,5 milliárd fontba (900 milliárd forintba) kerül. A legjobb érv a bűnadó mellett azonban még mindig a viselkedéssel kapcsolatos. A gazdasági modellek feltételezik, hogy az emberek tudják, mit csinálnak. A hús-vér emberek küzdenek önmaguk ellen. A legtöbb dohányos jól ismeri az egészségügyi kockázatokat, mégis sokan nehéznek találják a leszokást. Az adópolitika segítségükre lehet. Gruber állítása szerint, ha csak egy szikrányi értelmetlenségnek is helyt adunk az emberi döntéseink meghozatalakor, világossá válik a függőséget okozó anyagok megadóztatásának ügye. Az üdítőipar eközben visszavág. Az amerikai Cook megye – amelynek székhelye Chicago – alig két hónap eltelte után visszavonta cukoradóját, részben azért, mert a viszonteladók panaszkodtak a lanyhuló vásárlási kedvre. 2018 júniusában az üdítőital-gyártó cégek szorgalmas lobbizása után, Kalifornia

állam kormánya elfogadott egy törvényt, amely 2030-ig nem engedélyezi a városoknak a cukor megadóztatását.

Amerikában négy haláleset közül egyért a szívbetegségek felelősek, öt emberből egy pedig a dohányzás miatt hal meg. A bűnadó egészségesebbé teheti az embereket. Mivel azonban a kárt, amelyet a dohányosok, nagyívók és túlsúlyosok okoznak, legfőképpen saját magukban teszik, semmint embertársaikban, a kormányoknak óvatosan kell mérlegelniük, hogy milyen mértékben akarnak ebbe beleavatkozni. Továbbá, legyen szó bármiféle, a kicsapongásaink társadalmi hatását illető költség-haszon elemzésről, nem árt figyelembe venni, hogy mindezek igenis az élvezetet szolgálják. Márpedig mi értelme van száz évig élni, ha le kell mondani az élvezetekről?

(The Economist)

Vanessa Thorpe

Mérgekkel átítatva

Agatha Christie méregkeverői az első világháborúban körvonalazódtak

Agatha Christie kedvelte a mérgeket, legyen az akár egy pohár pezsgő némi ciánnal ízesítve, akár egy vidéki kúriában kínált halálos adag sztrichnin, vagy mint a *Rejtély az Antillákon* című regény középpontjában álló nadragulyával kevert kozmetikum. Ténylegesen több mint harminc detektívregényében szerepelnek halálos mérgek.

Ennek a veszélyesen pontos tudásnak a forrását részletező dokumentumok, Agatha Christie első világháborús önkéntes igazolványa az írónőről és önkéntestársairól készült nemrégiben felfedezett csoportképpel együtt ezentúl egy állandó kiállításon láthatók, amely az I. világháborút lezáró 1918. évi fegyverszünet ünnepe alkalmából nyílt 2018 novemberében.

A Brit Vöröskereszt új online archívumában az író neve mellett összesen 3400 órányi önkéntes tevékenység szerepel, amelyet szülővárosában, a devoni Torquayban végzett. A munkakörként „kezdő önkéntes nővér, a városházán felállított ideiglenes kórházban 1914. október 14-től”, benne van továbbá, hogy később, a háború végéig tartó időszakban a kórház gyógyszerellátó személyzetéhez tartozott.

Az önkéntes különítmény (VAD) nővéreként szolgálva ismerkedett meg azokkal a vegyszerekkel, amelyek gyilkos képzeletvilágát táplálták több mint ötven éven át, miközben a világ legkelendőbb regényírójává tették. A korábban ismeretlen fénykép, amelyet egy főnövér leszármazottai adományoztak a jótékonyági szervezetnek 2018-ban, a kórház területén mutatja a nővéreket. „Agatha Christie az önkéntes különítmény sok nővérehez hasonlóan fiatal nőként jelentkezett, aki nem volt hozzászokva a háború szörnyűségeihez – mondta Alasdair Brooks, a Vöröskereszt kulturális örökséget kezelő menedzsere. – Ha belegondolunk, hogy milyen gyászos véget ért számos hőse, a sors íróniájának tekinthető, hogy volt idő, amikor saját maga is elájult a vér látványára.” A torquay-i városháza kórházában feladatai közé tartozott a súlyos sebesültek ellátása, segédkezett az operációknál, és feltakarított az amputációk után. „Én mostam le az összes vért – írta később – és magam tettem be a [leamputált végtagot] a kemencébe.”

Amikor a huszonnégy éves Agatha önkéntes szolgálatba lépett, jegyben járt első férjével, Archie Christievel, aki már korábban csatlakozott a Királyi Repülő-hadtesthez, és Franciaországba repült. 1914 karácsonyára tervezték az esküvőjüket. Agathának jó néhány vizsgát le kellett tennie, hogy gyógyszerész-asszisztens legyen. Elméleti és gyakorlati kémiát kellett tanulnia, és a városban egy gyógyszerészettől vett órákat. Minden vényre írt gyógyszert kézzel készítettek, és elengedhetetlen volt a helyes adag kimérése. Regényeiben gyakori jelenség vény nélküli szerek túladagolása vagy receptek összecserélése; számos galád méregkeverője pedig konyít valamit az orvosláshoz. „Az első világháború alatt Agatha

Christie és a több mint 90 000, idejét nem sajnáló többi önkéntes jósága volt az az erő, amely a Vöröskereszt szilárd alapját adta – mondta Brooks. – Ha azonban Christie-t nem irányították volna át a kórházból a gyógyszerertárba, nem tett volna szert ilyen alapos tudásra a mérgekkel kapcsolatban, amelyet lebilincselő történeteiben is felhasznált.” Első regényében, *A titokzatos stylesi esetben* a gyilkos sztrichnint használ, amely hasonlóan az arzénhez, még orvosi használatban volt írói pályafutása kezdetén. „Először akkor merült föl bennem egy bűnügyi regény írásának gondolata, amikor a kórház gyógyszerertárában dolgoztam [...] és akkori munkám kedvező lehetőséget kínált. [...] Elkezdtem gondolkodni rajta, hogy milyen bűnügyi regényt írhatnék. Mivel mérgekkel voltam körülveve, talán természetes, hogy a mérgezéses halál tűnt a legkézenfekvőbb módszernek.” – emlékezett vissza az író. A cián – a szerző kedvence, ha mérgekről van szó – az 1940-es évek közepéig könnyen elérhető volt háztartási használatra szánt rovarirtó szerek formájában, és ezzel tették el láb alól a szereplőket *A kristálytűkór meghasadt*, *A Tíz kicsi néger* és a *Gyöngyöző cián* című regényekben. Másutt regényeiben sárga árztmin, gyűszűvirág és bőrök bevetésével érte el a „szükséges” hatást. Még irodalmi kísérleteket is folytatott olyan szokatlanabb vegyszerekkel, mint a tallium és a ricin.

Amikor kitört a második világháború, Agatha Christie ismét jelentkezett önkéntesnek. A University College London oktatókórházában képezte tovább magát, rendes munkaidőben dolgozott a gyógyszerertárban, s eközben újabb gyilkos módszereket eszelt ki. Meglepő ugyanakkor, hogy az író később úgy nyilatkozott, hogy a gyógyszerészetnél jobban kedvelte a betegágyak melletti munkát: „Nem állíthatom, hogy éppannyira szerettem a gyógyszerkiadást, mint az ápolói munkát. A gyógyszerertárosság érdekes volt egy ideig, de aztán egyhangúvá vált.”

Más híres írók, köztük Vera Brittain és EM Forster, szintén önkénteskedtek, tudjuk meg Brookstól. De ugyanolyan fontos, tette hozzá, hogy azon ismeretlen „hősök” munkája előtt is tisztelegjünk, akik segítettek. Munkájuk

megünneplése céljából a jótékonyági szervezet archívumának 56 000 darabját tette online módon hozzáférhetővé, amelyek közül sokat most láthat először a nagyközönség.

(*The Guardian*)

John Butler¹

Egy zen-buddhista szerzetes feleségének naplója

Tracy Franz: *Sár és víz jegyében töltött év* (*My Year of Dirt and Water: Journal of a Zen Monk's Wife in Japan*, Stone Bridge Press, 2018, 308 oldal) című könyvének recenziója

Ha huzamosabb ideig élünk egy idegen országban, elkerülhetetlen, hogy valamennyi ránk ragadjon szokásaiból és kultúrájából, bármennyire is óztkodunk tőle. Másrészt bármennyire próbálunk is „idomulni” az új kultúrához, soha nem válunk részeivé. Brit köztisztviselőkről olvassuk Indiában és más helyeken, hogy „benszülötté váltak”, több feleséget tartottak, és indiai ruhákat hordtak, de ezzel a kifejezéssel nem az ottani emberek illetik őket; a valódi öslakosok számára mindig idegenek maradnak. Japánban mindig csak *gaidzsinok* lesznek; beszélhetik folyékonyan a nyelvet, olvashatják az irodalmat, hordhatnak alkalmanként kimonót, fogyaszthatják a helyi ételeket, és rendszeresen járhatnak kabuki színházba és szumómérkőzésekre, sőt akár még japán házastársuk is lehet, mégis *gaidzsinok* maradnak. Amikor Japánban éltem, nem egy alkalommal mondták japán barátaim, „Ne próbálkozz azzal, hogy japán legyél, maradj angol”, és így is tettem, megmaradva *gaidzsinnak* az utolsó napig, amely – mindenki elmondta – egészen elfogadható a japánok számára, akik

¹ John Butler a kanadai University College of the North nyugalmazott bölcsészprofesszora.

rendszerint hajlandóak elnézni a külföldiek kulturális botlásait. Tracy Franz Alaszkában nőtt fel, jelenleg Kanadában él, és a Nova Scotia-i Dalhousie Egyetemen tanít; ő fedezte fel a fent mondottakat és még ennél többet is, amikor egy szotó zen pap feleségként Japánba vezérelte a sors. Ez rendkívüli élmény lett volna bárki számára, de ez a bizonyos zen pap, Garrett (más néven Koun) Franz, szintén amerikai.

Így hát idekerült Tracy Kumamotoba, Japánba, ahol tíz évet élt. Ez idő alatt Koun egy évet töltött saját képzésével egy kolostorban, feleségének pedig egyedül kellett boldogulnia. Először nagyon magányosnak érezhette magát, mivel csak rövid látogatásokat tehetett férjénél; nőként, gaidzsinként és egy olyan gaidzsin feleségként, aki egy igencsak japánokra jellemző életstílust követett, és minden tőle telhetőt megtett, hogy magáévá tegye a zen buddhizmus lelkületét, miközben azt tanulta, mit jelent egy szerzetes életét élni, mielőtt papként ismét kilép a világba. Mihez kezdjen Tracy Franz az idejével? Hogyan szerezzen barátokat? Vajon a Kelet tényleg képes találkozni a Nyugattal? S mi történik akkor, miután egy másik kultúrában töltött hosszabb idő után hazatérünk?

Csakhogy még bonyolultabb legyen az élet, Tracy otthoni látogatásai sem a szórakozásról vagy nyaralásról szóltak; szembe-sülnie kellett anyja rákbetegségének diagnózisával, és ugyanakkor gyermekkori féltelmeivel is meg kellett küzdenie. Japánban azt csinálja, amit megannyi idegen – angolt tanít, de ezzel egy időben japánórákra jár, és agyagművészetet tanul. A fazekasság a könyv központi metaforája, a címben szereplő „sár és víz”; és ahogy többszörre sem sikerül olyan csészét készítenie, amely a fazekas edényévé, kerámiacsészévé, amelyet addig-addig formáznak, amíg el nem éri azt az állapotot, amelyben lennie kell, s végül hasznát lehet venni. A férje iránt érzett szerelem és a – vágyakról lemondást jelentő – szellemi megvilágosodás utáni só-

várgás közt feszülő ellentmondás mindig ott van annak háttérében, amit az egyezsége jutásért tesz. „Tracy, mit szeretnél kezdeni az életeddel?” – kérdezi Garrett feleségét, miután megmondta neki, hogy zen-szerzetes akar lenni. „Sokáig tartott, míg válaszoltam, mert életemben először tették fel nekem ezt a kérdést. Végül így szóltam: »Szabad akarok lenni.«” Ez a könyv a szabadság felé tartó utazásáról szól.

Külföldiek Tracy Franzhoz hasonlóan gyakran úgy találják, hogy Japán paradoxonként mutatja magát. Ez egy ősi kultúra, de fel kell kutatnunk, „keresni kell az elveszettet”, ahogy a Japánról szóló útikönyveiről híres író, Alan Booth fogalmazott; ezt gyakran elfedik a mai Japán villogó neonfényei, technikai újdonságai és kirívó modernsége. Valóban úgy tűnik, legalábbis első látásra, hogy a japánok nagy része kevés érdeklődést tanúsít a saját múltja iránt, a most fontosabb számukra, mint az akkor. Ugyanakkor mégis lehetséges elmenekülni a ragyogó fényektől, az üvöltő J-pop zenétől és a legritkább esetben kimonóba öltözött nyüzsgő embertömegtől, és egy kiotói teaházban vagy akár Tokióban egy ősi szentélyben találni magunkat a zaj és szokásos sürgés-forgás közepette. Még mindig látni kalligrafikus díszítéseket magánházakban és középületekben, továbbá Buddha, a szenvedéstől védő Guan Yin és a gyermekek és utazók védelmezőjének számító Jizo isten szobraival találkozhatunk az ajándékboltokban. Egy shodo (kalligráfia) kiállításon barátnője, Yoko-szan végigvezette Tracyt a galérián és megnézték az ecsetirásos tekercesket; Tracy megfigyelte a „teremben uralkodó áhítatos érzést, egyfajta szerzetesi levegőt”, de azt is észrevette, hogy barátnője ötéves lányának egy „virtuális kisállat” van a csuklójára szíjazva – szépen megfért a kettő egymás mellett. Yoko-szan megkérdezte tőle: „Mit gondolsz?”, és Tracy azt válaszolta: „Nem értek semmit. De nem tudom elfordítani a tekintetemet.” Yoko-szan így felelt: „Ó. Akkor érted.” Ez egyike a könyv mélyebb „zen-pillanatainak”, de természetes módon jön el;

Tracy Franz elkerüli az önelégült elemzés csapdáját, amelybe oly könnyű beleesni személyes emlékeink leírásakor, és hagyja, hogy az olvasó elmerengjen. Ahogy a régi bölcsesség tartja, „Aki nem tud, és nem tudja, hogy nem tud, az ostoba.”

Ez a könyv állítólag egy eseménynapló, amely megnehezíti az olvasó számára annak eldöntését, hogy mi van saját indíttatásból feljegyezve, illetve mi lett gondosan átdolgozva kiadás céljából. Samuel Pepys² például soha nem szánta Naplóját kívülálló számára, és teljesen leplezetlenül számol be a szerző gyarlóságairól és gyengeségeiről. A *Sár és víz jegyében töltött év* nem ezt teszi, kivéve Tracy Franz élményeinek néhány vonatkozását, azokat, amelyek leginkább fontosak számára. Végül is, ennek így kell lennie; Tracy meg akarja mutatni az olvasóknak, sőt talán saját magának is magyarázni, hogy a zen miképp hatja át életének minden területét Japánban, és érezteti hatását az otthon Amerikában töltött idő alatt is. Számára ez nem múltó hóbort vagy pillanatnyi szeszély; itt nem arról van szó, mint amikor John Lennon meditálásba fogott. Az öt körbevevő valósággá válik, ahogy a japán élet és kultúra más oldalai is. Amerikában nehézséget okoz neki egy „ritkán használt” bankkártya alkalmazása (a japán társadalomban többnyire a készpénzes fizetés divik), és amikor sétálni indul, „úgy öltözöm fel, akár egy javakorabeli japán nő, bőrrömet gondosan elfedem, kalap, hosszú ujjú blúz és nadrág van rajtam. Vágyok egy napernyőre is, de tudom, az már túlzás lenne.” Azt hiszem, attól félt, hogy valaki azt találja mondani, hogy „nem esik az eső”.

Tracy Franz olyan zen-gyakorlatokat épít életébe, mint például a *zazen*, amely önmagában nem „meditáció”, hanem egy sajátos ülőhelyzet felvétele. Sokszor szóba kerül a könyvben ennek gyakorlása napi életének részeként; a zen Dógen Zendzsi (1200–1253) alapította szotó iskolájában, amelyhez férjével együtt tartoznak, egyszerűen magát az ülőhelyzetet jelenti. A zen más részeihez

hasonlóan a *zazen* Tracy megszokott tevékenységévé válik; a japán élet nagy részéhez hasonlóan ezt vagy bármi mást nem kényszeredetten fogadja magába, hanem folyamatosan küzd nyugati gondolkodásmódjával. amely azt jelenti, hogy ha őszinte a cselekedeteiben, akkor meg kell tanulnia másként „látni” a dolgokat, ugyanúgy, ahogy az agyagműves foglalkozásokon is jó néhány félresikerült próbálkozásba kerül a „megfelelő” edény vagy csésze elkészítése. Első, Japánban töltött napjairól beszámolva egy ponton „ragyogó, furcsa idegenségeről” ír, de később „kétkétkes kívülállónak” látja magát, ahogy a *zazen*be próbál beleszokni, miközben egy zen pap körbejár a pálcájával, és „áldott meditációnknak az erőszak ritmikus kitérési adnak alapponozást – a testünket érő ismételt bambusz nádütések által”. Az első lépés annak elfogadása, hogy talán másféleképpen is nézhetjük a dolgokat; „ha hagynám, hogy megüssön – tűnődik Tracy –, akkor kiszállna a testemből egy élet lerakodott pora? Megtisztulnék?” Írásából itt némi halovány önbecsérlés érződik; a „furcsa idegenség” többé már nem tűnik olyan fontosnak, és a jelenlévők egyikeként van ott, akik térdelve fogadják, bármit is készül tenni a pap. Mindig kellemetlen a küszöbön állni; Tracy Franz gyakran kapja magát azon, hogy ingadozik a lakhelyeül szolgáló Kelet és a Nyugat között, ahonnan származik. Férje abbéli választása, hogy zen-pap legyen, feje tetejére állította nyugati világukat; Tracy számára pedig – miközben azt tanulja, hogy egyedül birkózzon meg egy idegen kultúrával – az élet üdítő és lehangoló is lehet egyidejűleg. Vágyunk az után, amik voltunk, ahogy háttérbe szorul, ugyanakkor arra is vágyunk, hogy részei legyünk annak, ami vagyunk. Ezért annyira fontos a kerámia-csésze metaforája.

Ez a könyv az önfelfedezésről szóló utazás, de ugyanakkor egy olyan utazás is, amelynek során hőse meghaladja önmagát, úgy látja a dolgokat, ahogy azok vannak, nem az önzés befelé figyelő szűrőjén át. Amikor ez az állapot elérkezik, a sár és a víz végül összeáll, azzá a csészévé, amely már hibátlan. Tracy Franz megható beszámolót írt élményeiről – nemcsak arról, milyen egy olyan zen-pap feleségének lenni, aki ráadásul még

2 Samuel Pepys (1633–1703) angol politikus, parlamenti képviselő. A cikk fiatal korában írt, rendkívül személyes hangú naplójára utal, amely egyébként magyarul is olvasható.

gaidzsin is, hanem arról is, milyen érzés végül eljutni a megértéshez. Ahogy könyve vége felé írja: „Értem már. Értem. *Ez az élet szintén el fog múlni.*”

(*Asian Review of Books*)

Sheila Fitzpatrick³

Egy kém Cambridge-ből

Roland Philipps: *A rejtélyes Donald Maclean* (Bodley Head, 2018, 448 oldal) című könyvének recenziója

Ki ne szeretne a cambridge-i kémekről olvasni? Donald Maclean, Guy Burgess, Anthony Blunt és Kim Philby valamennyien cambridge-i diákok voltak az 1930-as évek elején, amikor elkötelezték magukat a kommunista eszméknek, majd később szovjet kémnek szervezték be őket. A cambridge-i négyes éveken át kiváló munkát végzett a szovjeteknek. Vezető pozíciókba emelkedtek a Brit Külügyminisztériumban (Maclean and Burgess), az MI6 brit titkosszolgálatnál (Philby) és a királynő képeinek felügyelőjeként (Blunt művészettörténész). Meg kell hagyni, ezt nem mindig övezte lelkesedés a Kremlben, mivel Moszkva álláspontja szerint ez túl szép volt, hogy igaz legyen, nem beszélve az olyan zavaró körülményekről, mint a sztálini nagy tisztogatás és a második világháború, amelyek tönkretették hálózataikat.

Burgess és Maclean sikeres Szovjetunióba „szökésének” történetét címdalonn hozta a nemzetközi sajtó 1951-ben, és ugyanez volt igaz 1963-ban, amikor Philby követte őket a vasfüggönyön túlra. Az 1970-es évekre a családtagok megkezdtek a visszafelé vándorlást Moszkvából: Maclean amerikai felesége, Melinda, visszatért az Egyesült Államokba,

három gyermeke pedig Nagy-Britanniába. (Nem sokkal visszaérkezése után egy rendezvényen találkoztam a még mindig idegsokkos állapotban lévő ifjabb Donalddal és feleségével, és felajánlottam nekik, hogy hazaviszem őket kocsival.) Ami pedig a negyedik embert illeti a cambridge-i csapatból, a britek már az 1960-as évek óta tudtak kémtevékenységéről, de csak 1979-ben utasították ki nyilvánosan; különös módon büntetlenül, mindössze lovagi címét veszítette el.

A cambridge-i négyes a róluk megjelent írással özönének köszönhetően – melynek szerzői időnként saját maguk voltak – legalább akkora közismertségre tettek szert az angolbarát olvasók körében, mint a Mitford-család.⁴ Ezért az volt első reakcióm a Macleanról szóló új könyv láttán, hogy remek könnyű olvasmány lesz majd egy hosszú repülőúton; segítségével beléphetünk majd a képzelet ismerős világába, amelynek elhanyagolható a valósághoz fűződő gyenge szálai. Az eszembe sem jutott, hogy ténylegesen valami újat mondhat ez a Maclean-életrajz.

Nem volt igazam, de eltelt némi idő, mielőtt beláttam tévedésemet. Örömmel, de különösebb odafigyelés nélkül olvastam el jó pár kellemes stílusban megírt fejezetet, amelyekben ismerős dolgokról volt szó: gyerekkor – szigorú, becsületes apa, sikeres középiskolai évek, amelyek beléoltották a titkolódzás és a félrevezetés szokását; egyetem (szokatlanul csak futólag megemlítve); beszerzés a kémiszolgálatba; a külügyminisztériumi szolgálat megkezdése. Úgy mutatja be Donald Maclean, mint aki sokat akar elérni az életben, aki bizonyos (de nem túlzott) mértékben lázad apja konzervatív nézetei ellen; akit vonzott a kettős élet elképzelése, és élvezetet talált benne. Nem emlékeztem azonban arra, hogy már olvastam volna azt a részt, amelyben Maclean szenvedélyes szerelmi viszonyáról van szó, amelyet szovjet kiképzőjével, az East End-i [London munkásnegyede] születésű Kitty Harrisszel folytatott az 1930-as évek végén, mielőtt megismerte és feleségül vette

³ Sheila Fitzpatrick a Sydney Egyetem történelemszakkönyvtárosa, a modernkori orosz történelem világhírű kutatója.

⁴ Angol arisztokrata család, amelynek nőtagjait gyakran fanatikus viszony fűzte 20. századi, kétes híru politikai személyiségekhez.

volna Melindát. Ez kielégítette a titokzatosság és a támasz iránti szükségletét, annak ellenére, hogy a kémesterség összes szabályát megszegte.

1944-ben Macleant a Brit Nagykövetség másodtitkárává nevezik ki Washingtonban, és a történet az Egyesült Államokban folytatódik, ahol kiváló, fontos információval látta el a szovjeteket; ugyanakkor veszélyes vizeken evezett, mivel lenézte az amerikai erkölcsöket és mindennekefelett a hidegháború idején folytatott amerikai politikát, s e nézetének ittas állapotban egyértelműen kifejezést is adott. Természetesen nem ő volt az egyetlen magas állást betöltő személy a Brit Külügyminisztériumban, aki Amerikaelenes volt. Továbbá azzal sem volt egyedül, hogy tivornyákon vett részt, bár Macleant – egy későbbi, rövid közel-keleti időszak kivételével – nem lehetett egy napon említeni a Burgesshez hasonló részeg, szószátyár bajkeverőkkel. Maclean szokásos története úgy szól, hogy eredetileg baloldali volt, de aztán felhagyott nézeteivel; ugyanakkor részegen több alkalommal kijelentette barátai és ismerősei körében, hogy kommunista, illetve szovjet kém. Ezt senki sem vette komolyan. Ahogy Philby esetében is történt, a brit kormány (és különösen a külügyminisztérium) rendkívüli buzgósággal védte saját állásait, és szemet hunyt a felháborító viselkedés felett.

Ez idáig minden ismerősen hangzott, bár a mű egy régebben könyvkiadással foglalkozó angol szerző csodálatra méltó munkája, akit családi kapcsolatok fűztek Macleannek mind a külügyminisztériumi, mind a baloldali világához, és aki felhasználta a külügyminisztérium és az MI5 nemrégiben nyilvánosságra került levéltári anyagait, valamint a korábbi bőséges iratanyagokat is. Már túlhaladtam a könyv felén, amikor észrevettem, hogy – jóllehet a címben a rejtélyes jelzöt kapja – Philipps Macleanje nem zavaros, kétszínű csalóként jelenik meg, aki megnyerő, és előnyös társadalmi kapcsolatokkal rendelkezik (ez a cambridge-i négyesről kialakult szokásos vegyes kép), hanem inkább olyan emberként, akinek megvan a maga politikai meggyőződése, amelyhez kettős szerepe ellenére végig meglehetősen követke-

tességgel ragaszkodott élete során (békepárti; Amerika-ellenes; nem elvakult módon, de szovjetpárti; a társadalmi igazságosság ügyét átérző, és a brit osztálytársadalommal szemben kritikus). Meglepetésemre, lényegében meggyőzőnek találtam ezt az érvelést, egészen addig a pontig, hogy a szerzőnek sikerült érzéseim szerint megcáfolnia saját könyvcímét: Maclean többé már nem rejtély, mert Philipps megmagyarázta.

A következő meglepetés az volt, ami azután történt, amikor Maclean 1951-ben visszament a Szovjetunióba. Következett néhány nehéz év, amelyek jelentések és a tétlenség jegyében teltek az isten háta mögött (Kujbisevben), mielőtt Macleanék vissza tudtak térni Moszkvába 1955-ben – Melinda néhány év után újra csatlakozott férjéhez, amikor a brit megfigyelés már nem gátolta ebben. Donaldnak még néhány évébe került, hogy olyan állást kapjon, amely tényleg megfelelt neki – a rangos Moszkvai Nemzetközi Kapcsolatok Állami Intézetében (MGIMO) lett kutató. Philipps váratlan végkövetkeztése azonban az, hogy Macleannek *tetszett* új élete a Szovjetunióban. Ez bevallottan csakis angol forrásokon alapszik – bár ha Philippsnek hozzáférése volna az orosz anyagokhoz, azok valószínűleg csak megerősítették volna állítását – és teljesen szembemegy a cambridge-i négyes szokásos (nyugati) értelmezésével, amely szerint a volt kémek rettenetesen unatkoztak és igen boldogtalanok voltak kedvezőtlen léghőmérsékletű moszkvai száműzetésük idején. Philipps történetében Maclean Moszkvában felhagyott a mértéktelen ivással, örömet talált munkájában, jó viszonyban volt kutatóintézeti kollégáival, és Szovjetunió-szerzte, sőt még annak határain kívül is elismerést vívott ki tudományos igényű külpolitikai elemzéseivel. Mivel a Szovjetunióban töltött első évei alatt új személyazonosságra volt szüksége, a Mark Petrovics Frazer nevet vette fel az antropológiai klasszikus remekmű, az *Aranyág* (1890) skót szerzője után. Mire azonban külpolitikai témájú könyve napvilágot látott az 1970-es évek Moszkvájában, már szabadon adhatta hozzá saját – némiképp szovjet beütésű – nevét: Donald Donaldovics Maclean.

(*Australian Book Review*)

A csúcshatékony emberek bosszantó szokásairól

*Óvakodjunk a vezérigazgatók
példájának követésétől*

A nagyhatalmú cégvezető életének részletes taglalása egyike az üzleti világról szóló írások szokásos elemeinek. Az olvasók várhatóan elámulnak majd például Tim Cook szívósságán. Az Apple vezérigazgatója hajnali háromnegyed négykor kel, hogy elektronikus levelezését intézze. Ne feledkezzünk el a szegény beosztottakról, akiknek minden reggel hajnali négykor csörren meg az iPhone-ja. Néhány alkalmazottban talán van annyi bátorság, hogy mindezt átálusssa; sokan lelkiismeret-furdalástól hajtva felveszik a telefont, ha a főnök hív. A rendkívül hatékony emberek különöségei gyakran boldogtalan fiatalabb munkatársaik életét is megkeserítik. Az életrajzok és cikkek olvasásának talán az lenne a célja, hogy ösztönözze az olvasókat az ilyen vezetők munkamoráljának átvételére. Ettől azonban az előbbieket nem fogunk a vezető amerikai nagyvállalatok Standard & Poor's 500 indexének csúcsára jutni. Jelen cikk írója mindössze annyit érne el a hajnalok hajnalán való keléssel, hogy élete párja elválna tőle. Különös veszélyt jelent az igazgatók számára, hogy állítólagos lelkesítő példájuk elérhetetlenné teszi őket. Jeff Bezos, az Amazon alapítója, nemrégiben elmesélte egy konferencián, hogy reggelente szeret „szöszmötölni”, elolvasni egy újságot, meginni egy kávé és együtt reggelizni a gyerekeivel. Első értekezletét délelőtt tíz órára ütemezi. Ez igen nyugalmas életmódnak tűnik, amely lehetőség azonban nem áll nyitva a raktárai többségében dolgozók számára. Nagy-Britanniában két lehetséges műszak van az Amazonnál a GMB szakszervezet szerint: reggel héttől délután fél hatig vagy délután háromnegyed hattól hajnali negyed ötig; mindkettő egyformán megnehezíti azt, hogy együtt reggelizzenek a gyerekekkel.

Richard Branson, a Virgin Group vállalatbirodalom alapítója is elszólta magát a minap, amikor kijelentette, hogy „kevés dolog

bosszant fel az életben, de tényleg felidegesít, ha valaki elkésik.” A Virgin Trains [vasúti személyszállító vállalat] kimerült utasai nem voltak restek rögtön megjegyezni a közösségi oldalakon, hogy ők is szeretnek időben érkezni, de az elmúlt tizenkét hónapban ötből egy vonat késett. Szintén könnyebben elkerülhető a késés, ha nem kell aggódnunk a tömegközlekedés viszonyosságai miatt vagy amiatt, hogy kitegyük a gyerekeket az iskolánál. Mind a női, mind a férfi felsővezetőket olyan emberekkel vannak körülveve, akiknek az a dolga, hogy segítsék őket, kezdve a menedzser-asszisztensektől és a személyi sofőröktől a munkahelyen egészen az otthoni takarítószemélyzetig és szakácsokig. A főnökök a hajnali edzőtermi foglalatosságaikban is megpróbálják túlszárnyalni egymást. Egy gyermekeiről gondoskodó, keményen dolgozó szülőnek megint csak nem lehet elég ideje vagy pénze, hogy ugyanezt tegye. Egy jól kereső középmenedzser járhat ugyan edzőterembe, hogy aztán rájöjjön, hogy minden alkalommal, amikor csak fellép a StairMaster lépcsőzőgépre, kap egy hívást vagy e-mailt valamelyik felettesétől.

Könnyű összekeverni a kölcsönhatást az ok-okozati viszonytal. Tim Cook valószínűleg ugyanolyan hatékony lenne, ha 6:45-kor kelne. A kemény munka és szokatlan cirkadián ritmusa helyett más tulajdonságokkal kellene magyaráznia felemelkedését. Ha végül is a munkával töltött hosszú órák jelentenék a siker kulcsát, akkor azokat, akiknek két állásuk van, vagy a sürgősségi osztályon éjszakai műszakot teljesítő nővéreket felvetné a pénz. Ronald Reagan a következő frappáns megjegyzése ellenére lett elnök: „Úgy hallottam, hogy a kemény munkába még senki se halt bele, én viszont azt mondom, minek is kockáztatni?” A sikeres felsővezetőkről szóló szentbeszédtek tele vannak erényfitogtatással. Egyetlen főnök sem fogja bevallani, hogy péntek éjszakánként pizzát fal, és *A trónok harca* évadjait nézi. Ehelyett azt állítják, hogy meditálnak vagy épületes könyveket olvasnak. Az üzletemberekről szóló méltatások jó része szinte a középkori „szentek életére” emlékeztet, csak itt a hagiográfiák főszereplőinek

részvényopciók jutnak osztályrészül szentté avatás helyett. Egyes vezérigazgató szokásai ártalmatlanok lehetnek, például Steve Jobs és Mark Zuckerberg előszeretettel viselik minden nap ugyanazt a ruhát. Fennáll azonban a veszély, hogy egy vezető különbségei és nézetei annyira beágyazódnak a [vállalati] kultúrába, hogy hosszú távon károsan befolyásolják az üzleti tevékenységet. Henry Ford nagy sikert ért el a Tmodellel, de nem tudott változtatni rajta, amikor az divatjamúlt lett; a hiteltől való irtózása tartotta vissza Fordot akkor is, amikor más gyártók lehetővé tették a fogyasztóknak a részletre történő vásárlást. A multimilliomos Gerard Ratner eredetileg a szókimondás híve volt (a londoni Petticoat Lane piacon eltöltött gyermekora után, ahol beletanult a szakmába), mígnem ez okozta vesztét, amikor is „ócskaságnak” nevezte ékszerbolt-láncolatának termékeit. A szabadidő tevékenységek szintén romboló hatással lehetnek. Amikor a Bear Stearns befektetési bankot a bedőlés veszélye fenyegette 2008-ban, Jimmy Cayne, a vezérigazgató Nashville-ben élte ki a bridzs iránti szenvedélyét, és nem volt elérhető sem emailen, sem telefonon.

A vezérigazgatók utánzásának az a veszélye, hogy szokásaikat a rendszerint jelentős profitnövekedés és részvénytőzsi teljesítmény teszi divatossá, mindezek pedig kérészéletűek lehetnek. A bőség idején merésznek és úttörőnek tűnő szeszélyek inkább tehernek számítanak a válságos időszakokban. Kérdezzük csak meg a Tesla részvényeseit.

(The Economist)

Annalisa Quinn

Hatások és befolyások

Létezik két ellentétes közhely az alkoholos befolyásoltság alatt álló emberről: Az egyik szerint ittasan tényleg önmagukká válunk: aljassá vagy csöpögőssé, szeretetteljessé vagy

haragossá, kötekedővé vagy elkeseredetté. (Tacitus római történész szerint az ősi germán törzsek háborús időben részegen tartották a tárgyalásokat, azzal érvelve, hogy ez képtelenné teszi a feleket arra, hogy bármit is rejtgessenek.) A másik dolog azonban, amelyet a részekkel kapcsolatban előszeretettel emlegetünk – gyakran, amikor valakit éppen bocsánatkérően terelünk kifelé a buliból vagy a bárból –, hogy „nincs magánál” vagy „nem így szokott viselkedni”.

Akkor melyik igaz: Mindig önmagunk vagyunk, vagy benső lényünk erőtlen, a társaság és a körülmények alakítják? A „befolyás” azt sejteti, hogy van némi titkos összefüggés a kettő között – azaz bensőnk és a kívülről jövő nyomás között –, és egyikről sem állítja, hogy az lenne az erősebb. A hatalom nyíltan kényszerít, a befolyás azonban ravasz: úgy lopódzhat tudatunkba, hogy észre sem vesszük, és elkezd munkálkodni.

2017-ben a nemzeti hírszerzés igazgatójának (DNI) a hivatala, amely a számos ügynökségtől származó eredményeket fogja össze, arra a következtetésre jutott, hogy Vlagyimir Putyin „befolyásolási kampányt” rendelt el, hogy Donald Trump javára billentse a 2016-os elnökválasztást. Bot-programok és zoknibábok⁵ – magukat átlag-amerikainak feltüntető orosz ügynökök – téves információkat és elfogult nézeteket terjesztettek online, míg az orosz hírszerzés munkatársai a Demokrata Nemzeti Bizottság (D. N. C.) hálózatairól gyűjtötték be emaileket, hogy a választások előtt táptalajt adjanak a hírekben szereplő kínos sztoriknak. A rasszizmust, szexizmust, pártok közti neheztelést kihasználó kampány – amely a hazai hírszerző szervek szerint továbbra is zajlik – ugyanazt a kérdést teszi fel, mint amit mi kérdeztünk a bódult állapottal kapcsolatban: Vajon pusztán csak azt hozza ki, ami már eleve

5 Zoknibábnak olyan bejelentkezett felhasználó felhasználói neveit és „személyiségeit” nevezük, aki több különböző felhasználónéven regisztrálja magát. Ilyenkor az elsőként regisztrált felhasználói neve tekintendő eredetinek, a többi zoknibábnak. Vö. [web:] https://hu.wikinews.org/wiki/Wikih%C3%ADrek:Wikifogalmak_sz%C3%B3jegyz%C3%A9ke#Zoknib%C3%A1b

jelen volt, vagy rontott ezeken a magatartásmódokon, arra készítetve némelyikünket, hogy úgy viselkedjünk (és szavazzunk), ahogy egyébként nem tettük volna?

Az amerikaiakat jelen pillanatban Oroszország azon képessége foglalkoztatja, hogy bennünket manipuláljon; egy 2017-es népszavazás szerint a demokraták 63, a republikánusok 38 százaléka látta úgy, hogy „Oroszország hatalma és befolyása” jelentős fenyegetést jelent az Egyesült Államok számára. Oroszország azonban csak egyetlen hatás a modern korunk gyakorolta nyomások egész ökoszisztémájában, amely lobbistákból, drogokból, Facebookból, titkos ügynökökből, külpolitikai stratégiákból, rászedettekéből és kettős ügynökökből, álhírekből, megvesztegetésekből és fenyegetésekből tevődik össze. Mindezen ellentmondásos hatások közepette a politika világa érthetetlennek, hatalmak zürzavaros forgatagának tűnhet. „Háború folyik az elmétekért!” – hangzik az összeesküvés-elméletekről híres Infowars weboldal szlogenje. Akkor hát honnan kellene tudnunk, hogy mit gondoljunk?

A latin *influo* (‘folyik, beáramlik’) igéből eredeztethető az *influence* (‘hatás, befolyás’), az *influx* (‘beáramlás, benyomulás’), az *influenza* és az *Influo*, egy belga „influencer marketinges platform”. Az *influo* szót először főként a vízzel kapcsolatban használták, de a Kr. u. harmadik századra a korakeresztények már a hívők lelkébe áradó Szentlélek leírására kezdték alkalmazni. A középkorban bukkant fel egy főnévi alak – az “*influentia*”. Ezt alapvetően csillagászati értelemben használták: azt gondolták a bolygókról, hogy a Földre árasztják hatásukat, és olyan dolgokat árasztanak ki, mint a jóakarát (Jupiter), a viszály (Mars) és a téboly (a hold – innen ered a „holdkóros”). „Miféle rossz csillagzat / ráncolta homlokát, és öntötte rád gonosz befolyását?” – kérdezte a Tudor-kori költő, Edmund Spenser 1590-ben⁶.

Ezzel a hiedelemmel lelki vonatkozásai miatt együtt járt egyfajta aggodalom is. Aquinói Szent Tamás középkori keresztény teológus el-

fogadta, hogy a bolygók és a csillagok hatással vannak testi mivoltunkra, de elutasította azt az elképzelést, hogy ezek irányíthatnák elménket, amely a szabad akarat végét jelentené. C. S. Lewis [a *Narnia Krónikáinak* az írója] a *The Discarded Image (Az elvetett képzet)* című, 1964-ben megjelent könyvében összegzi a középkori gondolkodásmódokat: Azt hitték, írja, hogy ez a befolyás „nem szükségszerű, csak egy hajlammal a kiváltója, hogy így vagy úgy cselekedjünk.” Ennek a hajlammal viszont ellent lehet mondani: „A bölcs ember uralkodik a csillagokon. De gyakoribb, hogy nem mondunk ellent, mivel a legtöbb emberbe nem szorult annyi bölcsesség.” Az idők során az asztrológiát elvetették mint áltudományt, a befolyásolás pedig nem az égitestek, hanem a kormányok és a reklámozók feladatává vált. A hírek terjesztését megkönnyítette a nyomdai sajtó; a viselkedés-alapú marketing-tevékenység megjelenésével a befolyásolás a jóhiszeműségre építő üzletté vált. Lewis fájjalja, hogy a „befolyásolásnak” ez a huszadik századi használata „csak kiaszott és elaggott” változat hatalommal bíró eredeti jelentéséhez képest. A befolyásolásnak mint – jellemünk és jobb belátásunk ellenében kísértő – gonosz, homályos és távoli erőnek az asztrológiai értelme azonban még mindig tetten érhető abban, ahogy az emberek a globális hatalom és gazdagság sötét keringési pályáiról – érdekszféráiról – beszélnek. Ahogy annak idején a királyok felemelkedését és bukását az égi hatalmaknak tudták be, ma azon tűnődünk el, hogy vajon melyik, a politikai viszonyokat saját céljaira kihasználó befolyásos bróker lehetett az elnökcsináló: az oroszok vagy a Mercer-fivérek?

A huszadik század túlnyomó részében Amerika számára a Szovjetunió volt a sötét bolygó. Allen Dulles, a központi hírszerzés igazgatója mondta egy 1953-as beszédében, hogy a szovjet agy egy „fonográf, olyan lemezt játszik le, amelyet egy kívülálló zseni tett fel az orsójára, és amelyet nem irányíthat.” A szovjet agymosás szerinte betanítás által vagy valamilyen „hazugságszérumnak” köszönhetően jöhet létre, de lett legyen az bármi, „iszonyatos” lehet. (Ennek ellenére, még az

6 “What euill starre/On you hath fround, and pourd his influence bad?”

évben Dulles belefogott egy programba, ahol titkos agykontroll kísérleteket hajtott végre gyanútan amerikaiakon és kanadaikon.) Az oroszoknak legalább nem volt elég emberük, hogy nagy méretekben csinálják.

Ma az internet azonban azt jelenti, hogy bárkitől és bármerről érkezhethet a befolyás; lehet látható vagy láthatatlan, fizetheti bármelyik hatalom, a számtalan mód közül bármelyikem közelíthet felénk. A befolyást régebben fentről lefelé irányuló jelenségként értelmezték, kormányok, reklámozók, adományozók vagy más jelentőségteljes egyéniségek tömegekre gyakorolt hatásaként. Napjainkban ez úgy fogható fel, hogy a legerősebb befolyások nem távolról, hanem a közvetlen közelünkben és társadalomilag érnek bennünket – azaz a hatalom birtokosai úgy fejtik ki befolyásukat, hogy átlagembereknek tettetik magukat. A marketinges szakemberek például egyre azon dolgoznak, hogy eltüntessék a reklámok és a való élet közti határt. A legutóbbi évtizedben a hivatásos „influcerek”, más szóval véleményvezérek megjelenésének lehettünk tanúi – őket azért fizetik, hogy személyes vonzerejüket felhasználva adott tartalmakat népszerűsítsenek online. A reklámok vagy hirdetőablak fentről lefelé történő befolyásolása helyett ezek a hirdetéseket olyasvalaki építi tudatunkba, osztja meg velünk, aki bizonyos igényszintet tekintve egyenrangúnak tűnik. A fogyókúrás teát reklámozó tizenéveseknek fizető cégek ugyanazt a taktikát használják, mint a kínai kormány, amikor kommentelőket toborzott, hogy a kommunista pártot támogató üzenetek százmillióit küldjék szét az online térben.

Ezeknek a kampányoknak az ereje természetesen még mindig fentről ered: a mögöttük álló erők pusztán csak színlelik, hogy a nyilvánossághoz szólnak. Tevékenységük többnyire a közösségi médián keresztül valósul meg, ahol a kapcsolatteremtés csendben és bizalmasan, gondosan kiválasztott alanyokat megcélözva történhet. Amikor a Cambridge Analytica, a Stephen K. Bannon nevével fémjelvezhető és konzervatívok adományai-ból finanszírozott politikai-tanácsadó cég a

végül akarta fokozni befolyását a 2016-os választáson, olyan pontossággal aknázza ki a közösségi oldalak adatait a felhasználók célba vételéhez, hogy az a hidegháborús éra kiagyaltói számára lehetetlenség lett volna. „Pusztán csak némi információt engedünk be az internet véráramába, majd néztük, ahogy növekedett, időnként kicsit besegítettünk, hogy láthassuk az alakulását – mondta Mark Turnbull, az Analytica volt menedzsere egy titokban rögzített felvételen – Most pedig ez az anyag beszívárog az online közösségbe, és terjed, de bármiféle márka megjelölése nélkül, így forrása ismeretlen, nem lehet nyomom követni.”

Nem tisztázott, hogy az effajta kampányoknak ténylegesen mekkora a hatékonysága. Az orosz álnformációk 126 millió embert értek el a Facebookon, de kérdés, hogy csakugyan hatással voltak-e bármelyikükre. Egy nemrégiben megjelent könyv – Yochai Benkler, Robert Faris és Hal Roberts *Network Propaganda* című műve – adatokat használ fel annak meggyőző bizonyítására, hogy a 2016-os kampány alatt keringő legtöbb álnformációt ténylegesen a jó öreg jobboldali amerikai média terjesztette: a Breitbart és a Foxnews. Miért kellene Oroszországnak még baljóslatúbbnak tűnni, mint Sean Hannity [híres Trump-párti] műsorvezetőnek? Talán hazai szakértőink kendőzetlen és nyílt kifejezésmódjával magyarázható mindez: Hannity például olyannyira nem titkolja elfogultságát, hogy nemrégiben vett részt egy Trumpot támogató gyűlésen. Nyugtalanítóbb a láthatatlan befolyásolás, még ha még mindig kérdéses is hatékonysága. Turnbull analógiája sokat elárul: a befolyás, mint a latin szó folyékony eredete sejteti, szívárog és eltelít, bódít és lelkesít. A kezünkben lévő távirányító legalább a választás illúzióját megadja a számunkra.

Szeretjük a magunk jellemét kialakultnak látni: megvan a magunk meggyőződése és erkölcse, vallása és pártja, állama és országa, megvannak a barátaink és ellenségeink. Szükségszerűen önmagunk vagyunk – *elkerülhetetlenül* önmagunk. Képesnek kellene lennünk, hogy ellenálljunk az effajta manipulációnak. Azonban szociológiai tanulmányok

hosszú sora tanúskodik az ellenkezőjéről, ismételtelen rámutatva arra, hogy a társadalmi nyomás milyen könnyen van hatással azokra a dolgokra, amelyeket mondunk, hiszünk, teszünk, gondolunk és eszünk. A befolyás miatti aggodalmunk ugyanarra a félelemre megy vissza, mint amelyet Aquinói Tamás is érzett, ugyanabból a kételyből táplálkozik, mint amely az alkoholisták vagy szektások családját gyötri. Erős befolyások közepette hogyan tudunk odatalálni és ragaszkodni önmagunknak ahhoz az eredeti, tagadhatatlanul egyéni szikrájához, szabad akaratunkhoz, jellemünkhöz, sőt akár lelkünkhöz? A befolyás fogalma épp ezt a félelmet fedi fel: hogy nem tudunk. Vagy talán eleve soha nem is létezett olyan, hogy önmagunk.

(*The New York Times Magazine*)

Yascha Mounk⁷

Mit taníthat számunkra a Római Köztársaság bukása Amerikáról

Edward J. Watts: *Halandó köztársaság: Hogyan került Róma zsarnoki uralom alá (Mortal Republic: How Rome Fell Into Tyranny)*, Basic Books, 2018, 336 oldal) című könyvének recenziója

A Kr. e. harmadik évszázad vége felé súlyos fenyegetés érte a Római Köztársaság uralmát az Appennini-félszigeten. I. Pürrosz (latinul Pyrrhus) épeiroszi királynak – hús félelmetes harci elefánt bevetésével – kegyetlen csaták sorozatában sikerült legyőznie a római seregeket. Amikor Pürrosz egy viszonylag kedvező békeszerződést ajánlott fel Rómának, a jelentős államférfiak nagy része lelkesen egyezett bele az alkuba.

Mint Edward J. Watts rámutat a *Halandó köztársaság*ban, a római politikai intézmények vitathatatlan erejének köszönhető, hogy

Pürrosz győzelme végül annak közmondásos vereségéhez vezetett. Amikor a Szenátus öszszegyűlt az ajánlat megvitatására, „egy Appius Claudius nevű idős, vak szenátort vittek be fia a szenátus épületébe.” Amikor elcsendesedett a terem, az felállt, és ostorozni kezdte képviselőtársait: „Sokáig csapásnak gondoltam szemeim szerencsétlen állapotát, de most, amint hallom ezeknek a szégyenletes határozatoknak a megvitatását, amelyek ártanak Róma hírnevének, azt kívánom, hogy bár ne csak vak lennék, hanem süket is.” Claudius óva intett attól, hogy meghajoljanak Pürrosz előtt, mert akkor a Római Köztársaságnak még több külső erővel gyűlne meg a baja. Bármilyen kicsi is az esély a győzelemre, Rómának nincs más választása, csak a küzdelem folytatása.

Miután Pürrosz képtelen volt szerződéssel kibékíteni a Római Köztársaságot, megvesztegetéssel próbálkozott. Amikor Fabricius szenátor – akiről köztudott volt, hogy épp olyan szegény volt, mint amilyen kiváló – Pürroszhoz ment tárgyalni egy fogoly kiváltása ügyében, az olyan temérdek aranyat és ezüstöt ajánlott fel neki, hogy a világ egyik leggazdagabb emberévé tette volna. Fabricius azonban visszautasította. „A Római Köztársaság mindenben gondoskodik azokról, akik közéleti szerepet vállalnak” – jelentette ki gőgösen. Mivel még a legszegényebb embernek is lehetősége volt a legmagasabb hivatali pozícióba jutni, Fabricius számára messze fontosabb volt saját hírneve, mint Pürrosz pénze.

Watts rámutat, hogy ez a két beszéd együttesen magába foglalja Róma figyelemre méltó sikerének alapjait. „A köztársaság megalakulásakor olyan jogi és politikai struktúrát biztosított, amely a rómaiak egyéni energiáit olyan utakra terelte, amelyek az egész római nemzetközösségnek javára váltak.” A rákövetkező évszázadok során azonban ezek az alapok lassan megrendültek, majd gyorsan összeomlottak.

Mivel az alapító atyák az Egyesült Államokat kifejezetten a Római Köztársaságról mintázták, egy az utóbbi bukásának körülményeit vizsgáló tanulmány igen nagy jelentőségűnek bizonyulhat saját korunk számára. Watts szavaival élve,

7 Yascha Mounk a Harvard Egyetem oktatója.

könyve azt az elsődleges célt szolgálja, „hogymég inkább felhívja az olvasók figyelmét azokra a problémákra, amelyek azoktól a politikusoktól erednek, akik megszegik a köztársaság politikai normáit, és azoktól az állampolgároktól, akik úgy döntenek, hogy az előbbieket nem büntetik meg ezért.” Vajon eléri-e a szerző ezt a nagyratörő célt?

A Római Köztársaság gyötrelmes pusztulásának Watts szerinti változatában a lassan zajló szerkezeti átalakulások már magukban hordozták a pusztulás csiráit. A népesség robbanásszerű növekedésével, és a gazdaság egyre kifinomultabbá válásával a szegény polgárok növekvő hányada követelt elégtételt. Mivel azonban a köztársaság intézményeit patriciusok uralták, akik sokat veszíthettek a földreformhoz hasonló intézkedéseken, ezek soha nem foglalkoztak az egyszerű rómaiak sérelmeivel. Miközben a nép dühe csak fokozódott a mind rosszabbul működő intézményekkel szemben, vetélytársaikon túltenni vágyó becsvágyó patriciusok lelkes támogató bázist kezdtek kiépíteni a túlzott ígéretés eszközhöz folyamodva. Ezek a *popularesnek* hívtott emberek – a Tiberius Gracchushoz és öccséhez hasonló populisták – voltak azok, akik hatalmas törekvéseik közepette elsőként szegték meg a köztársaság legrégebb óta fennálló normáit.

Róma hadseregének átalakítása még tovább súlyosbította a növekvő egyenlőtlenség problémáját. A köztársaság korai napjaiban a katonák állampolgári kötelességüknek tekintették a katonai szolgálatban való részvételt. A parancsnokok a nagy megtiszteltetés és a feljebbjutás reményében cselekedtek. A Kr. e. II. század vége felé azonban a hadsereg alapvetően magánkézbe került. A parancsnokok tisztában voltak vele, hogy az újonnan szerzett területek kifosztása hatalmas gazdagsághoz juttatja őket. A katonák azt remélve jelentkeztek a portyára, hogy busás földjuttalomban lesz részük, amelyen majd gazdálkodhatnak. Ilyen a parancsnokukhoz egyre jobban ragaszkodó katonák, és ilyen bármi áron a lehető legnagyobb haszonra hajtó parancsnokok mellett a Szenátus kezéből kicsúszott az irányítás.

Ezeknek a feszültségeknek a kialakulása sokáig tartott. Amikor azonban elérte egy kritikus pontot, Róma megdöbbentő gyorsasággal szállt alá a káosz és zűrzavar világába.

A Pürrosz-korszak és Tiberius Gracchus felemelkedése közt eltelt másfél évszázad alatt egyetlen jelentősebb politikai erőszakcselekmény sem történt; majd Tiberius földreformokat erőltetett a Szenátus vétója ellenében. Az ezt követő összetűzésekben nemcsak őt gyilkolták meg, hanem követőinek szárai is áldozatul estek. Megtört a nyers erő politikájára vonatkozó tabu, és már nem volt visszaút.

A rákövetkező években gyorsan magától értetődővé vált populista politikusok számára, hogy céljaik elérése érdekében figyelmen kívül hagyják a régóta fennálló normákat; katonai parancsnokok számára, hogy – Róma elfoglalásával fenyegetözve – rákényszerítsék a Szenátusra akarataikat; a vetélkedő tábornokok számára pedig, hogy egymással háborúzzanak. „Rómában az első politikai gyilkosság utáni évtizedekben a politikusok elkezdtek felfegyverezni híveiket és rákaptak az erőszakkal való fenyegetőzésre, hogy így befolyásolják a népgyűlések szavazatait és a magisztrátusok [legfőbb tisztviselők] megválasztását. Két nemzedékre sem telt, és Rómában dúlt a polgárháború.”

Ha szeretnénk elkérülni azt a sorsot, amely végül Rómának jutott – figyelmeztet bennünket Watts – „mindannyiunk számára elengedhetetlen, hogy megértsük, hogyan működött Rómában a köztársaság, mit ért el, és hogy majdnem öt évszázad eltelté után polgárai végül miért fordítottak hátat neki, és fogadták el inkább Augustus önkényuralmát”. Bizonyos értelemben véve a könyvnek nem sikerül megvalósítania ezt a célkitűzést. Különösen a könyv előrehaladtával Watts, a San Diegó-i Kaliforniai Egyetem történészprofesszora elhanyagolja a jelentősebb irányvonalak gondos elemzését cserébe annak a sok konfliktusnak az aprólékos leírásáért, amelyek fennállásának utolsó évszázadában osztották meg a köztársaságot. Időnként már szinte elzibbasztja elménket a csapásoknak ez a végtelen áradata: valamely régóta követett szabály ismételt

megszegése, a legutóbbi parancsnok, aki Róma elfoglalásával fenyegetődzik, még egy újabb eltolódás a mindig is ingatagnak számító hatalmi felállásban.

Más szemszögből nézve, a Róma osztályrészeként jutó bajok felsorolása épp arra szolgál, hogy hangsúlyozza a könyv igen sürgető üzenetét. Ha kifejténénk azt a rejtett analógiát, amely a *Halandó köztársaságon* végigvonul, akkor nem kis valószínűséggel Tiberius Gracchus bohózatba illő reinkarnációjaként látnánk Trumpot. A populisták ősehhez hasonlóan Trumpot is egy olyan politikai rendszer túlságosan is valós hibái lökték a hatalomba, amely képtelen volt gátat szabni a növekvő egyenlőtlenségnek, vagy mozgósítani polgárai legjobbjait a közjóról alkotott közös elképzelés érdekében. Trump – akár csak Gracchus tette – abban a hitben ringatja magát, hogy teljes mértékben jogában áll a Köztársaság hagyományait lábbal taposni, mondván, hogy a kismemizettek nevében cselekszik.

Ha helyes az analógia, akkor a jó hír a következő: ha majd egyszer saját halandó Köztársaságunk története megírattatik, Trumpról ki fog derülni, hogy viszonylag jelentéktelen szereplőnek számít. Messze áll attól, hogy egymagában szétrombolja politikai rendszerünket – alakja csak átmeneti, akinek megválasztása jelzi annak mértékét, hogy demokráciánk hiányosságai végül mekkora kárt okoztak.

A rossz hír pedig az, hogy – gyaníthatóan – az eljövendő évtizedek során a nyugalom és a béke csak ritka pillanatokban jut majd osztályrészünkül. Jóllehet négy nemzedéknyi idő telt el Tiberius Gracchus erőszakos halála és Augustus gyors teljhatalomba emelkedése között, a közbeeső évszázadot végig szinte szakadatlan félélem és zűrzavar uralta. Ha helyes a *Halandó Köztársaság* vezérfonalául szolgáló központi analógia, az amerikai politikai rendszerre jelenleg nehezedő gondok és feladatok valószínűleg még akkor is megmaradnak, amikor a Fehér Háznak már új lakója lesz.

(The New York Times Magazine)

Natalie Nougayrède

Reménysugár Európa számára Fehéroroszország vérázattal földjein

Demokrácia és párbeszéd után sóvárog az a térség, amely tanúja volt a huszadik század legszörnyűbb rémtetteinek

2018 decemberében Minszkbe utaztam európai történészek egy csapatával. Fehéroroszország fővárosától néhány kilométerre olyan emlékhelyekre látogattunk el, ahol mind a nácik, mind a sztálini titkosrendőrség a huszadik század legborzasztóbb bűntetteit követték el valamikor. Néhány helyi fiatallal is beszéltem akkor, akik felébresztették bennem a reményt azzal kapcsolatban, hogy miként nézhet majd ki egyszer egy valóban egységes Európa.

Évekre visszamenőleg ez volt a legtanulságosabb utam: mély belemerülés volt az európai emlékek ellentmondásos világába, hangsúlyozva annak nehézségét, hogy meghaladjuk a sztereotípiákat és ideológiai sémákat, valamint az emberek fejében a hidegháború örökségét.

Furcsának tűnhet, de bárki számára, aki lépést akar tartani azzal, amit Európa jelent, erre vitathatatlanul épp innen nyílik a legjobb rálátás, ezen a mocsarakkal és fenýfőfakkal tarkított, városokkal és falvakkal telepettyezett síkvidéken, amelyre nyomasztó súllyal nehezedik a múlt.

Az Európai Unió határain – természetesen – kívül eső Minszk egy olyan nemzet fővárosa, ahol egy diktátor uralkodik, egyfajta szürke zónában Európa és Oroszország között. Nyugaton kevesen tudnak Fehéroroszországról, nemhogy idelátogattak volna. Ugyanakkor élénken kellene élnie tudatunkban. „Fehéroroszországban lenni volt a legrosszabb a második világháború idején” – jegyezte meg egyszer Timothy Snyder történész. A *Véres övezet – Európa Hitler és Sztálin szorításában (Bloodlands)* című könyvében Snyder beszámol arról, hogyan gyilkoltak meg 14 millió embert 1933 és 1945 között egy a Balti-tengertől a Fekete-tengerig

nyúló területen, ahol Fehéroroszország szenvedett a legtöbbet: lakosságának egynegyede Sztálin és Hitler politikájának esett áldozatul.

Sok mindent figyelmen kívül hagyunk, ha megfelelkezünk ennek a térségnek a sanyarú sorsáról, ahol a két totalitárius rendszer találkozott össze ennek minden borzalmas következményével – egyszerre zajlott összeesküvésük és versengésük, amint igényt formáltak a területre, és kiirtották az otlakókat, vagy embereket deportáltak oda, hogy azok ott haljanak meg.

Valamennyi hely közül, ahová Európában ellátogattam, sehol sem ilyen megrendítő a történelem bonyolultsága, mint a Minszk közeli erdőben, ahol igen különböző módon emlékeznek meg a tömegmészárlások három egymástól csak pár kilométerre eső helyszínén.

Mali Trosztinecban van egy útelágazás, ahol – főként Németországból és Ausztriából érkezett – zsidók tízezreit lőtték gödörbe az SS-kommandósok, majd később elégették a holttesteket. Nemrégiben egy emlékművet kezdtek ott építeni, de feltűnő módon nem tüntették fel rajta az áldozatok neveit. Ennek az az oka, hogy a fehérorosz tisztviselőkben ellenérzéseket vált ki a holokausztról való megemlékezés – legalább annyira, mint a szovjet hatóságokban annak idején. Ehelyett a közeli fákon az áldozatok családjai helyezték el kis sárga táblákat az itt legyilkoltak adataival.

Nem messze innen, a kuropati erdőben van egy hely, ahol Sztálin emberei ezreket lőttek agyon az 1930-as években. Fehérorosz civil szervezetek és ellenzéki aktivisták ortodox keresztény fakesztyeket emeltek az áldozatok előtti tisztelgés jeleként. De megint csak nincsenek nevek; továbbá hivatalos emlékmű sincsen. A Sztálin-kultusz érintetlenül maradt fenn Fehéroroszországban, nagyon hasonlóan ahhoz, ahogy újjáélesztették Putyin Oroszországában.

Egy kissé távolabb, Katinyban van egy tisztás az erdőben, ahol valamikor egy falu állt. A nácik egész lakosságát lemészárolták: a családokat egy csűrbe terelték, amelyet rájuk gyújtottak. Falvak százait tizedelték meg ily módon Fehéroroszországban. Itt a szovjet érában szokásos megemlékezések teljes arzenálját

bevetették: van emlékmű nevekkel, múzeum és idegenvezető. Katiny egy egész nemzet üldözöttségét jelképezi – de ez kizárólagos jelkép, amely mellett még rengeteg adósságuk maradt. Fehéroroszországban többnyire elhallgatják a sztálinizmus bűneit, ahogy a nácik zsidók ellen elkövetett tetteiről sem esik szó.

Ezeknek a helyeknek a fontossági sorrend elején kellene állaniuk európai elménkben, de ez másképpen van. Az önkényuralom és propaganda árnyékában élő beloruszoknak is elég nehéz a történeteket mindenre kiterjedően feldolgozni. De épp olyan nehéz sokunknak másutt is, mert hajlamosak vagyunk nyugati nézőpontból emlékezni a huszadik századra, nem pedig az egész kontinens felől szemlélve azt. Gondolkodásunk még mindig őrzi a három évtizeddel ezelőtt felemelt vasfüggönyt.

Egy másik, sokkal felemelőbb üzenetet is hoztam magammal erről az útról: fiatalok, akikkel magánemberként beszélgettem, fejezték ki reményüket, hogy majd megszűnnek a válaszfalak, és kapcsolatba léphetnek nemzedékük Európa más részein élő tagjaival. Populizmusról, brexitről, Donald Trumpról és az Európai Unió belüli küzdelmekről szóló állandó vitáinktól teljesen elütő módon azt kérdezték: „Mit akarnak az angol fiatalok? És a franciák?” „Őket is úgy aggasztják a környezetvédelmi kérdések, mint bennünket?” „Hogyan tudunk közelebb kerülni egymáshoz?”

Európának ezen a részén, amelynek a legrosszabb jutott ki a huszadik század rémálmaiból, pozitív energiák jeleit, a demokrácia és a párbeszéd alapjai iránti törekvéseket találni. Nem kétséges, hogy ennek a vállalkozásnak az útjába akadályokat gördít egy olyan rendszer, amely előszeretettel zárja be a másként gondolkodókat. Ennek ellenére ezek az energiák úgy akarnak feltörni a hideg földből, mint tavasszal az újjáéledő természet. Az Európára váró nagy megmérettetések (nem utolsósorban a brexit végjátéka és a májusi európai parlamenti választások) tudatában Fehéroroszország volt az a hely, ahol több okot láttam a reményre, mint a búskomorságra és keserűségekre. Továbbá azzal a minden eddiginél erősebb meggyőződéssel jöttem vissza, hogy Európa

vívódásaira csak akkor találunk megoldást, ha majd nagyobb kíváncsiság hajt minket más népek emlékei iránt.

Tony Judt történész egyszer azt mondta: „A történelem helyes megértéséhez szükség lehet egy új nemzedék eljövetelére.” „Valószínűleg megvannak annak a korlátai, hogy milyen mértékben lehet a tabukat döntögetni” – tette hozzá. A fejünkben létező falak némelyikének ledöntéséhez emberi szinten, eszmecsere, kapcsolatok, párbeszéd, és (különösen a médiában) a történelmi tudatosság növelése által lehet eljutni. A különbségek elfogadása – miután tisztáztuk őket – bizonyára legalább olyan fontos Európa jövője szempontjából, mint a kereskedelmi megállapodások vagy a költségvetési hiány csökkentése. Miközben Fehéroroszország fagyott erdei útjain sétáltam, és Európa sorsát vitattam meg a fiatalokkal, úgy éreztem, hogy egy hosszú – ugyanakkor ígéretesnek tűnő – út kezdetén vagyok.

(*The Guardian*)

Jelena Geraszimova

Elsők a gyerekek

A hatóságok felhagynak a tanulók tehetségük szerinti rangsorolásával

Mint a Nyezaviszimaja Gazéta számára különböző – az Orosz Föderáció Felsőoktatási és Tudományügyi Minisztériumához, valamint Művelődésügyi Minisztériumához közeli – források alapján ismeretessé vált, az oroszok több mint közönyös hozzáállását is „tekintetbe veszik”, amikor arról esik szó, hogy a tehetséges gyerekeket ki kell emelni a gyermekközösségből, és sajátos körülményeket kell nekik teremteni az oktatási struktúra felsőbb szintjein. Ebben az esetben az állami politika változatlan marad az ilyen gyerekek tekintetében, ugyanakkor az általános hatalmi retorika gyakran tesz

utalásokat a tehetséges gyerekekkel történő munka fontosságára. Mostantól fogva csendben, rendszeresen, felesleges hírverés és csinnadratta nélkül tesznek majd a jó ügy érdekében.

Ily módon a fentebb említett jótettek egyike lehet majd Alekszandr Szergejevnek, az Orosz Tudományos Akadémia (RAN) elnökének nemrégiben nagy horderejű bejelentése, amely szerint az Orosz Tudományos Akadémia és a Művelődésügyi Minisztérium közel száz színvonalas iskola esetében úgy tervezi, hogy önkormányzati működtetésből regionális alárendeltség alá vonja azokat, mivel ez elengedhetetlen ahhoz, hogy a tanárok a tehetséges gyerekek gondozására tudjanak összpontosítani az átlagos képességű diákokkal való munka helyett (mégpedig a rendkívüli gyerekeket kiemelő sajtós felállásban). Természetesen igen valószínű, hogy mindez Alekszandr Szergejev feltételezése szerint fog történni, és több különleges iskola fog létrejönni. Az ifjú tehetségekkel folyó munka magától megy majd. Az alkalmas gyermekek csapatát pedig – akárcsak a régi szép időkben – maguk a tudósok fogják kiválasztani.

Most jut csak eszembe, miért van ez a nagy felhajtás. A VCIOM orosz állami közvélemény-kutató intézet közelmúltban készült „A tehetséges gyerekek: kik ők, és mi vár rájuk?” témájú felmérésének adatai szerint az oroszok 64 százaléka nem gondolja, hogy a tanároknak több figyelmet kellene szentelniük a tehetséges gyermekeknek. Mégpedig azért, mert Oroszországban a tehetséges gyerekekből „átlagos felnőttek lesznek”, akik eltékozzák tehetségüket – erről van meggyőződve a VCIOM által megkérdezettek 52 százaléka. Továbbá az oroszok jelentős számban úgy vélik, hogy a tehetséges gyerekek felnötté válva nagyobb nehézségeket tapasztalhatnak meg emberi kapcsolataikban. (Szükséges-e gyerekkorukban is „kinozni” őket?)

Megvan annak a rejtett oka, hogy a szülők miért hanyagolják el ennyire nyilvánvalóan a tehetséges gyermekek szükségleteit. Először is, szakmai berkekben több álláspont is létezik a tehetség problémáját illetően. A szakértők egy része úgy hiszi, hogy „minden gyermek tehetséges”, egy másik részük pedig azon a

véleményen van, hogy a tehetség vagy eleve természetadta, vagy nem adatik meg. Némelyek pedig azt vallják, hogy ha már úgyszólván tehetséges és átlagos gyerekekre kell osztani őket, akkor ezt valamikor a „késői gyerekkorban” kell megtenni.

Másodszer az első csoportra („minden gyermek tehetséges”) gyermekeknek szóló termékek egész iparága épül már együttműködve a feltalálókval. Például, a tapasztalt szülők már rég beszerezték a „csodaceru-zát”, amely képes mindent elolvasni, ami a kép alá van írva. Így a szülőknek most már nem kell százszor elismételnie a mondókákat. Ezt teszi a modern elektronika. A szülőt különféle okos játékok és szerzői módszerek segítik. A gyerektévét teljesen „hatalmukba keríti” őket. A gyermekműsorokban időnként feltűnnek kétévesek, akik készségesen elmagyarázzák, hogy mit jelent a vízkörforgás a természetben, vagy hogy mi az a működő relativitás-elmélet. Ez igen nagy hatással van a különösen befolyásolható szülőkre!

Harmadszor minden szülőben ott él vagy legalább szunnyad a szilárd meggyőződés, hogy „az én gyerekem egészen különleges”.

Nemrégiben a Gazdasági Főiskola (Nemzeti Kutatóegyetem) felméréseket végzett és kimutatta, hogy az oroszok egyre kevésbé toleránsak a társadalmi egyenlőtlenség különböző fajtáival szemben; ennek az egyenlőtlenségnek a meglétéért viszont az államot hibáztatják. Az oroszok csaknem 48 százalékából vált ki indulatokat az oktatáshoz való egyenlőtlen hozzáférés – különösen, ami annak iskolai formáját illeti.

Mellesleg, a közvélemény-kutatás alapján azzal kapcsolatosan is különféle elképzelések uralkodnak a lakosság körében, hogy kik azok a tehetséges gyerekek. A megkérdezettek 41 százaléka van meggyőződve arról, hogy tehetségesnek születni kell. 38 százalék azokat a gyerekeket tartja számon a tehetségesek közt, akik céltudatosan, a szülők és a pedagógusok segítségével különleges tulajdonságokat fejlesztettek ki magukban. A szülők 12 százaléka pedig azokat nevezi tehetségesnek, akiknek egyszerűen szerencsájük volt, és képességeiket véletlenül észrevette környezetük.

Itt hangsúlyozni kell, hogy még nincsenek olyan vitathatatlan módszerek, amelyek azt mutatják ki, hogy a gyerekekre nem „beletöltötték a tudást”, hanem ténylegesen tehetséges valamely területen.

Az elmúlt évek számos filmjében látható, hogy régebben miként találtak rá a tehetséges gyerekekre. Az ügy iránt elkötelezett felnőttek keresték őket mindenfelé. Rájuk letek, és sportiskolákba, művészeti iskolákba, a fiatalok alkotóházába vagy a filmművészet felé terelték őket. Ma azonban még egy ilyen keresésnek is gátat szabhat az a minden országot jellemző helyzet, amelyet a tanulási motiváció elvesztése jelent a gyerekek többségénél.

A szakértők úgy gondolják, hogy nagyrészt mégiscsak a család hibáztható itt, amely akadály az élményszerzésben (hiszen mi másra is korlátozódna a családi szabadidő, mint a közönséges fogyasztásra), a felnőttek vonakodva elégitik csak ki a gyermek tudásvágyát, nincsenek otthon könyvek, a szülőknek nincs elég idejük a szellemileg hasznos időtöltésekre. Továbbá még ma is beszélnek arról, hogy általános tiszteletlenség uralkodik a tudást illetően, és hogy hiányzanak a példaképek a televízió képernyőjéről.

(Nyezaviszimaja Gazéta)

Zanny Minton Beddoes

Tiranai piranhák

*Az „albán maffia” valójában nem maffia
Épp olyan erőszakosak, de messze nem olyan
szervezettek*

Tavaly október 31-én John Macris épp elhagyni készült házat Athén tengerparti külvárosában, Voulában, amikor egy férfi rohant a kocsija felé, pisztolyból tüzet nyitva rá. Macris úr – egy görög-ausztrál származású gengszter – kiugrott

az autójából, kétségbeesett kísérletet téve arra, hogy támadójától elmeneküljön, de a fegyveres üldözöbe vette, és agyonlőtte.

Néhány héttel korábban New Yorkban Sylvester Zottola, a Bonanno bűnözőcsalád állítólagos tagja egy McDonalds autós kiszolgálójánál volt kocsijával, amikor őt is agyonlőtték. Amikor pedig Raúl Tamudo, visszavonult nemzetközi futballjátékos augusztus 12-én hazatért barcelonai otthonába, rájött, hogy valaki betört hozzá, és ellopta 100 000 eurónál (32 millió forintnál) is többet érő karóragyűjteményét.

A rendőrség szerint a betörő gyaníthatóan az „albán maffia” tagja volt. Görög és amerikai kollégáik szintén az albánokat vádolták a Macris- és Zottola-gyilkosság elkövetése, illetve azok elrendelése ügyében.

A három bűncselekmény azon számos eset között van, amelyek arra utalnak, hogy az albán származású gengszterek egyre nagyobb számban vannak jelen a nemzetközi alvilágban. Az Európai Unió bűnüldöző hatóságának, az Europolnak egy vezető tisztviselője – akit arra kértünk, hogy rangsorolja a szervezett bűnbandákat az Európára jelentett veszély szempontjából – az albán maffiózókat még orosz társaiknál is előbbre helyezte. A brit rendőrség elmondta, hogy alapvetően az albánok tevékenysége okolható az emberkereskedelem utóbbi időben való megugrásáért. A Nagy-Britanniában tartózkodó albánok és koszovóiak csoportjairól azt állítják, hogy mások meggyilkolása és megkínzása árán szereztek meg az uralmat a kokainkereskedelem nagy része felett.

Jana Arsovska, a City University of New York (CUNY) munkatársa, aki már több mint tizenöt éve követi figyelemmel az albán bűnözők tevékenységét, azonban úgy gondolja, hogy az „albán maffia” csak kitaláció. Az Albánia és Koszovó felől beözönlő bűnözők magamutogató gazdagsága és rendkívüli erőszakossága nem jelenti azt, hogy olyan közös szertartásokkal bíró kiépített szervezethez tartoznak, mint a szicíliai Cosa Nostra vagy a japán jakuza-szindikátusok. „Sok egymástól függetlenül működő szervezetet látunk – mondja Arsovska. – Albánul beszélnek, de ez nem

jelenti azt, hogy hazai albániai szervezetekkel vannak kapcsolatban, és soha nem kizárólag csak albán nemzetiségűekből állnak.”

Különböző okokkal magyarázható, hogy a szervezett bűnözésnek miként sikerült gyökeret vernie Albániában a kommunizmus bukása után: 1991-ben feloszlatták az ország biztonsági szolgálatát, a Sigurimit, amelynek során tízezer – a szervezett bűnözéshez kiváló képességekkel rendelkező – ügynököt eresztettek szélnek; hat évre rá összeomlottak a különféle albán piramis-játékok, ami rengeteg embert megfosztott megtakarításaitól, és melynek nyomában több mint 550 000 kézilőfegyvert zsákmányoltak katonai fegyvertárakból; végül a balkáni háborúk idején Albániában és Koszovóban szoros kötelékek jöttek létre a bűnözők, politikusok és gerillaharcosok között (néhányik résztvevővel akár mindhárom szerepben). Különösen Albánia északi része, ahol mindig is nagyon fontos volt a klánhűség, erőszakos, törvényen kívüli, gyilkos viszályoktól szétszabdalt helylyé vált az 1990-es évek végére.

Ugyanakkor – miközben az egyes maffiózók külföldre távoztak – nincs túl sok bizonyíték arra, hogy a Balkánon létrejött bandák a Cosa Nostrához vagy egy másik olasz maffiához, a 'Ndranghetához hasonlóan terjeszkedtek volna nemzetközileg. Európában sok albán származású jogsértő a kivándorlást követően lépett a bűn útjára. Durvák, kegyetlenek és hivalkodóak, mindazonáltal sokkal kevésbé kifinomultak, mint az igazi maffiózók. Kevés jel utal arra, hogy szövetséget kötnének helyi politikusokkal tevékenységük védelmére, vagy hogy nyereségüket balkáni ingatlanok vásárlásán kívül mással mosnák tisztára. S épp ez a félelmet keltő vakmerőségük teszi őket sebezhetővé is a rendészet tisztességes módszereivel szemben.

Jane Arsovska a Rudaj-szervezet New York-i példáját idézi. Az 1990-es évekre olyan hatalmat tudhattak magukénak, hogy némelyek a város „hatodik bűnözőcsaládjának” hívták őket. A többiek – akik olasz származásúak – még mindig ezt a tevékenységet üzik. A Rudaj-banda valamennyi tagja rács mögött ül.

(The Economist)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Prof. dr. Balázs Géza egyetemi tanár, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék (Budapest), Partiumi Keresztény Egyetem (Nagyvárad)
Csajághy György zenetanár-népzenekutató, történész, Pécs
Egedy Gergely történész, Budapest
Erős Vilmos történész, egyetemi docens, Debreceni Egyetem

Kapronczay Károly történész, egyetemi tanár, Budapest
Karikó Sándor dr. habil. főiskolai tanár, SZTE JGYPK, Szeged
Kun Tibor független kutató, Pécs
N. Szabó József professor emeritus, Nyíregyházi Egyetem, Nyíregyháza
Dr. Simon Tamás professor emeritus, Semmelweis Egyetem ÁOK, Budapest

Kérjük, adója 1%-ával idén is támogassa a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat tevékenységét!
 Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
 Adószám: 19002457-2-42
 Köszönjük múlt évi felajánlását!

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Karikó Sándor: A család mint a jóság „sűrűsége”?</i>	
Röpke nevelésfilozófiai és szépirodalmi kitekintés	1
<i>Prof. dr. Simon Tamás: Egyszerűen az egészségről</i>	
és az azt meghatározó egyéni és társadalmi tényezőkről.	10

MŰHELY

<i>Erős Vilmos: A „populus” bővületében</i>	
(Szabó István népi ségtörténete az 1930-as és 1940-es években) II.	12
<i>Balázs Géza: Zoomorfizmus: az állatalakú ember</i>	42
<i>Egedy Gergely: Konzervatív szemmel az egyetemekről:</i>	
Russell Kirk az amerikai felsőoktatásról.	51

SZÁZADOK

<i>Csajághy György: Az „Iszfaháni kódex”,</i>	
avagy a történelemhamisítás egy magyar példája	60
<i>N. Szabó József: Az oktatásügy irányítása</i>	
a politikai átalakulások idején (1945–1948)	77

NAPLÓ

<i>Kun Tibor: Ember, Isten, isten-ember – és a történelem.</i>	91
<i>Kapronczay Károly: Tisza István eszméi és politikai arculata</i>	105

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

<i>Zanny Minton Beddoes: A bűn zsoldja. Nem vált be a bűnadó – de javított a közegészségügy helyzetén</i> (108) <i>Vanessa Thorpe: Mérgekkel átitatva</i> (111)	
<i>John Butler: Egy zen-buddhista szerzetes feleségének naplója</i> (112) <i>Sheila Fitzpatrick: Egy kém Cambridge-ből</i> (115) <i>A csúcshatékony emberek bosszantó szokásairól</i> (117) <i>Annalisa Quinn: Hatások és befolyások</i> (118) <i>Yascha Mounk: Mit taníthat számunkra a Római Köztársaság bukása Amerikáról</i> (121) <i>Natalie Nougayrède: Reménysugár Európa számára Fehéroroszország véráztatta földjein</i> (123) <i>Jelena Geraszimova: Elsők a gyerekek</i> (125) <i>Zanny Minton Beddoes: Tiranai piranhák</i> (126)	

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természet-tudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2019. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 32 640 Ft helyett 22 800 Ft
Fél évre: 16 860 Ft helyett 12 120 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 24 240 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9660 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 600 Ft helyett 18 240 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9840 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 16 440 Ft helyett 10 920 Ft
Fél évre: 8400 Ft helyett 5760 Ft

Akciónk a 2019. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

Ára: 800 Ft • Előfizetéssel: 700 Ft

Nemzeti Kulturális Alap

